

Acta Semiotica Estica XXI

Acta Semiotica Estica XXI

Tartu 2024

Koostajad ja toimetajad:
Silvi Salupere, Ott Puumeister, Daniel Tamm, Eve Randvere

Kogumiku väljaandmist toetas Tartu Ülikooli Filosoofia ja
Semiootika Instituut

Kaane kujundus:
Mehmet Emir Uslu

Kaane foto: Vladimir Uspenski I suvekoolis Käärikul 1964.a.

Toimetuskolleegium:

Henri Broms (Helsinki, Soome)
Marina Grišakova (Tartu, Eesti)
Hasso Krull (Tartu, Eesti)
Peet Lepik (Tallinn, Eesti)
Andres Luure (Tallinn, Eesti)
Aare Pilv (Tartu, Eesti)
Marek Tamm (Tallinn, Eesti)
Aleksei Turovski (Tallinn, Eesti)
Jaan Valsiner (Worcester, USA)
Vilmos Voigt (Budapest, Ungari)

ISSN 1406–9563

Autoriõigus Eesti Semiootika Selts 2024

Tartu: Bookmill

SISUKORD

EESSÕNA	7
----------------------	----------

ANDREAS VENTSEL

“Tulevik on minevik” – afektiivne semioos Kremli Ukraina- teemalistes strateegilistes vandenõunarratiivides	10
--	----

KALEVI KULL

Semiootika ja sürrealism	37
--------------------------------	----

EMMA LOTTA LÕHMUS

Poeetika poliitika: Julia Kristevaga väikese kirjanduse suunas	58
---	----

AGNES PÕDER

Nõusolek ja nauding holistilises seksuaalhariduses	79
--	----

MÄRKAMISI

Silvi Salupere

60 aastat Tartu-Moskva koolkonna sünnist	105
--	-----

Silvi Salupere

Suvekoolidest ja semiootikast: intervjuu Boriss Gasparoviga.....	125
--	-----

Kadri-Ann Väärsi

Kodu “Ukuaru” ruumipoeetikas	134
------------------------------------	-----

Eleni Alexandri

Õpilasest õpetajaks	147
---------------------------	-----

Liis Lõhmus

Hirmu kui suveräänse kultuuri eripalgelisus ja hirmukultuuri teke indiviidi subjektiivkultuuris	151
--	-----

Laura Sauga-Tilk

Kuidas farmiloomad valu ja/või stressi väljendavad	167
--	-----

Sisukord

KROONIKA 2023-2024.....	177
ABSTRACTS.....	213

Eessõna

Asute lugema *Acta Semiotica Estica* XXI numbrit, mis ilmub Tartu semiootika suvekoolide ning Tartu-Moskva koolkonna 60. aasta-päeval. Originaalartiklite rubriik on seekord kenasti sooliselt ja vanuseliselt tasakaalus, valikus on tekstid kahelt professorilt ja kahelt üliõpilaselt. See jätkab suvekoolide traditsiooni, kus auastmeid ei tunnistanud, kõik olid kolleegid.

Alustab värske poliitika- ja sotsiosemiootika professor **Andreas Ventsel** artikliga “‘Tulevik on minevik’ – afektiivne semioos Kremli Ukraina-teemalistes strateegilistes vandenõunarratiivides”. Ventsel uurib Venemaa strateegilise kultuuri seoseid vandenõuteooriatega, ennekõike Ukraina sõja kontekstis. Vene strateegilist kultuuri iseloomustab hirm eriti läänest pärit välisvaenlaste ees, kes tahtvat Venemaad hävitada. Seega ei ole ime, et vandenõuteooriad suudavad seal edukalt kanda kinnitada. Artikkel kasutab afektiivse semioosi ning koodteksti mõisteid, et uurida nende teooriate sisemist loogikat. Jõutakse järeldusele, et strateegiliselt kasutatud vandenõuteooriad võimendavad välisohu tajumist ning vastuseisu “meie” ja “nende” vahel, mis on niigi Venemaa kultuurimälus olulised tegurid.

Järgmiseks kirjutab biosemiootika professor **Kalevi Kull** artiklis “Semiootika ja sürrealism” sellest, millele pealkiri viitab. Täpsemalt vaatab ta nende seoseid lähtuvalt vastuolust ja kokkusobimatuses. Kull paneb ette, et just vastuolu ja kokkusobimatus lähendavad semiootikat ja sürrealismi: semioosi põhjas on alati vastuolu ning sürrealism on kokkusobimatuse kunstivool. Nii nagu sürrealism tegeleb rohkem-kui-reaalse konstrueerimisega, on ka semiootika objektiks just seesama ülireaalsus. Siit sünnib muuhulgas järeldus, et just see on põhjuseks, miks kasutatakse semiootika embleemina tihtipeale René Magritte’i mitte-piibu-pilti.

Edasi liigume üliõpilaste tekstide juurde, kes teevad mõlemad käesolevas numbris *Acta Semiotica* artiklidebüüdi. **Emma Lotta Lõhmus** üritab artiklis “Poeetika poliitika: Julia Kristeva ga väikese

kirjanduse suunas” jõuda sellise kirjanduseni, mis mitte ei esinda tegelikkust, vaid hoopis sekkub selle kehtestamisse. Teisisõnu räägib Lõhmus kirjandusest kui poliitikast ning küsib, kuidas see poliitika juba poeetika tasandil väljendub. Ta kasutab sellele vastamiseks mitut mõtlejat, ennekõike Julia Kristevat, Gilles Deleuze’i ja Félix Guattarid. Peamisteks mõisteteks, mis analüüsis tööle pannakse, on paarik semiootiline/sümboolne, nauding, naer, kollektiivne lausumisseade. Artikkel päädib nende mõistete toimeloogika tuvastamisega natalja nekramatnaja ning Tõnis Vilu luuletustes.

Artiklite rubriigi lõpetab **Agnes Põder** tekstiga “Nõusolek ja nauding holistilises seksuaalhariduses”, milles sätestab, et kuigi seksuaalsus on üks põhilisi inimolu aspekte, siis ei paku valdavad arusaamad ses vallas tihtipeale kindlustunnet ega rahulolu. Kui tahta seksuaalhariduses liikuda nende tundmuste suunas, ei piisa seksuaalse raamistamisest nõusoleku kaudu. Nõusoleku mõiste toimib ennekõike juriidilises kontekstis, kuid elus eneses jääb selle kasutus piiratuks. Seetõttu tuleks holistilises ehk terviklikus seksuaalhariduses tegeleda ka naudingu käsitlemisega, kuna naudingu raamistik on ihadele ja soovidele – ja seetõttu ka seksuaalkogemusele – palju lähemal ning võimaldab elulisemat käsitust. Naudingupõhise seksuaalhariduse toimimiseks tuleks seal kriitiliselt uurida ka kultuurilisi norme ning ühiskondlikke stsenaariume, mis seksuaalsusega seonduvad ning mis võivad naudingut kahandada.

Märkamiste rubriigi põhifookus on seekord Tartu semiootika suvekoolide 60. juubelil. Sel puhul sai läbi viidud hulk mahukaid intervjuusid suvekoolides osalejatega ja neist jõuab tervikuna lugejateni **Silvi Salupere** intervjuu **Boriss Gasparoviga**. Teistest intervjuudest ja materjalidest on koostatud representatiivne valim. Lisaks jätkame traditsiooni avaldada noorsemiootikute erinevate kursuste raames kirjutatud sisukaid esseesid. Nii lahkab **Kadri-Ann Väärsi** filmi “Ukuaru” ruumipoeetikat, rõhutades eriti kodukolde motiivi; **Eleni Alexandri** jagab oma kogemust iseseisva loengukursuse ettevalmistamisest ja läbiviimisest, **Liis Lõhmus** arutleb pikalt ja põhjalikult hirmukultuuri olemuse üle indiviidi subjektiivkultuuris. **Laura Sauga-Tilk** kirjeldab farmiloomade (eelkõige kanad, lehmad, sead) valu ja stressi väljendusi ja kuidas (zoo)semiootika võib siin abiks olla nende mitmekesiste sõnumite

lugemisel.

Numbri lõpust leiata eriti mahuka ja inforohke ülevaate nii 2023. kui ka 2024. aasta sündmustest. Edaspidi hakkamegi kajastama käesoleva aasta sündmusi, sest *Acta* ilmub aasta lõpus, kui kõik on juba toimunud. Numbri lõpetab samuti kahe aasta nimekiri Tartu ülikooli semiootika osakonnas kaitstud magistri- ja doktoritöödest, mida on rõõmustavalt palju.

Toredaid lugemiselamusi!

Toimetajad

“Tulevik on minevik” – afektiivne semioos Kremlis Ukraina-teemalistes strateegilistes vandenõunarratiivides¹

Andreas Ventsel

Käesolev artikkel uurib seoseid Venemaa strateegilise kultuuri ja vandenõuteooriate vahel. Venemaa strateegilisele kultuurile on iseloomulik tajutud ümberpiiratud tunne välismaiste, eriti Läänest pärit vaenlaste poolt ning usk nende püüdlusse destabiliseerida ja hävitada Venemaad. Välise ohu narratiivid on tihedalt seotud vene identiteediga, mistõttu leiavad need kajastust ka erinevates Kremlis orkestreeritud vandenõunarratiivides. “Vaenlasteks” sildistatud osapooled vandenõuteooriates on varieeruvad – ulatudes erinevate riikide, ideoloogiliste rühmade ja rahvusteni – kuid neid kirjeldatakse tihti sarnaste motiivide ja kujutiste kaudu. Sellist vandenõuteooriate loogikat, mis loob assotsiatiivseid seoseid eri aegruumist pärit tegelaste vahel, selgitatakse artiklis afektiivse semioosi ja kultuurisemiootika koodteksti mõistete kaudu. Artiklis näidatakse, kuidas strateegiliselt levitatavad vandenõuteooriad võimendavad välise ohu tunnet ja rõhutavad Venemaa kultuurilises mälus juurdunud antagonistlikku vastandumist “meie ja nende” vahel. Sel viisil aitavad vandenõunarratiivid tugevdada Venemaa üldisemaid geopoliitilisi strateegilisi narratiive, kaasa arvatud Ukraina sõja legitimeerimist.

Märksõnad: strateegiline vandenõunarratiiv, strateegiline kultuur, afektiivne semioos, kultuuripsühholoogia, Ukraina sõda, kultuurisemiootika

Sissejuhatus

Venemaa Föderatsiooni julgeolekunõukogu sekretär Nikolai Patrušev andis 2020. aasta juunis ajakirjale *Argumenty i Fakty* intervjuu, kus Putini siseringi kuuluv kaasvõitleja osutab, et USA välisministeerium, mitmed Ameerika kodanikuühiskonna vabaühendused ning

¹ Käesolevat uurimistööd on finantseerinud PRG 1716 “Relatsiooniline lähenemine strateegilistele ajaloonarratiividele” ja SHVFI23109 “Strateegiline kommunikatsioon Ukraina sõja kontekstis: õppetunnid Eestile”.

George Sorosi Avatud Ühiskonna Instituut toetavad Venemaa riiklust õõnestavat tegevust, õhutamaks natsionalistlikke ja separatistlikke meeleolusid: “Plaanitakse samme infosurve intensiivistamiseks Venemaa vastu, et hävitada Vene vaimsed, moraalsed, kultuurilised ja ajaloolised väärtused, mis moodustavad meie riikluse alused, et hävitada meie riigi kodanike seas ülevenemaalise identiteedi tunnet. Nende peaeesmärgid on lõhestada Vene ühiskonda, suruda peale neile kasulikke väärtusi ja arengumudeleid ning manipuleerida avaliku teadvusega” (Matthews 2023: 152). See ei ole juhuslik märkus, vaid niisuguseid Venemaa-vastasele vandenõule osutusi kohtame Vene poliitilise eliidi seas sagedasti ning enamasti osutavad need hämaratele välismaistele jõududele, kes proovivad “Venemaad põlvili suruda” – sageli läänelikke väärtusi propageerivate venemaa-lastel abil.

Käesoleva artikli üldisemaks eesmärgiks ongi analüüsida, mis teeb vandenõuteooriate levitamise strateegilis-kommunikatiivselt ahvatlevaks ja millel see “ahvatlus” tugineb. Artiklis lähtutakse seisukohast, et vandenõuteooria on narratiiv, mis selgitab mõnd sündmust või sündmuste jada sellega, et need on mõne pahatahtliku grupi salajase tegevuse tulemused (Birchall 2006: 34). Keskendumine ennekõike Venemaa poliitilise eliidi kultiveeritud ning välispoliitikale suunatud konspiratsioonilugudele Ukraina sõja kontekstis. Keskendumine Venemaa riiklikule poliitikale on õigustatav sellega, et mitmed teadustööd on tähelepanu juhtinud, et nõukogudejärgsel Venemaal on poliitiline ja intellektuaalne eliit olnud peamine vandenõuteooriate tootja ja levitaja (Yablokov 2018; Ventsel jt 2023: 108). See muidugi ei tähenda, et eliit vandenõuteooriad *ex nihilo* välja mõtleks. Riiklik propagandaaparaat tugineb pigem massides juba kinnistunud fantaasiatele ja hirmudele (Borenstein 2019: xi), konkretiseerib ja suunab neid eesmärgipäraselt, nt läbi riiklikult sponsoreeritud meediakanalite või trollivabrikute. Venemaa puhul on eriline see, et erinevaid vandenõunarratiive kasutati algselt võimuladviku populaarsuse suurendamiseks just majanduskasvu ajal (Yablokov 2018: 2), mis pigem viitab Kremli geopolitiilistele ambitsioonidele ning vandenõuteooriate potentsiaalile nende eesmärkide legitimeerimises (Ventsel jt 2023: 108).

Vandenõuteooriad tekivad palju tõenäolisemalt keerulistes olukordades, eriti neis, mis tekitavad ärevust ja muid negatiivseid

emotsioone (Douglas jt 2020: 185; Darius & Urquhart 2021; Horvat 2021; Lantian jt 2018). Sellised negatiivsed emotsioonid on sotsiaalselt konstrueeritud ja vajavad raamistamist ja ümberraamistamist (Mouffe 1992) viisil, mis kõnetab potentsiaalseid osalejaid. Enamik vandenõuteooriaid koonduvad mingi konflikti ja selle osapoolte ümber ning on seetõttu alati seotud mingisuguse ohustsenaariumiga, mida vandenõulaste salasepitsused peaksid kaasa tooma. Seletamaks, kuidas eliit kasutab osavasti ära massides levivaid vandenõu-hirme ning seob neid ühiskonnas varasemate hirmudiskursustega, lähtun julgeoleku uuringute kultuuriliselt orienteeritud lähenemistes käibele tulnud mõistest *strateegiline kultuur*. See viitab riigi või rahvusliku kogukonna ajalooliselt kujunenud uskumuste, normide ja väärtuste kogumile, mis mõjutab selle riigi julgeolekupoliitikat ja strateegiliste otsuste langetamist. Venemaa vandenõulugude kontekstis on osutatud, et neis domineerivad selgelt kollektiivsed ehk indiviidiülesed kategooriad ning Vene paranoilised hirmud, nii kaasaegsed kui ka ajaloolised, puudutavad ohtu sotsiaalse ühtekuuluvuse ja terviklikkuse mehhanismidele, mida tänapäeva Venemaal nimetatakse “vaimseteks ankruteks” (*духовные скрепы*) (Livers 2020).

Vandenõuteooriate strateegilist potentsiaali selgitan semiootilise kultuuripsühholoogia afekti käsitlemise ja rahvusvaheliste suhete traditsioonis käibiva strateegilise narratiiviteooria raamistikus. Viimase paarikümne aasta jooksul on vandenõuteooriate uurimustes tooni andnud sotsiaalpsühholoogide tööd. Laias laastus võib sotsiaalpsühholoogiat kirjeldada kui psühholoogia haru, mille fookuses on inimeste mõtlemise, mõjutamise ja üksteisega suhtlemise uurimine (Sutton, Douglas 2013: 7). Sotsiaalpsühholoogiat huvitab ennekõike, kuidas tavalised inimesed oma igapäevaelus mõtlevad, tunnevad ja tegutsevad. Peamiselt analüüsivad sotsiaalpsühholoogid vandenõuteooriaid kui *üksikisikute* uskumusi (Klein, Nera 2020: 121). Sotsiaalpsühholoogias ollakse seisukohal, et vandenõuteoreetilised seletused pakuvad psühholoogilist turvatunnet ja võimaldavad inimestel end autonoomsete indiviidide ja rühmaliikmetena tunda. See tähendab, et kui need vajadused ohtu sattuvad, pöörduakse nende kompenseerimiseks vandenõuteooriate poole (Goetzl 1994; Abalakina-Paap jt 1999). Üksikisiku uskumustele keskendumine ning kultuurikonteksti vähene arvestamine on põhjuseks, miks käeolevas artiklis lähtun kultuuripsühholoogiast ja -semiootikast.

Vandenõuteooriaid on kultuuripsühholoogiliselt varemgi avatud (De Fortuna, De Luca Picione 2024), aga käeoleva artikli peamine eesmärk on näidata nende potentsiaali strateegilis-kommunikatiivsest perspektiivist. Kuigi vandenõuteooriate kasutamist strateegilistel eesmärkidel on uuritud, nii laiemalt kui ka Ukraina sõja kontekstis (Radnitz 2023, Turska-Kawa, Stępień-Lampa 2023), jääb seal selgitamata, mis teeb vandenõuteooriate kasutamise potentsiaalselt efektiivseks ning missugustel kultuurimehhanismidel see tugineb.

Strateegilise narratiivi mõiste, kultuuripsühholoogia käsitlus afektiivsest semioosist ja kultuurisemiootikast laenatud koodteksti kontseptsioon võimaldavad heita valgust vandenõuteooriate ja kultuurikonteksti suhestumisele, sh nende tuginemisele strateegilisele kultuurile ja seal domineerivatele ohunarratiividele. See aitab uuenduslikult selgitada, kuidas vandenõuteooriate aluseks olev ohustatuse tunde strateegiline kultiveerimine poliitilise eliidi poolt käivitab afektiivse semioosi. Viimane on ühtlasi psühholoogiliseks mehhanismiks, miks vandenõuteooriaid Kremli strateegilises kommunikatsioonis laialdaselt kasutatakse ning kuidas need auditooriumi mobiliseerimisel toimivad.

1. Poliitilistest vandenõuteooriatest Venemaal

Vandenõuteooriate uurija Ilja Yablokovi sulest ilmus 2018. aastal põhjalik uurimus “Kindlus Venemaa: Vandenõuteooriad postsovetlikul Venemaal”. Kuigi peamiselt keskendub autor seal Nõukogude Liidu lagunemisele järgnenud perioodile, iseloomustab teose pealkiri Venemaal levinud vandenõuteooriate spetsiifikat tervikuna (vt ka Shinar 2018: 4). Nii osutavad esimesed allikad Venemaal Novgorodi Jurjevi kloostri arhimandriidile Fotile, kelle 18. sajandi lõpust pärit vandenõunägemuse järgi ohustas ainsat kristlikku (loe: õigeusu) traditsiooni läänekiriku pealetung, mida iseloomustas juba 8. sajandil alguse saanud usust taganemine, luterlik reformatsioon ning illuminaatide, vabamüürlaste ja teiste sisseimbumine (Livers 2020: 23). Nagu hiljem “Siioni tarkade protokollides”, mis on esimene Venemaalt üleilmse leviku saavutanud konspiratsioonilugu, lähtutakse ka selle süžee puhul peamiselt vene kultuuri vaimse ja

religioosse potentsiaali ohustamisest, mida toetab idee Moskvast kui kolmandast Roomast (Duncan 2000). See tugineb arusaamal, et Venemaa on peale Bütsantsi ning Konstantinoopoli langemist 1453. aastal ainuõige kristliku kiriku traditsiooni kandja. Teine tähelepanuväärne ja hilisemaid vene vandenõunarratiive läbiv liin, millele usumehe ähvardavad hoiatused viitasid, on Lääne kui Venemaa peamise vaenaja kuju (Ventsel jt 2023).

Sissepiiratud kindluse metafoor on kesksel kohal ka nõukogude perioodil ning sellele järgnenud Venemaal. Revolutsioonijärgne Nõukogude Venemaa oli püsivalt isolatsioonis, kui välja arvata mõni aasta II maailmasõja ajal. Vaenlased küll vahetusid vastavalt sellele, kellega kõige tugevamalt ideoloogilisi mõõkasid täristati, kuid printsiip oli sama: rõhutati, et vaenlased on Venemaa ümber piiranud. Seejuures võidi sama seltskonda, keda kunagi kommunistliku liikumise rahastamises süüdistati (nt juudi soost pankureid ja suurtööstureid, sh Kuhn, Loeb ja Rothschildid), kujutada poliitiliste tuulte pöördumisel hoopis kui selle kõige suuremaid vaenlasi, kes toetasid kapitalistliku lääne imperialistlike ambitsioone (Byford 2011: 64).

Peale Nõukogude Liidu lagunemist pakkus vandenõukeel tollal inimestele sümboolse ja lihtsustava vastuse küsimusele, kes vastutab Venemaal esile kerkinud probleemide eest, olgu nendeks siis teisenenud majanduslikud ja sotsiaalsed suhted või Venemaa madalam staatus rahvusvahelisel areenil (Knight 2000: 32). Seetõttu on mõned autorid NSV Liidu hääbumisele järgnenud perioodi Venemaal nimetanud vandenõuteooriate leviku kuldaajaks, mida iseloomustas ka nende mitmekesisus (Livers 2020). 1990ndatel levisid need aga peamiselt poliitilise opositsiooni seas: kommunistidest ja rahvuslastest ajakirjanike, mitmesuguste intellektuaalide ja Jeltsini valitsuse kriitikute hulgas (Oushakine 2016).

Uue aastatuhande alguses hakkasid vandenõuteooriad üha enam konkreetsemat poliitilist alatooni võtma ning neid oli sageli kuulda kujuneva uue poliitilise eliidi suust. Ligikaudsel periodiseerimisel võibki öelda, et kümne aasta pikkusele Jeltsini-aja segaduse perioodile järgnes Putini pikem (ja sisuliselt ikka veel jätkuv) ühiskonna ja riigiparaadi konsolideerumise periood. Avalikkuses toetati seda koondumisprotsessi narratiiviga, mille järgi moodustab enamik venelasi “üleriigilise “kaotajate kogukonna”, mida ühendab äratundmine, et NSV Liidu kokkuvarisemine kujutab endast “20.

sajandi ühte suurimat geopoliitilist katastroofi” (Shinar 2018: 4). President Putini teisest valitsemisajast hakkasid Venemaa avalikku ruumi imbuma lääne- ja eriti aga USA-vastased vandenõuteooriad, mis nõuavad Venemaa isoleerumist. 2017. aastaks oli neist saanud avalike arutelude, telesaadete ja riigi seadusandluse lahutamatu osa (Borenstein 2019). Venemaa-vastane vandenõu, nagu Eliot Borenstein märgib, “kaasab alati veneluse-vastaseid rünnakuid mitmel tasandil” ja hõlmab seetõttu paljusid ohte, mis ulatuvad väga konkreetsetest (nt oht piiridele, loodusvaradele, demograafiale või lõpuks riiklikule suveräänsusele tervikuna) kuni abstraktsemate väärtuste ja vaimsuseni.

1.1. Kremli vandenõuteooriad Ukraina sõja kontekstis

Lisaks sisepoliitilise kontrollimehhanismi funktsioonile kasutatakse vandenõunarratiive sageli välispoliitilistel eesmärkidel. Loomulikult eeldab geopoliitiliste eesmärkide saavutamine nii sise- kui välisauditooriumi süsteemset mõjutamist. Need mõjutamisnarratiivid peavad üksteist toetama. Erinevus on pigem infomõjutustegevuse ülesehituses ehk rõhuasetustes, konkreetsetes diskursiivsetes võtetes ja keelelistes kujundites (Ventsel, Madisson jt 2021: 271). Järgnevalt vaatangi vandenõuteooriate kasutamist Vene Föderatsiooni välispoliitilise agenda õigustamisel Ukraina lähiajaloo sündmuste näitel.

2013. aastal alustasid ukrainlased Euromaidani spontaanseid proteste, kui valitsus eesotsas tollase Kremli-meelse presidendi Viktor Janukovõtšiga oli peatanud ettevalmistused assotsiatsiooni- ning vabakaubanduslepingu allakirjutamiseks Euroopa Liiduga. Krimmi annekteerimine 2014. aastal tähistas nõukogudejärgse Venemaa ajaloos olulist murrangut. Sotši olümpiamängud, mis pidid näitama Putini Venemaa suurust, lõppesid samal ajal, kui Kiievi kesklinnas valati verd. Päev hiljem põgenes Janukovõtš Venemaale ja tekkinud võimuvaakumi täitmiseks pani Ukraina ametisse “revolutsioonilise” ajutise valitsuse. Venemaa vastureaktsioon tuli väga kiiresti. Venemaa informatsioon oli mõne kuuga jagatud “meie” ja “nende” radikaalse vastanduse alusel. Kremli nägemuses peeti vaenlaseks iga kodanikku, kes ei toetanud võimuaparaati ja nende tõlgendust, mille järgi olid Ukraina uued valitsejad osa Venemaad

ründava lääne vandenõust (Yablokov 2018). Kreml ja nende poolele asunud intelligentsi esindajad nimetasid Ukraina uusi liidreid “ebalegitimseteks lääne marionettideks” ja väitsid, et neil pole õigust püüda Ida-Ukraina mässuliste territooriumide üle kontrolli kehtestada. Kremli-meelsed haritlased pidasid Ukraina kriisi Venemaa-vastaseks sõjategevuseks, mille eesmärk olevat olnud vabaneda Putinist ja jagada Venemaa mitmeks USA kontrolli all olevaks nukuriigiks (samas; Borenstein 2022: 812).

Ukraina kriisi haripunktis 2014. aastal hakkas Venemaa poliitiline eliit ja ka riigimeedia kasutama vandenõuteooriaid ja esitama aluse-tuid süüdistusi, et nende vastased peavad koos läänega sõda Venemaa vastu. Rahvusvahelisi suhteid uurivad inglise teadlased Stephen Hutchings ja Joanna Szostek (2015) jõudsid Vene telekanalite meediauuringu tulemuseni, et Ameerika-vastased narratiivid oli peamine teema Ukraina konflikti kajastamisel erinevates Vene telekanalites. “Viies kolonn”, “rahvuse reeturid” ja “Ukraina fašistid” said uudislugudes kujutatud vandenõu peategelasteks. Konflikti algusest kuni 2016. aasta lõpuni, kui olukord Venemaal oli võimude arvates kontrolli alla saadud, oli valdav tunne, et riiki ümbritsevad vaenlased (Yablokov 2015).

Sündmuste areng aastatel 2014–2016 paljastas kogu ideede ja meetodite komplekti, mida Kreml rakendas läänevastaste vandenõuteooriate raames. Putini valitsemisperioodi iseloomustades nendib Yablokov (2018), et 2010. aastate keskpaigaks olid Venemaa võimud meedia ja paljude Kremli-meelsete intellektuaalide (kirjanikud, ajakirjanikud, meediategelased, politoloogid, mainekujundajad ja need pseudoakadeemikud, kes koostavad ja levitavad vandenõuteooriaid) abiga leidnud viisi, kuidas muuta vandenõuteooriad ametliku poliitilise diskursuse oluliseks elemendiks, mille abil sise- ja välispoliitikat legitimeerida ja ühiskonda kontrolli all hoida.

See näitab vandenõuteooriate tohutut potentsiaali Putini toetajate mobiliseerimiseks ja opositsiooni mahasurumiseks (Borenstein 2019), kuid ühtlasi Venemaa koduauditooriumi ettevalmistamiseks võimalikuks sõjaks. Pärast kümmet aastat aktiivset panustamist läänevastase vandenõukultuuri loomisesse, osutusid selle töö viljad Kremli jaoks väga kasulikuks, kuna niisugused seletused said keskseks 2022. aastal täiemahulise Vene-Ukraina sõja õigustamisel (vt Radnitz 2021: 12). Artikli alguses nägime ühe Ukraina sõja peaar-

hitekti Patruševi vestluses viiteid nii Sorosile, USA-le kui ka juba nõukogudeajal alguse saanud Dullesi plaanile, mille järgi CIA manipuleerib venelaste teadvusega. Seesama Patrušev kooskõlastas Venemaa uue julgeolekustrategia koostamist, mis võeti vastu 2021. aastal ja milles lubati kasutada jõumeetodeid väljaspool Venemaa piire, kui sealne tegevus kujutab ohtu Venemaa Föderatsiooni suveräänsusele, kusjuures just seda dokumenti võib pidada Ukraina invasiooni õiguslikuks aluseks (Matthews 2023: 153).

Sõja ajal on erinevad vandenõuteooriad olnud püsivalt Vene kõrgema võimuešeloni kõnede keskmes ning pigem on see suundumus sõja edenemisel (Venemaale soovimatus suunas) üha võimendunud. 21. septembril 2022, kui Putin esines osalist mobilisatsiooni välja kuulutava kõnega, nägi ta Venemaa peamist eksistentsiaalset missiooni vene laste kaitsmises eksperimentide eest, mille eesmärk on hävitada nende hing ja saatus (Putin 2022). Ka tema traditsiooniline aastakõne 21. veebruaril 2022 kubises viidetest lääne mahitatud vandenõule. Selles kõnes rääkis Venemaa president biolaboritest, “kollektiivse lääne” russofoobiast, läänes vohavast pedofiiliast ning vene hingeliste väärtuste õõnestamisest (Putin 2022). Ukraina elanikkonda petvat nii sise- kui ka välisvaenlased, kes on otsustanud ukraina rahvusluse propageerimise kaudu, mis ühtlasi tähendab ka kaugenemist Vene maailmast (*Russkij mir*), Venemaad nõrgestada. Seetõttu on ukrainlased Kremli silmis ajupestud, kuna nad usuvad oma erilise rahvuse olemasolusse (Borenstein 2022: 824), mis ei lähe kokku Putini nägemusega, mille ta esitas 2021. aastal ilmunud traktaadis “Venelaste ja ukrainlaste ajaloolisest ühtsusest” (Putin 2021). Essee rõhutas ta Kiievi rolli “kõigi Venemaa linnade emana” ning jõudis kirjatöö lõpus järeldusele: “Koos oleme me alati olnud ja jääme palju tugevamaks ja edukamaks. Sest me oleme üks rahvas”.

Niisugune Ukraina rahvuslaste võrdsustamine fašistidega täidab poliitilises diskursuses vähemalt kahte eesmärki. Esiteks võimaldab see vältida läände vaatavate ukrainlaste, eriti Ukraina riigiesindajate nimetamist “ukrainlasteks”, osalt nende legitiimsuse õõnestamiseks. Lisaks annab “fašist” konflikti osapoolale konkreetse nime, mis seob selle emotsionaalselt Venemaa ajaloos tundud vaenlasekujuga. Niiviisi luuakse analoogia tänapäeva Kiievi režiimi ja II maailmasõja ajal sakslastega koostööd teinud juhtide vahel, mida tähistavad propageeritavad sõnaühendid “bandeeralased” ja “banderism”.

Teisalt aga aitab see jätta muljet, nagu ei oleks kogu Ukraina ise vaenlane, vaid seda on üksnes väike osa USA poolt toetatud natsidest nukuvalitsusest (Schuster jt 2024). Nii saavad ukrainlased olla nii “meie” kui ka “nemad”: “halvad” ukrainlased on sisuliselt natsid ja reeturid, samas kui “head” ukrainlased on lihtsalt teistsugused venelased, kes loodetavasti varsti loobuvad sellest Ukraina rahvusliku eripära ja omariikluse väärideest ning liituvad taas Venemaaga (Borenstein 2022: 827; Ventsel 2025).

Seejuures ei ole niisugune konspiratiivne mõtlemine omane üksnes poliitilisele eliidile, vaid laialt levinud ka militaarsetes ringkondades. Julgeoleku-uurijad Martin Kragh, Erik Andermoa ja Liliia Makashova viisid läbi põhjaliku uurimuse, mille käigus analüüsiti umbes 500 teksti, mis pärinesid julgeolekuga seotud Venemaa akadeemilistest ajakirjadest. Nende analüüs osutab, et Venemaa militaarsetes institutsioonides ja mõttekodades laialdaselt levivad seisukohad toetavad süsteemsemat konspiratiivset maailma-vaadet, mis oma põhiolemuselt on Lääne-vastane ja illiberaalne ning tugevdab arusaama, et Venemaa on ohus. Selle abil õigustatakse ja ratsionaliseeritakse nii Venemaa välispoliitilist käitumist kui ka erinevate kodumaiste rühmade sihipärast mahasurumist, mida peetakse julgeolekukaalutlustel vajalikuks (Kragh jt 2022; vt ka Golunov 2015; Golunov, Smirnova 2016).

2. Afektiivne tähendusloome, vandenõuteooriad ja Venemaa strateegiline kultuur

Strateegilise kommunikatsiooni eesmärk on teadlikult edastada sõnumeid riiklike ja mitteriiklike institutsioonide nimel, et toetada ja edendada nende missioone või eesmärges suhtluses sihtrühmadega (Zerfass jt 2018). Mitmete tööde järgi iseloomustab Venemaa teadlaste ja praktiseerijate lähenemist strateegilisele kommunikatsioonile sihtrühma tuvastamise, strateegiliste väärtuste, koordineeritud juhtimise ja strateegilise suhtluse olulisus (Luoma-Aho jt 2020: 21). Peamine eesmärk (poliitilises) strateegilises kommunikatsioonis on mõjutada kodanikke ja riike, suunates neid konkreetsetele poliitilistele tegevustele ning soodustades teatud sotsiaal-poliitiliste

otsuste vastuvõtmist ühiskonnas Venemaale sobilikus suunas (Chudinov 2012: 2). Seetõttu on strateegilise kommunikatsiooni mõistet kasutatud kirjeldamaks uut suundumust, mis mõjutab üha enam avalikku diplomaatiat (Tsetsura 2020: 242).

2.1. Strateegiline kommunikatsioon ja vandenõunarratiivid

Vandenõunarratiive võib strateegilise kommunikatsiooni kontekstis pidada üheks strateegilise narratiivi alltüübiks (Madisson, Ventsel 2021). Strateegilised narratiivid toimivad (geo)poliitiliste eesmärkide õigustamise, rahvusvaheliste liitude loomise ja avaliku arvamuse kujundamise vahendina nii kodu- kui välisauditooriumi seas (Antoniades jt 2010: 5). Samuti on eesmärgiks uute konfliktide tekitamine ja sihtrühmade polariseerumise võimendamine (Madisson, Ventsel 2021).

Strateegilistel vandenõunarratiividel on lisaks veel rida allfunktsioone. Sotsiaalmeedia infokülluse kontekstis on vandenõuteooriad osutunud efektiivseteks tähelepanupüüdjateks, kuna nad seovad aktuaalsed sündmused tugevate ning võrdlemisi lihtsasti hoomatavate tähendustega. Seetõttu sobivad vandenõuteooriad suurepäraselt kiiretel reaktsioonidel ja võrdlemisi kasinal argumentatsioonil rajaneva jagamiskultuuriga, mis annab taoliste lihtsatele, löövatele ja intrigeerivatele seletustele võimaluse ülipopulaarseks muutuda. Vandenõuteooriad köidavad tähelepanu tänu intrigeerivusele ja sensatsioonilisusele ning selle efekti tõttu toovad nad teatud agendat esindavatele kasutajakontodele väärtuslikku sotsiaalmeedialiiklust juurde. Näiteks on väidetud, et just sel põhjusel levitasid vaksineerimisvastaseid konspiratsiooniteooriaid Donald Trumpi kampaaniameeskonnaga (Singer, Brooking 2018; Johnson 2018; Krasodomski-Jones 2019) ja Kremli trollivõrgustikuga seotud kontod (Broniatowski jt 2018; Kragh, Åsberg 2017). Nii Kremli kui Trumpiga seotud kontod levitasid ühe populaarseima ja mõjukaima vandenõuteoreetiku Alex Jonesi loodud sisu (Benkler jt 2018; Jablovkov 2015). Seosed Jonesi tugeva isikliku brändi ning tema saidi InfoWars.com radikaalse eliidivastase meediaplatvormi kuvandiga andsid nende kontode sõnumitele ametlikes selgitustes kahtleva auditooriumiseg-

mendi silmis usaldusväarsust juurde (Ventsel jt 2023: 294). Strateegiliste vandenõuteooriate levitamise allfunktsioonina võib osutada veel auditooriumi kurnamisele, kui auditoorium ujutatakse üle erinevate ja üksteisele vastukäivate versioonidega sündmusest (Madisson, Ventsel 2022). Selliste vandenõunarratiivide plahvatuslikku levikut võis märgata pärast seda, kui 2018. aastal tuli avalikuks Sergei ja Julia Skripali mürgitamine (Livingston, Nassetta 2018). Selle põhjustajana osutati näiteks salajasele russofoobide võrgustiku-le, Suurbritannia salateenistustele, Gruusiale, Ukrainale, Rootsile ja USA-le ning levitati ka teooriat, et mürgitamist ei olnudki ja see lihtsalt lavastati, et Venemaa mainet kahjustada (Ventsel jt 2023: 287).

Poliitilistel eesmärkidel kasutatavad vandenõunarratiivid ei tohi sisaldada suuri vastuolusid riigi peamiste strateegiliste narratiividega, vaid need peavad üksteist toetama. Erinevus seisneb pigem rõhuasetustes, diskursiivsetes vahendites ja keelekujundites. Mitmed uurijad (Zakem jt 2018) on märkinud, et Venemaa strateegiliste narratiivide eesmärk on ühelt poolt mobiliseerida ja säilitada poliitilist toetust riigi juhtkonnale ning teiselt poolt tutvustada riigi ametlikke seisukohti välismaal. Hinck, Kluver ja Cooley väidavad, et need narratiivid aitavad kujundada Venemaa identiteeti, luues sisemist ühtsust ja tõrjudes samal ajal lääneriikide kriitikat (2018, vt ka Tsygankov ja Tsygankov 2021).

Sarnastele eesmärkidele osutab Yablokov vandenõuteooriate kontekstis, väites, Venemaa poliitilise eliidi levitatud vandenõuteooriad tuginevad isolatsionistlikule ideoloogiale, mis sisaldab elemente nii keiserliku Venemaa traditsioonilisest läänevastasusest kui ka Nõukogude Liidu külma sõja aegsetest narratiividest. Nende ideede tuum on arusaam, et tavalised venelased peavad ühinema võimudega, seismaks vastu lääne vandenõule, ja et see ühtsus muudab Venemaa lõpuks maailma suurriigiks (Yablokov 2018: 4).

Strateegiliste narratiivide üks peamisi funktsioone on konfliktide mineviku, oleviku ja tuleviku raamimine, määrates konflikti iseloomu ja osapooled ning ühtlasi pakkudes lahendusi konflikti ületamiseks (Miskimmon jt 2013: 3). Seega hõlmab strateegiline loojutustamine olulisi aspekte riigi ja selle elanikkonna identiteedikäsitluses. Vandenõuteooria eripära on veel see, et niisugust konflikti kujutatakse sageli antagonistliku võitlusena hea ja halva, inimliku ja ebainimliku vahel, st vandenõuteooria sisaldab alati väärtushinnan-

guid oma ja võõra kohta. Pahatahtlikke vandenõulasi kujutatakse alatas niivõrd ebainimlikuna, et seda polegi võimalik mõista (Madisson 2014: 282–283). Kuna vandenõuteooriad täidavad korraga *episteemilist* (maailma seletavat), *eksistentsiaalset* (inimese olemasolu mõtestavat) ja *sotsiaalset* (ühiskonna ja teiste inimeste läbikäimisega seotud) ülesannet (Douglas jt 2020: 181), siis on konspiratsioonilood enamasti seotud reaalelu sündmustega. Olenevalt vandenõuteooria spetsiifikast loovad need seoseid varasemate sündmustega ajaloost. Michael Barkun nimetab kõige kaugemale ulatuvat narratiivi *supervandenõuteooriaks*, mille puhul konspiraatorite tegevust kaardistatakse nii laiahaardelisena, et see paistab dikteerivat kogu ajaloo kulgu (Barkun 2003: 4). Seega on ajaloosündmused ühel või teisel viisil erinevate vandenõuteooriatega seotud ja nad on n-ö diskursiivsed ehituskivid, millest narratiiv üles ehitatakse.

2.2. Venemaa strateegilise kultuuri eripära

Nagu öeldud, kohtame vandenõuteooriates viited ajaloodiskursusele, mis sisaldab osutusi konkreetsetele ajaloosündmustele ja nende toimijatele. Kirjapandud ajalugu, eriti aga riiklikult toetatud ametlik ajalookäsitlus, n-ö politiseeritud ajalugu (Hobsbawm 1990) või poliitiline mälu (Assmann 2021), kujutab endast ühte hierarhiliselt organiseeritud märgisüsteemi ning ametlikud “oma” grüpiidentiteedi seisukohast olulised ajaloonarratiivid on selles märgisüsteemide hierarhias ehk kultuuris domineerivamal positsioonil.

Selles kontekstis on julgeoleku-uuringute kultuuriliselt orienteeritud lähenemistes käibe le tulnud mõiste *strateegiline kultuur*. Ameerika rahvusvaheliste suhete uurija John Glenni järgi saab strateegilist kultuuri kirjeldada kui “ühiste veendumuste ja eelduste kogumit, mis tulenevad ühistest kogemustest ja aktsepteeritud jutustustest (nii suulistest kui ka kirjalikest), mis kujundavad kollektiivset identiteeti ja mingi sotsiaalse rühma suhteid teiste rühmadega ning mis mõjutab turvalisuse saavutamiseks valitud eesmäärke ja vahendeid” (Glenn 2009: 530). See hõlmab kollektiivset arusaama sõjapidamise ja rahvusvahelise käitumise õigustustest, eesmärkidest ja vahenditest ning aitab seletada, miks erinevad riigid reageerivad

julgeolekuohtudele ja välispoliitilistele olukordadele erinevalt. Tõsi, seda kontseptsiooni on alates selle esmakordsest kasutamisest Jack Snyderi poolt (1977) tihti ümber mõtestatud ning sageli ei olda üksmeelel, kas strateegilisest kultuurist tuleks oodata strateegilise käitumise mõjutamist või on see lihtsalt eliidi kasutatav vahend käitumise legitimeerimiseks (Johnston 1995). Siiski viitab ka see erinevus eeldusele, et strateegiline kultuur mõjutab käitumist, piirates otsustajate poolt kaalutavate valikute ulatust ja valikute loomust (Fomin 2023: 335).

Strateegiline kultuur on hierarhiselt organiseeritud ning dominantsed diskursused on enamasti institutsionaliseeritud, näiteks ajalooõpikutes ning seetõttu on neid raskem ümber sõnastada ja muuta (Bertramsen, Thomsen, Torfing 1991; Wæver 2005). Seejuures tuleb rõhutada, et poliitilise eliidi liikmed ei ole üksnes valitseva strateegilise kultuuri levitajad, vaid tänu ressurssidele (nii poliitilisele, majanduslikule kui ka ligipääsu tõttu meediale) suudavad nad konkreetseid narratiive kohandada ja teatud määral eesmärgipäraselt kujundada (Götz, Staun 2022: 482–483).

Mitmed autorid on rõhutanud, et Venemaa strateegilise kultuuri keskmes on tajutav haavatavus välisrännakute suhtes. See põhineb neljal tihedalt seotud narratiivil. Esimene neist käsitleb Venemaa haavatavust seoses tema tohutu territooriumiga, mis muudab piiride kaitsmise keeruliseks (Götz, Staun 2022; Covington 2016; Lo 2015). Teise narratiivi keskmes on ajaloos aset leidnud arvukad sissetungid Venemaale, mis on jätnud sügava jälje Venemaa (välis)poliitilisse mõttelaadi. Kolmanda loo fookuses on Venemaa sügav ebakindlus lääne suhtes, millele on kaasa aidanud nii Napoleoni (1803–1815) kui ka Hitleri-Saksamaa (1941–1945) invasioonid. Neljas narratiiv rõhutab sisemiste ja väliste ohtude omavahelist seotust. Elias Götz ja Jørgen Staun osutavad, et tajutud oht ei piirdu ainult lääne püüdlusega muuta režiimi Venemaal, vaid ka lääne väidetava taktikaga kukutada Venemaa-sõbralikke valitsusi naabruskonnas asuvates postsovetlikes riikides (nt 2014 aastal Ukrainas) (Götz, Staun, 2022: 484–485). Ilmselt seetõttu on lähiajaloo toimunud “värvilised revolutsioonid” Gruusias (2003), Ukrainas (2014) ja Kõrgõzstanis (2005) ja nende võimalik toimumine Venemaal leidnud koha julgeolekuga seotud aruteludes Venemaal (German 2020; Poulsen, Staun 2021: 81–83). 2014. aastal võttis Kreml vastu välisagentide seaduse, milles peegel-

dus hirm riigis levivate välismaiste mõjude ja kõikvõimalike värviliste revolutsioonide ees.

Eelpool toodud üldised strateegilise kultuuri tunnused on ühel või teisel moel seotud kultuurilise ettekujutusega sündmustest Venemaa ajaloos, mistõttu on mõistetav, et sealseid antagonistide kohtame reeglina ka vandenõuteooriates, mida strateegilistel eesmärkidel kasutatakse. Venemaa strateegilise kultuuri tunnused (haavatavus väljastpoolt, sisemise ja välise ohu seotus ja selle terav tunnetus) esineb konkreetsemate strateegiliste vandenõunarratiivide ülesehitamiseks vajaliku kultuurilise kontekstina ja süvendab ohustatuse tunnet. Selle sihipärane kasutamine teeb võimalikuks afektiivse tähendusloome strateegilise aktiveerimise diskursuses ja auditooriumi otsustusprotsesside suunamise.

3. Vandenõuteooriate afektiivne semioos mobiliseerivas funktsioonis

Semiootiline kultuuripsühholoogia “vaatleb afekti mitte lihtsalt kui kehalist reaktsiooni, vaid selle reaktsiooni aktiveerimise kasutamist tähendusloome (semioosi) põhivormina ehk esimese tõlgendusena, mis tekib tõlgendaja mõttes ja mis omakorda käivitab edasisi tõlgendusi. Seetõttu tuleb afekti käsitleda protsessina, mitte olekuna – afekt kui afektiivne semioos” (Salvatore, Freda 2011: 122). Afektiivsed nähtused on siin määratletud kui üldine kirjeldav termin, mis hõlmavad nii tundeid (nt halb enesetunne on ebameeldivuse afektiivse seisundi isiklik kogemus, mis pole keeleliselt konkreetset väljendatud) kui ka emotsioone (“hirm”, mida väljendatakse, tunnustatakse ja kirjeldatakse keeleliselt) (Valsiner 2007). Emotsioonid on kollektiivselt jagatud ja konstrueeritud, nende abil antakse tunnetele n-ö nimed. Viimased võimaldavad ulatuslikumaid diskursiivseid operatsioone (nt lausete moodustamine emotsioonidest rääkimisel) ning abstraktseid ja üldistamisi. See protsess on “diferentseeritud, artikuleeritud ja hierarhiliselt integreeritud” (Branco, Valsiner 2010: 243).

Ükski konfliktis kujutatud vandenõunarratiivi sündmus või isik ei käivita afektiivset tähendusloomet iseenesest, nende potentsiaal mingile inimrühmale emotsionaalset mõju avaldada sõltub positsioo-

nist rühma väärtuste hierarhias. Niisugune väärtushierarhiline positsioneerimine toimub läbi tähendusloome, mis võimaldab asjade võrdlemist ning kommunikeerimist. Nii kujutab igasugune sotsiaalne või moraalne norm – nt fašism on kuritegelik ideoloogia ja fašistid inimekonna vaenlased, Venemaa on juhtiv jõud fašistliku kurjuse vastu – endast stabiliseerunud ja pikaks perioodiks fikseeritud üldistatud tähendust mingis sotsiaalses grupis. Käesoleval juhul tugineb fašismi diskursus Venemaa strateegilise kultuuri üldisemale Läänest tulenevale ohunarratiivile, mis ühtlasi määrab Venemaale positiivse positsiooni selles väärtushierarhias. Niisugune dominantne tähendus saab sellesse gruppi kuuluvate inimeste mõtlemise, tunnete ja tegutsemise ankurdajaks ja suunajaks (Valsiner 2021: 158) ning selliste normide, väljakujunenud reeglite jne moraalne olemus on kodeeritud erinevatesse kultuuriliselt hierarhiseeritud märgisüsteemidesse (Valsiner 2021: 241). Näiteks leiab see väljenduse erinevates diskursustes (ajalooõpikud, telesarjad, mängufilmid, meedia, videomängud jne), mille vahendusel fašismi ebainimlikku olemust auditoriumis taaskinnitatakse (Wijermars 2019). Niisugust sihtauditooriumi jaoks oluliste normide moraalset olemust kasutatakse strateegilises kommunikatsioonis oma sõnumite ülesehitamisel.

3.1. Strateegilise vandenõunarratiivi afektiivne tähendusloome

Olles kirjeldanud kultuurilise märgikihistuse rolli strateegilises kommunikatsioonis liigun järgnevalt edasi afektiivse semioosi juurde, mis väljendab intuiitivset äratundmist, et mõned strateegilises jutustuses kasutatud elemendid või märgid (viited konkreetsetele ajaloosündmustele, tekstikatked, visuaalid jms) on äärmiselt olulised ja kutsuvad auditoriumis esile kiire emotsionaalse reaktsiooni ja esmase – kas positiivse või negatiivse – identifitseerimise tunde. Sellised emotsionaalselt kõnetavad diskursused põhinevad ligikaudsetel ja umbmäärastel suhetel, käivitades afektiivse semioosi, mis suunab auditoriumi erinevate alajutustuste ja süžeeide vaheliste assotsiativsete seoste loomise suunas (Madisson, Ventsel 2021).

Valsineri järgi saame semioosi kujutada liikumisena esmasest

füsioloogilisest käivitamisest (millegi tajumisest) selle subjektiivse kogemuseni ning tunnete eristamiseni. See oleks semioosi 1. tasand. Sealt edasi liigub semioos tunnete sõnalisele kategoriseerimisele, millele järgneb üldistamine, mis oleks semioosi 2. ja 3. tasand ja 4. tasandi hüperüldistamine (Valsiner 2021). Hüperüldistamine (või ka üleüldistamine) on afektiivse semioosi tasand, mis ei vaja otseselt diskursiivset artikuleerimist ning see väljendub inimese isiklikus ja täielikus kõrgemale eesmärgile pühendumise olekus. Seda protsessi võib vaadelda ka kui liikumist diskreetsetelt eristustustelt üha suureneva abstraktsuse ja kontinuaalse üldistuse suunas. Nii võib hirmudiskursuse domineerimine ühiskonnas viia lõpuks hirmutunde valdamiseni, mida inimesel on raske täpselt sõnadega määratleda. Samuti on raske inimesel, keda valdab täielik andumus ja pime usk juhti, seletada niisugust juhi-armastust. Ta pigem järgneb juhile, kui esitab endale küsimusi.

Niisugust hüperüldistuse suunalist liikumist näeme ka vandenõuteooriate tähendusloomes, mida iseloomustab üledetermineeritud põhjuslikkus, mis ei jäta ruumi õnnetutele juhistele ja kokkusattumustele, vaid näeb kõiki sotsiaalselt tähenduslikke sündmusi vandenõu kaudu üksteisega seotuna (Madisson, Ventsel 2021: 44). See on tingitud asjaolust, et lisaks n-ö traditsioonilistele põhjustagajärg diskreetsete suhete visandamisele, kujutavad vandenõuteooriad eripärast intentsionaalsusele – ehk vandenõulaste kurjale tahtele taandavat kausaalsust (samas). Vandenõuteooriate tähendusloomet juhib eeldus, et vandenõulased suudavad oma koletuid plaane laiema avalikkuse eest varjatult ellu viia ning et see toob kaasa reaalsed sündmused ja kannatused. Mari-Liis Madisson (2014) on seletanud seda eeldust kultuurisemiootikast pärit *koodteksti* mõiste abil, mis räägib loo konkreetsete sündmuste taga varitsevast Kurjusest, samas kui selle diskreetsed koostisosad, näiteks vaenlase eripära väljendamine, pahalaste nimed, ohvrid jne võivad sisaldada erinevaid paradigmasid. Niisugune koodtekst on mingi kollektiivi mälust pärinev range süntaktilise organiseeritusega, sageli subjektiiv-alateadvuslikult toimiv süsteem, mille märgid võivad jaguneda mitmesugusteks allstruktuurideks, ent siiski säilib koodteksti ühetähenduslikkus, sest “oma (vandenõuteoreetiku – AV) tasandilt lähtudes on koodtekst nii sisult kui väljenduselt ühtne nähtus” (Lotman 2006: 245–246).

Niisugune abstraktne koodtekstiline seletusraam, mis ammutab oma sisu Venemaa strateegilise kultuuri kihistustest, asub semioosi kolmandal tasandil. See võimendab inimese identiteediga seotud tähendusloomet ja tõmbab seda pooluste “meie” ja “nemad” suunas – ning hakkab seda suunama ka semioosi alumistel tasanditel. Intentionaalsele põhjuslikkusele tuginev n-ö assotsiatiivne loogika võimaldab koondada kõikvõimalikke vandenõu “tõendeid”, mis vähegi vandenõulaste ja neis kehastunud kurjuse märkidena umbrissevas keskkonnas tuvastatavad on (1 ja 2 semioosi tasand), ühte vandenõu tervikusse. Nii hõlmatakse vandenõuteooriatesse erinevates aja- ja ruumpunktides toimunu ning põimitakse tervikuks esmapilgul täiesti kokkusobimatud sümbolid ja diskursused. Sooviga Venemaad hävitada mürgitavat USA ja selle liitlased Venemaa noorsugu popkultuuriga (räpiga), organiseerivat biolaboreid Ukrainas, olevat sisestanud ukrainlastele väärkujutelma eripärasest ukrainlusest ja nii edasi. See jada ulatub retrospektiivselt varasemate Venemaa vaenlasteni. Niisugune vandenõuteooriate loogika kasutab ära nende kujuteldavate seoste mobiliseerivat ja sunniviisilist potentsiaali, mis “paljastab” assotsiatiivseid seoseid nähtuste vahel, kus need tegelikult puuduvad (Noordenbos 2022: 1302). See tähendab, et vandenõuteoreetikud, kelle tähendusloomes domineerib afektiivne semioos, mida kanaliseerib abstraktne koodtekst, kipuvad nägema kõikjal sama vandenõud kinnitavaid märke, nii käesolevas hetkes kui kauges minevikus. Võib öelda, et vandenõuteooriatele iseloomulikku seosteloomet, eriti just kriisiaegadel, iseloomustab illusoorse korrelatsioon, kus inimesed kipuvad seostama mitteseotuid sündmusi ja tegelasi (Bronner 2013). Seejuures on varasematel vandenõuteooriatel, mis tekkisid kriisi ja ebakindluse aegadel, tendents transformeeruda ajaloonarratiivi osaks, mis hakkab hiljem kriisi möödudes kujundama laiema avalikkuse ajaloo representatsioone (van Prooijen, Douglas 2017).

Mind huvitab strateegilise kommunikatsiooni kontekstis enne-koike üldistamise ja hüperüldistamise afektiivne tasand, kuna see on määrav auditooriumi otsustusprotsesside strateegilisel kujundamisel. Nagu märgib Valsiner, hakkab märgiloomes sotsiaalne tugevnemine üldistuse astmel suunama sügavalt isiklikku ja ennustamatut hüperüldistatud afektiivse tasandi semioosi. See tähendab ühtlasi, et tugevdades sotsiaalset kontrolli üldistuse astmel, saab võimalikuks käivitada

tähendusloomemehhanismid, millel on potentsiaali suunata auditooriumi tähendusloomet ja otsustusprotsesse sotsiaalselt soovitatava suunas (Valsiner 2021: 152). Seega peaksid kõik strateegilised jõupingutused (veenmine, propaganda), mis suudavad tegusid käivitada, looma semioosi esmastel, ennekõike aga üldistuse tasandil teatud kontrollitud märgikasutuse, mis hakkab suunama afektiivse hüperül-distuse tasandil inimeste tegutsemist ja otsustusprotsesse. Seda saab teha näiteks avalikus diskursuses Läänest tulenevat välisohtu kujutades ja võimendades, meedias vandenõuteoreetilisi spekulatsioone levitades, aga samuti avalikule diskursusele teatud keelde seades. Nii piiritlevad Venemaal II maailmasõja avalikku diskursust 2020. aasta põhiseaduse muudatused, mis keelavad “rahva kangelaslikkuse tähtsuse vähendamise” ning 2014. ja 2020. aasta muudatused Venemaa Kriminaalkoodeksis, mis kriminaliseerivad teadlikult valeinfo avaliku levitamise NSVL-i tegevuse kohta Teise maailmasõja ajal (Mälksoo 2022: 8).

Samas on see protsess mõlemasuunaline – hüperül-distatud afektiivne tasand hakkab kujundama üldistuse tasandi eksplitsiitseid märgiliselt väljendatud seisukohti ning niisugusel protsessil on kalduvus hakata suunama ja värvima tulevase kogemusi vastavalt inimese tähendusloome mehhanismile (Valsiner, De Luca Picione 2017). Sellisel juhul inimese tähendusväli kitseneb ning uute tähendustamisvõimaluste spekter on takistatud. Niisugune kogemuse kitsenemine viib varasemate kogemuste ümbertõlgendamiseni, mis põhinevad antud kitsendusel. Vandenõuteoreetiline kahtlus muudab naabri pilgu “vaenlase impeeriumi” heaks luuravaks “kurjaks silmaks” (Valsiner 2021: 143); või käesoleva artikli temaga seotuna, transformeerib ukrainlase kui venelase ajaloolis-kultuurilise vennasrahva natsiks ja vaenlaseks. See tähendab, et afektiivse semioosi poolt juhitud tähendusloome tõlgendab varasemad kogemused ümber uue, vandenõuteoreetilise koodteksti raamistikus. Kuna märgihierarhia kontrollib inimese tegutsemist, saab see strateegilise kommunikatsiooni üheks sihtmärkidest – selle abil on võimalik luua tähendusloome tingimused, millega auditooriumi tõlgendusradu suunata.

Varem osutasin, et vandenõuteooriad täidavad episteemilist, eksistentsiaalset ja sotsiaalset funktsiooni ning seetõttu on neil potentsiaal puudutada inimese isiklikku väärtustuma. Venemaa strateegilisele kultuurile tugineva ohutunde võimudepoolse võimen-

damise eesmärgiks on luua hirmufoon tähendusloomele, mida iseloomustab pigem afektiivne assotsiatiivsete seoste loomine (Ventsel jt 2021). Eksistentsiaalse hirmutunde kanaliseerimiseks levitab Kreml erinevaid vihjeid vandenõuteooriatele või terviklikumaid vandenõuteooriaid (vt ka Noordenbos 2022: 1301), mis osutavad Lääne kuritahtlikele ja salajastele Venemaa-suunalistele plaanidele. Ühtlasi aitab see oma-võõra vastandus inimese mina-pilti kujundada. Niimoodi täidavad strateegilised vandenõuteooriad lisaks eksistentsiaalse mina-pildi kujundamisele episteemilist funktsiooni, pakkudes seletust olemasolevale ohudiskursusele. Teisalt aitavad need vihjed vandenõunarratiividele kinnistada selle koodtekstilist seletusskeemi, mis hakkab inimeste tähendusloomet juhtima ning võimaldab erinevaid infokilde Lääne konspiratsiooni võtmes tõlgendada. Strateegiliselt levitavate vandenõunarratiivide sotsiaalne funktsioon seab eesmärgiks rahva mobiliseerimise ja toetuse võimudele ühiseks võitluseks Lääne vastu või Lääne auditoriumile suunatuna Läänes poliitiliste otsustus-protsesside mõjutamise.

Vandenõuteooriate intentsionaalsel põhjuslikkusel tuginev koodtekst ning sellest tulenev võime toimida erinevaid nähtusi ja infokilde siduva tähendusliku liimina, teeb selle kasutamise strateegilises kommunikatsioonis ahvatlevaks. Niisugune tähendusloome tugineb kontinuaalsel kodeerimisel või, kasutades kultuuripsühholoogia sõnavara, pleromaatiliste märkide vahendusel, mis on omane afektiivsele semioosile. Pleromaatilised märgid esindavad üldistatud mõistet sellest, mida kujutatakse konkreetse kujutatava objekti piire märgi abil holistlikul viisil ületades (Valsiner 2021: 270). Erinevalt skemaatilistest märkidest, mis on omane diskreetsele kodeerimisele (nt selged põhjus-tagajärg järeldused, loogilised selgitused jne) tagavad pleromaatilised märgid Valsineri järgi, et kõik nendega kokku puutuvad inimesed saavad oma interpretatsiooni niisuguste märkide kohta tuletada märgi pakutud suunast (samas). Sealne üldistus on hägune, väljalaadne ja umbkaudne. Seda pole võimalik täpselt sõnadesse panna, ent ometi mõned sõnad peegeldavad selle aspekte. See teeb võimalikuks, et vastuoludeta esinevad vandenõunarratiivides antagonistidena tegelased erinevatest aeg-ruumidest. Niisuguses “asendusanaloogias” (Kamenskih 2019) kujutatakse tänaseid ukrainlasi kui “asemikke” Venemaa ajaloolistele vaenlastele (“natsid”, “bandeeralased”, “kollektiivne Lääs”) (Sergeitsev 2022),

samas kui igasugune selge eristus kaasaegsete tegelaste ja ajalooliste tegelaste vahel on lõppkokkuvõttes hägustatud. Nagu on osutanud Noordenbos, ei teki uute vaenlaste kujud ajaloolises vaakumis, vaid tuginevad väljakujunenud või uuendatud kultuurilistele narratiividele minevikust; need ammutavad jagatud tunnete kihistustest ja mobiliseerivad juba olemasolevaid tõlgendustraditsioone (2022: 1301), mida käsitlesin käesolevas artiklis strateegilise kultuurina.

3.2. Kremli levitatud vandenõuteooriate välispoliitilised eesmärgid

Strateegilise kommunikatsiooni üheks edu võtmeks on auditooriumi vaadete ja ootustega arvestamine ning kursisolemine adressaadi identiteedi seisukohalt tundlike teemadega (Madisson, Ventsel 2021). Osutasin eelnevalt, kuidas Kremli levitatud vandenõunarratiivid tuginevad Venemaa strateegilisel kultuuril ning kuidas neid vastavalt olukorra vajadustele võimendatakse auditooriumi mobiliseerimisel. Üheks võimendamise viisiks on ohudiskursuse kultiveerimine, mis käivitab afektiivse semioosi, mis omakorda teeb lihtsamaks auditooriumi tõlgendusradade ning otsustuprotsesside kontrollimise.

Miskimmon jt on välja pakkunud 3-tasandilise strateegiliste narratiivide analüüsimeetodi, eristades süsteemi-, identiteedi-, ja poliitikanarratiive (Miskimmon jt 2017: 8). Venemaa süsteeminarratiivide (*system narratives*) alla võime paigutada USA hegemooniale ja unipolaarsele maailmakorrale vastanduvat Kremli polütsentrilise maailmakorra narratiivi. Venemaa Ukrainaga seotud vandenõunarratiivid seavad kahtluse alla USA ja NATO domineerimise, kelle poliitilist eliiti süüdistatakse neokolonialismis (Hansson, Ventsel, Madisson 2025).

Identiteedinarratiivid määratlevad erinevate poliitiliste toimijate väärtused, omadused ja eesmärgid ja need on tihedalt seotud ettekujutusega oma-võõra kultuurilisest opositsioonist. Venemaa strateegilisele kultuurile toetudes kujutavad strateegilised vandenõunarratiivid Venemaad sageli impeeriumina, mis peab oma väärtuseid igast küljest (kuid eeskätt Läänest) saabuva ohu eest kaitsma. Ukrainlasi natsidena kujutavale ja Lääne maailmale tervikuna vastanduvat

Venemaa identiteedinarratiivi toetab “Vene maailma” (*Русский мир*) idee. Venemaa Ukraina ajaloo käsitluses rõhutatakse, et venelased (suurvenelased) ja ukrainlased (väikevenelased) on ‘üks rahvus’ ning Ukraina on osa Vene maailmast. Vandenõuteooriad Lääne, ennekõike USA mahitatud natsidest, Kiievi nukurežiimist ja nende pahategudest (russofoobia, ukrainlaste “rahvuseluse” idee kultiveerimine jne) aga õõnestab niisuguse ühtse Vene maailma loomist.

Poliitikanarratiivide (*policy narratives*) eesmärk on konkreetseid poliitilisi käike kavandada ja õigustada. Siin on oluline, millised strateegiad, narratiivid ja sümbolid jäävad samaks ning milliseid avalikkusega suheldes kohandatakse, kustutatakse või juurutatakse, et käesolevat (rahvusvahelist) poliitilist olukorda seletada (Leichtova 2016). Kuna osutatud tasand on kõige enam sõltuv konkreetsetest poliitilistest sündmustest ja partikulaarsetest eesmärkidest, siis määrab vandenõunarratiivi edukuse paljuski see, kuidas õnnestub ühendada pragmaatiline aspekt sümboolsega ehk kuidas varasemad süsteemi- ja identiteedinarratiivid uute poliitiliste olude ning tegutsejatega seostatakse (Ventsel jt 2021). Nii on Ukraina täiemahulise invasiooni kontekstis esile kerkinud vandenõunarratiivid, et Ukraina on üksnes Lääne poliitilis-sõjalise eliidi huvide polügoon, kus katsetatakse uusi relvi, luuakse biolaboreid jne.

Kokkuvõte

Käesoleva artikli eesmärk ei olnud strateegiliste vandenõunarratiivide mõjuanalüüs. See nõuab adekvaatse vastuse saamiseks teistsuguseid meetodeid. Samas on mitmed uurijad Ukraina sõja kontekstis osutanud, et narratiivis esitatud kuvandi mõju auditoriumis aitab võimendada (1) sisupunktide rõhutamine ja kordamine; (2) sisu kontekstualiseerimine, kui luuakse ajalooline ja kultuuriline side sihtauditoriumi mälestustega; ning (3) sisu sõnastamine narratiivsete taktikate abil, mis tekitavad sõnumi vastuvõtjas emotsioone ja hoiakuid kujundavaid reaktsioone. Need omadused, mis on strateegilise narratiivi projektsiooni sisu lahutamatud osad, võimendavad emotsioone (Chaban jt 2023).

Täpselt niisuguseid strateegiaid näeme Kremli orkestreeritud vandenõunarratiivide levitamisel. Afektiivse semioosi aktiveerimine

tugineb kultuurimälus paiknevate strateegilise kultuuri põhinarraatiivide (Lääne oht, sissepiiratuse tunne) taaskordamisel ning nende sidumisel tänaste konkreetsete vaenlastega (USA, NATO, Ukraina), mis võimendab püsiva emotsionaalse ohustatuse tajumist. Mida äärmuslikum on emotsionaalne pingestatus, seda enam sunnib sellega toimetulekuvajadus looma lihtsustatud seletust kriisiolukorrale. Niisugune seletus taastab kiiresti tasakaalu (Salvatore jt 2019), kanaliseerib ja maandab hirmu ning taandab konfliktilahenduse dihhotoomsele alternatiivile (Salvatore jt 2023), mis hakkab kujundama tulevaste sündmuste mõistmist (Valsiner 2014; Valsiner, De Luca Picione 2017). Lääne-vastased vandenõuteooriad pakuvad olukorrast niisugust polariseeritud, emotsionaalselt laetud, hüperülidistatud tõlgendust, võimendades meie-nemad vastandust ja pakku-des lihtsat konfliktilahendust – vandenõulased tuleb tabada ja hävitada. Kas meie või nemad.

Kirjandus

- Abalakina-Paap, Marina; Stephan, Walter G.; Craig, Traci; Gregory, Larry W. 1999. Beliefs in conspiracies. *Political Psychology* 20(3): 637–647.
- Antoniades, Andreas; Miskimmon, Alister; O'Loughlin, Ben 2010. *Great Power Politics and Strategic Narratives*. University of Sussex. Report. <https://hdl.handle.net/10779/uos.23322125.v1>
- Assmann, Aleida 2021. *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuuri ja ajaloopoliitika*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Barkun, Michael 2003. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Los Angeles: University of California Press.
- Benkler, Yochai; Faris, Robert; Roberts, Hal 2018. *Network Propaganda: Manipulation, Disinformation, and Radicalization in American Politics*. New York: Oxford University Press.
- Bertramsen, Rene Bugge; Thomsen, Jens Peter Frølund; Torfing, Jacob 1991. *State, Economy and Society*. Unwin Hyman.
- Birchall, Clare 2006. *Knowledge Goes Pop*. Oxford, New York: Berg.
- Borenstein, Eliot 2019. *Plots against Russia: Conspiracy and Fantasy after Socialism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Borenstein, Eliot 2022. Everybody Hates Russia: On the Uses of Conspiracy Theory under Putin. *Social Research: An International Quarterly* 89(3): 811–829.

- Branco, Angela; Valsiner, Jaan 2010. Towards cultural psychology of affective processes: Semiotic regulation of dynamic fields. *Studies in Psychology* 31(3): 243–251.
- Broniatowski, David A.; Jamison, Amelia M.; Qi, SiHua; Al Kulaib, Lulwah; Chen, Tao; Benton, Adrian; Quinn, Sandra; Dredze, Mark 2018. Weaponized health communication: Twitter bots and Russian trolls amplify the vaccine debate. *American journal of public health* 108(10): 1378–1384.
- Bronner, Gérald 2013. *La Démocratie des crédules*. Paris: PUF.
- Byford, Jovan 2011. *Conspiracy Theories. A Critical Introduction*. London: Palgrave Macmillan UK.
- Chaban, Natalia; Zhabotynska, Svitlana; Knodt, Michele 2023. What makes strategic narrative efficient: Ukraine on Russian E-News platforms. *Cooperation and Conflict* 58(4): 419–440.
- Chudinov, Anatoli 2013. *Очерки по современной политической метафорологии. [Essays on the modern political Metaphorology]*. Ekaterinburg: Ural State Pedagogical University.
- Covington, Stephen R. 2016. *The culture of strategic thought behind Russia's modern approaches to warfare*. Harvard Kennedy School.
- Darius, Philipp; Urquhart, Michael 2021. Disinformed social movements: A large-scale mapping of conspiracy narratives as online harms during the COVID-19 pandemic. *Online Social Networks and Media*: 100174.
- De Fortuna, Angelo Maria; De Luca Picione, Raffaele 2024. Searching for meaning through conspiracy theories. Considerations on the state of the art of psychological literature and definition of a research agenda from a semiotic dynamic cultural perspective. *Culture & Psychology* 0(0): 1–30.
- Douglas, Karen; Cichocka, Aleksandra; Sutton, Robbie 2020. Motivations, emotions and belief in conspiracy theories. – Butter, M.; Knight, P. (eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. London: Routledge, 181–191.
- Duncan, Peter J. S. 2000. *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*. London: Routledge.
- German, Tracey 2020. Harnessing protest potential: Russian strategic culture and the colored revolutions. *Contemporary Security Policy* 41(4): 541–563.
- Glenn, John 2009. Realism versus strategic culture: Competition and collaboration? *International Studies Review* 11(3): 523–551.
- Goetzl, Ted 1994. Belief in conspiracy theories. *Political Psychology* 15(4): 731–742.
- Golunov, Serghei 2015. Students know about Russia's enemies? Conspiracy theories in Russian geopolitical textbooks', *PONARS Eurasia Policy Memo* 35.
- Golunov, Serghei; Smirnova, Vera 2016. Proliferation of conspiracy narratives in Post-Soviet Russia: The “Dulles’ plan” in social and political discourses. *Acta Slavica Iaponica* 37: 21–45.
- Götz, Elias; Staun, Jørgen 2022. Why Russia attacked Ukraine: Strategic culture and radicalized narratives. *Contemporary Security Policy* 43(3): 482–497.

- Hinck, Robert S.; Kluver, Randolph; Cooley, Skye 2018. Russia re-envisions the world: strategic narratives in Russian broadcast and news media during 2015. *Russian Journal of Communication* 10(1): 21–37.
- Horvat, Ksenija Vidmar 2021. Social fears between science and the culture wars: Conspiracy theories during the COVID-19 pandemic. *Ars & Humanitas* 15(1): 57–70.
- Hobsbawm, Eric 1990. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hutchings, Stephen; Szostek, Joanna 2015. Dominant narratives in Russian political and media discourse during the Ukraine crisis. – Pikulicka-Wilczewska, A.; Sakwa, R. (eds.). *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives*. Bristol: E-International Relations, 183–196.
- Fomin, Ivan 2023. Strategic culture as a meaning-making system: towards a social semiotic account of multimodal cultural constraints in international relations. *International Theory* 15(3): 351–378
- Johnson, Jessica 2018. The self-radicalization of white men: “Fake news” and the affective networking of paranoia. *Communication Culture & Critique* 11: 100–115.
- Johnston, Alastair Iain 1995. *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*. (Princeton Studies in International History and Politics). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kamenskikh, Aleksey 2019. Historical allusion as substitutive analogy in discursive practices of the Russian-Ukrainian conflict: the year 2014. – *Summer Convention of the Association for Slavic, East European and Eurasian Studies, Zagreb University, Zagreb, 14–16 June*. Zagreb: Zagreb University.
- Klein, Oliver; Nera, Kenzo 2020. Social psychology of conspiracy theories. – Butter, M.; Knight, P. (eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. London: Routledge, 121–134.
- Knight, Peter 2000. *Conspiracy Culture: From the Kennedy Assassination to The X-Files*. Abingdon: Routledge.
- Koval, Nadiia; Kulyk, Volodymyr; Riabchuk, Mykola; Zarembo, Kateryna; Fakhurdinova, Marianna 2022. Morphological analysis of narratives of the Russian-Ukrainian conflict in Western academia and think-tank community. *Problems of Post-Communism* 69(2): 166–178.
- Krasodomski-Jones, Alex 2019. Suspicious minds: Conspiracy theories in the age of populism. *Demos*, 26.04. <https://demos.co.uk/project/suspicious-minds-conspiracy-theories-in-the-age-of-populism/>
- Kragh, Martin; Åsberg, Sebastian 2017. Russia’s strategy for influence through public diplomacy and active measures: The Swedish case. *Journal of Strategic Studies* 40(6): 773–816.
- Kragh, Martin; Andermo, Erik; Makashova, Liliia 2022. Conspiracy theories in Russian security thinking. *Journal of Strategic Studies* 45(3): 334–368.

- Lantian, Anthony; Muller, Dominique; Nurra, Cecile; Klein, Oliver; Berjot, Sophie & Pantazi, Myrto 2018. Stigmatized beliefs: Conspiracy theories, anticipated negative evaluation of the self, and fear of social exclusion. *European Journal of Social Psychology* 48(7): 939–954.
- Leichtova, Magda B. 2016. Sanctions in Russian political narrative. *Politics in Central Europe* 12(1): 111–145.
- Livers, Keith A. 2020. *Conspiracy Culture. Post-Soviet Paranoia and the Russian Imagination*. University of Toronto Press.
- Livingston, Steven; Nassetta, Jack 2018. Framing and strategic narratives: Synthesis and analytical framework. *SAIS Review of International Affairs* 38(2): 101–110.
- Lo, Bobo 2015. *Russia and the New World Disorder*. Chatham House.
- Lotman, Juri 2006. Tekst tekstis. – Lotman, J. *Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Olion, 241–261.
- Luoma-Aho, Vilma; Tsetsura, Katerina; Kugappi, Anastasia 2020. Russian strategic communications on the global stage. – Tsetsura, K.; Kruckeberg, D. (eds.). *Strategic Communication in Russia. Public Relations and Advertising*. New York: Routledge, 12–25.
- Madisson, Mari-Liis 2014. The semiotic logic of signification of conspiracy theories. *Semiotica* 202: 273–300.
- Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2022. From strategic depiction of conspiracies to conspiracy theories: RT’s and Sputnik’s representations of coronavirus infodemic. – Demata, M.; Zorzi, V.; Zottola, A. (eds.). *Conspiracy Theory Discourses*. John Benjamins Publisher, 443–464.
- Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2021. *Strategic Conspiracy Narratives: A Semiotic Approach*. New York: Routledge.
- Matthews, Owen 2023. *Häving. Lugu Putini sõja telgitagustest*. Tallinn: KAVA Kirjastus.
- Miskimmon, Alistair; O’Loughlin, Ben; Roselle, Laura 2013. *Strategic Narratives, Communication Power and the New World Order*. New York: Routledge.
- Miskimmon, Alistair; O’Loughlin, Ben; Roselle, Laura 2017. Introduction. – Miskimmon, A.; O’Loughlin, B.; Roselle, L. (eds.). *Forging the World: Strategic Narratives and International Relations*. University of Michigan Press, 1–22.
- Mälksoo, Maria 2022. The postcolonial moment in Russia’s war against Ukraine. *Journal of Genocide Research* 25(3/4): 471–481.
- Noordenbos, Boris 2022. Memory wars beyond the metaphor: Reflections on Russia’s mnemonic propaganda. *Memory Studies* 15(6): 1299–1302.
- Oushakine, Serguei 2016. *The Patriotism of Despair: Nation, War, and Loss in Russia*. Cornell University Press.
- Poulsen, Niels Bo; Staun, Jørgen (eds.) 2021. *Russia’s Military Might. A Portrait of its Armed Forces*. Djøf Publishing.

- Putin, Vladimir 2021. On the Historical Unity of Russians and Ukrainians. (December 7). <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Putin, Vladimir 2022a. Address by the President of the Russian Federation (21 February). <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>
- Putin, Vladimir 2022b. Address by the President of the Russian Federation (24 February). <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>
- Radnitz, Scott 2021. *Revealing Schemes: The Politics of Conspiracy in Russia and the Post-Soviet Region*. Oxford University Press.
- Radnitz, Scott 2023. Conspiracy theories and Russia's invasion of Ukraine. *Russian Analytical Digest* 299: 11–14.
- Salvatore, Sergio; Freda, Maria Francesca 2011. Affect, unconscious and sensemaking. A psychodynamic, semiotic and dialogic model. *New Ideas in Psychology* 29(2): 119–135.
- Schuster, Johannes; Fobel, Lea; Kolleck, Nina 2024. Determinants of belief in conspiracy theories about the war in Ukraine among youth. *Political Psychology* 45(6): 941–959.
- Sergeitsev, Timofei 2022. Chto Rossiia dolzhna sdelat's Ukrainoi. *RIA Novosti*, 3 April.
- Shekhovtsov, Anton 2023. The Narrative Matrix: Understanding and Deciphering Russian Propaganda. RE: RUSSIA. <https://re-russia.net/en/analytics/055/>
- Shinar, Chaim 2018. Conspiracy narratives in Russian politics: From Stalin to Putin. *European Review* 26(4): 648–660.
- Singer, Peter Warren; Brooking, Emerson T. 2018. *LikeWar: The Weaponization of Social Media*. Boston, New York: Eamon Dolan/Houghton Mifflin Harcourt.
- Snyder, Jack. 1977. *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*. Santa Monica, CA: RAND Corporation. <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2005/R2154.pdf>.
- Sutton, Robbie M.; Douglas, Karen M. 2013. *Social Psychology*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Zakem, Vera; Saunders, Paul; Hasimova, Umida; Hammerberg, Kathleen. P. 2018. *Mapping Russian Media Network: Media's Role in Russian Foreign Policy and Decision-making*. Washington DC: CNA.
- Zerfass, Ansgar, Verčič, Dejan, Nothhaft, Howard; Werder, Kelly P. 2018. Strategic communication: Defining the field and its contribution to research and practice. *International Journal of Strategic Communication* 12(4): 487–505. <https://doi.org/10.1080/1553118X.2018.1493485>
- Tsygankov, Andrey; Tsygankov, Pavel 2021. A constructing national values: The nationally distinctive turn in Russian IR theory and foreign policy. *Foreign Policy Analysis* 17(4). <https://doi.org/10.1093/fpa/orab022>

- Tsetsura, Katerina 2021. What is next for strategic communication(s) in Russia? – Tsetsura, K.; Kruckeberg, D. (eds.). *Strategic communication in Russia. Public Relations and Advertising*. New York: Routledge, 235–246.
- Turska-Kawa, Agnieszka; Stępień-Lampa, Natalia. 2023. Conspiracy theory mobilisation mechanisms in the context of the war in Ukraine: A study of Polish Twitter. – Turska-Kawa, A., Kasińska-Metryka, A., Pałka-Suchojad, K. (eds.). *War in Ukraine. Media and Emotions*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-37608-5_4
- Valsiner, Jaan 2007. *Culture in Minds and Societies: Foundations of Cultural Psychology*. New Delhi.
- Valsiner, Jaan 2014. *An Invitation to Cultural Psychology*. SAGE.
- Valsiner, Jaan; De Luca Picione, Raffaele 2017. The dynamic regulation of affective processes through semiotic mediation. *Rivista internazionale di Filosofia e Psicologia* 8(1): 80–109. <https://doi.org/10.4453/rifp.2017.0006>
- Van Prooijen, Jan-Willem; Douglas, Karen M. 2017. Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies* 10(3): 323–333.
- Ventsel, Andreas 2024. Semiotic approach of strategic narrative: The news discourse of Russia's coronavirus aid to Italy. *Semiotica* 256: 71–101.
- Ventsel, Andreas 2025. Navigating emotions. The role of affective strategies in Russian history narratives. – Ventsel, A.; Selg, P. (eds.). *Power of Emotions: On the Affective Constitution of Political Struggle*. Spinger.
- Ventsel, Andreas; Madisson, Mari-Liis, Lotman, Mihhail 2023. *Varjatud märgid ja salaühingud: vandenõuteooriate tähendusmaailm*. Vaba Akadeemia Raamatukogu. Postimehe kirjastus.
- Ventsel, Andreas; Hansson, Sten; Madisson, Mari-Liis; Sazonov, Vladimir 2021. Discourse of fear in strategic narratives: The case of Russia's Zapad war games. *Media War & Conflict* 14(1): 21–39. <https://doi.org/10.1177/1750635219856>
- Wijermars, Mariëlle 2019. *Memory Politics in Contemporary Russia Television, cinema and the state*. Routledge: London.
- Yablokov, Ilya 2015. Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT). *Politics* 35(3/4): 301–315.
- Yablokov, Ilya 2018. *Fortress Russia: Conspiracy Theories in the Post-Soviet World*. Cambridge: Polity.

Sürrealism ja semiootika

Kalevi Kull

Loodusteadusliku reaalsusekirjelduse aluseelduseks on mittevastuolulisuse printsiip. Täendusloome seevastu sünnib vastuolust, tähendus alati sisaldab vastuolu (miski on märk niivõrd, kuivõrd ta ei ole see miski). Täenduslik reaalsus semiootika objektina on ses mõttes ülerealsus. Kunstisuund, mis enim on pühendunud vastuolulisuse kui sellise käsitlusele, on sürrealism. Seega sürrealismi huvi kese ja semiootika huvi kese on lähedased. Osutub, et sürrealist René Magritte'i maal, mis esitab vastuolu kui sellise, ongi saanud üheks semiootika embleemiks. Kajastades biosemiootilisi alusprotsesse, seondub sürrealism ka ökoloogilise vaatega.

Märksõnad: kokkusobimatus, René Magritte, subjektiivne olevik, ökoloogiline tasakaal, vastuolud

Vaatlen alljärgnevas tähendusloome mõnede üldiste alusnähtuste kokkulangevust nende erijoontega, mis iseloomustavad kunstis sürrealismi. Niisugune kokkulangevus, kui see esineb, tõstab sürrealismi teiste kunstisuundade seas erilisele, semiootika seisukohalt tähelepanuväärsele kohale. Sürrealismi ja semiootika võimalikku süvaseost on varem võrdlemisi vähe esile toodud.

Vaatepunkti kirjeldamise järel annan ülevaate semiootika ja sürrealismi seoste senistest käsitlustest, seejärel täpsustan tähendusloome kõnealuseid alustingimusi, siis näitan nende olemasolu sürrealistide töödes, ning lõpuks märgin sürrealismi ja ökoloogilise vaate seoseid samade alustingimuste raames.

Eelmärkus – Eesti kontekst

Sürrealismile veenis mind tähelepanu pöörama Jaan Malin. Tänu temale avastasin semiootika ja sürrealismi mõnevõrra üllatava seose, mida järgnevalt põhjendan. Jaan oli seotud sürrealismi teemalise sümposiooni ettevalmistamisega jaanuaris 2024 Pärnu muusikapäe-

vade raames, mida korraldas Schönbergi ühing.¹

Puht juhuslikult on 2024 sürrealismi aasta. Nimelt on möödunud sada aastat esimeste sürrealismi manifestide avaldamisest. Sel puhul oli Tartus üleval mitu sürrealismi teematist kunstinäitust korraga. Tartu Kunstimuuseumis “Ilmar Malin. Igaviku hõõg” ja Kris Lemsalu isikunäitus “Donatella. Elukeeris”, ning Eesti Rahva Muuseumis “Sürrealism 100. Praha, Tartu ja teised lood...”. Viimasest ilmus ka põhjalik raamat (Hoffmann jt 2024). Sügisepoole näitasid sürrealismi ka KUMU (Laurits 2024; dokumentaal “Leonora Carrington, kadunud sürrealist”) ning Pallas (“Ilmar Malin 100. Homo Ludens”), ja see polnud kõik (vt ka Konsa 2024).

Mari Vallikivi (2024) ja Joanna Hoffmann (2024: 37–38) toovad esile tähelepanuväärse seose sürrealismiga Eesti intellektuaalses ajaloos, täpsemini, leides siin sürrealismi ühe juure. Nimelt Emil Kraepelin (1856–1926), kes oli psühhiaatriaprofessor ja eksperimentaalsühholoogia labori rajaja Tartu Ülikoolis aastail 1886–1891 (mis kattub osaliselt Jakob Uexkülli tudengiaastatega) kogus siin muuhulgas vaimuhaigete joonistusi. Kraepelin jätkas seda Heidelbergis, kus tema õpilane Hans Prinzhorn korraldas vaimuhaigete inimeste kunsti kogumise suurema aktsiooni ja kirjutas sellest raamatu, mis sai väga mõjukaks sürrealistide seas. Muide, ka Jakob Uexküllil, kes pärast õpinguid töötas samuti Heidelbergis, on olnud teatud mõju modernistlikule kunstile, kuigi teadaolevalt mitte otseselt sürrealismile (Botar 2001; siiski, vt Pollmann 2018: 137).

Paljud eesti intellektuaalid on sürrealismi üle arutlenud ja sellest kirjutanud – Andres Ehin, Vaino Vahing, Hasso Krull, Kristjan Haljak jmt. Raivo Kelomees (1993) ja Ants Juske (2014) on avaldanud raamatu sürrealismi kohta, eesti keelde on tõlgitud André Bretoni manifestid (Breton 2019) ja Ruth Brandoni ülevaade sürrealistidest (Brandon 2002). Ent semiootika raames on põhjust enamaks.

¹ Sümposium “Sürrealism ja muusika” toimus Pärnu Nüüdismuusika Päevade raames Pärnu Keskraamatukogus 27. jaanuaril 2024. Selle kava: *Kristjan Haljak* – Sürrealismist kirjanduses; *Raivo Kelomees* – Sürrealism ja visuaalkunstid; *Kalevi Kull* – Sürrealism ja semiootika; *Sairam Hariharan* – Surrealism in music. Tegin käesoleva artikli teemal ka ettekande semiootika osakonna teadusseminaril 6. mail 2024.

Metodoloogiline lähtepunkt

Kui mingid suunad või stiilid kultuuris kujunevad, siis neid ikka eristatakse ja vastandatakse, kuid nende sügavam loogikal põhinev erinevus ei pruugi siis üldse olla oluline. Samas võib tehtud eristus õige täpselt kirjeldada neid suundi just nagu nad eksisteerivad. Nii võib küllaltki kõrvalistel asjaoludel eristada kunstisuundi või teadusharusid, samuti keeli ja kultuure. Näiteks toob Patrick Sériot (2014) rea näiteid, kus peamiselt poliitilistel põhjustel eristatakse keeli vaid üsna väikeste häälikuerinevuste olemasolul. Enesekirjeldus tugevdab ja võib kinnistada ka juhuste sünnitatud jaotusi.

Kuid eristusi saab teha ka loogilis-teoreetiliselt, tuletades võimalikud tüübid mingitest alusprotsessidest, mis asjasse puutuvad. Sel puhul saadav loogiline jaotus võib pakkuda tüpoloogia, mis vastab, aga osaliselt ka ei vasta sellele, mida elus päriselt näeme, näiteks mõnel teoreetiliselt tuletatud tüübil ei pruugi üldse esindajaid olla.

Esimene neist jaotamise või klassifitseerimise kahest väga erinevast võimalusest on ajalooline või (lähedasena) empiiriline, teine aga tüpoloogiline või teoreetiline. Lisaks tähelepanek, et see, kuidas teadlased (nt kunstiteadlased) mingeid suundi või viise eristavad, ja kuidas asjaosalised (nt kunstnikud) ise, ei pruugi päris kokku käia.

Järgnev arutelu lähtub tähendusloome ja esteetilise protsessi alustest. Side just nende teostega, mida sürrealistlikeks nimetatakse, ei pruugi olla väga täpne, järeldused ei tuletu nende teoste ulatuslikumast analüüsist vaid pigem teoreetilisest põhjast. Küll aga mõned näited sealt paistavad hästi passivat.

Niisiis, võtame lähtepunktiks semiootika – see on tähendusloome ja märgiprotsesside mõistmise.

Semiootikud sürrealismist

Semiootikud ei ole sürrealismist palju kirjutanud, pigem väga vähe, kuid mõned olulised seosed on siiski märgatavad. Paul Bouissacil on artikkel “Semiootika ja sürrealism” (1979). Bouissac on Kanada semiootik, väga mõjukas semiootik, üks Toronto semiootikakeskuse (*Toronto Semiotic Circle*) rajajaid. Ta kirjutab:

Semiootilise diskursuse väljaeristumist pärast 1940ndaid võib pidada dada ja sürrealismi nime all tuntud kunstirevolutsiooni *tagajärjeks*. [...] Dada ja sürrealism jõuavad oma visuaalsete saavutustega *otse semioosi juurteni*. (Bouissac 1979: 54; esiletõstetud siin lisatud)

“Otse tähendusloome juurteni”! See on vägev väide, ja üksjagu ootamatu. Sest kui see on õige, siis järelikult on sürrealismil ja semiootikal mingi väga oluline seos.

Ent millele täpsemalt juhib tähelepanu Bouissac? Ta väidab ja põhjendab, et XX sajandi semiootika kui paradigma moodustumisel polnud põhjuseks niivõrd klassikud Peirce ja Saussure, kuivõrd (a) mudelite pooljuhuslik ränne (nt Vladimir Proppi muinasjuttude morfoloogia² oli inspireeritud botaanilisest taksonoomiast); (b) tehnoloogilised arengud (st kommunikatsioonitehnoloogia, küberneetika, infoteooria); (c) etoloogia esiletõus (mis keskendus kommunikatsioonile – nii liikidevahelisele kui liigisisesele); ja (d) erinevate sotsiaal-kunstiliste liikumiste (nimelt dada ja sürrealismi) mõju.

Bouissac täpsustab, et ta ei pea seejuures oluliseks dadat ja sürrealismi teineteisest eraldada. Bouissac toob ühtlasi välja sürrealismi mõju Claude Lévi-Straussile, Roland Barthes'ile, Roman Jakobsonile, Praha ringile.

Praha oli Pariisi kõrval 1930ndail olulisi sürrealismi keskusi (vt Hoffmann jt 2024). Ent Praha oli ka semiootikakeskus. Üks Praha ringi parimaid tundjaid, Thomas Winner, kirjutab oma Tšehhi avangardi teemalises raamatus (Winner 2015: 165):

Praha strukturalismi ja semiootika mõju poetismi ja sürrealismi teooriale ja praktikale tuleb esile ka Praha lingvistikaringi ajakirjas *Slovo a slovesnost* [asutatud aastal 1935], mis sisaldas artikleid avangardlikust kunstist, kirjandusest ja filmist, aga samuti keeleteadusest.

Karla Huebner (2008) oma uurimuses Praha avangardist väidab, et Praha lingvistikaringi kujunemise ajal, 1920ndail, suhtles Roman Jakobson tihedalt Vítězslav Nezvaliga ja teiste Praha avangardistlike

² Vt Propp 2023 [1928].

kunstnike ühenduse Devětsil liikmetega, olles ühtaegu huvitatud ka prantsuse sürrealismist. Nii Jakobson kui ka Jan Mukařovský osalesid algusest peale aruteludes sürrealismi üle.³ Lisaks, sürrealist Jindřich Honzl oli Praha lingvistikaringi liige (Huebner 2008: 270). Huebner lisab:

Praha koolkonna semiootikud nägid sürrealistide tööd täiesti erinevalt varasematest vaadetest, eriti Prantsusmaal kasutatavatest lähenemisviisidest, ja analüüsisid seda pigem semiootiliselt kui psühhoanalüütiliselt või poeetiliselt. Tõepoolest, tihedad sidemed Praha sürrealistide ja Praha Lingvistilise Ringi vahel näitavad, et Praha sürrealistide loomingut ei saa mitte ainult semiootiliselt käsitleda, vaid see võib mõnikord olla loodud niisuguse semiootilist teooriat silmas pidades. (Huebner 2008: 279).

Ent kas on viiteid sürrealismile ka semiootika sissejuhatavais raamatuis?

Esmalt Daniel Chandleri populaarne “Semiootika algajatele”. Veel enne, kui see raamat trükiti, oli käsikiri mitmeid aastaid aina täienevate versioonidega veebis.⁴ Selle pealdisel on pilt, mille kujutatud piip koos tekstiga: “This is not Magritte’s pipe”. Tegu on viitega René Magritte’i maalile “La trahison des images” (“Piltide reetmine”) aastast 1929, millel on piip ja tekst “Ceci n’est pas une pipe” (“See ei ole piip”, prantsuse keeles). Magritte aga on väga tuntud sürrealist. Chandler (2008: 69–70) analüüsib seda pilti lähemalt, tsiteerides ka teise semiootiku, Anthony Wildeni (1987) analüüsi, kes samuti oli pannud Magritte’i piibupildi oma raamatu kaanele.

Michel Foucault, filosoof ja semiootik, pühendas terve väikse raamatu sellele Magritte’i pildile (Foucault 2004 [1973]). Foucault’ raamatust räägib omakorda semiootik Floyd Merrell (2000).

Paul Copley raamat “Semiootika”, vormistatud koomiksina (Copley, Jansz 2010). See on maailmas enimtõlgitud raamat semiootikast. Kaanepildil piip – seesama viide sürrealistliku kunstniku maalile.

Thomas Sebeoki raamat “Märgid: Sissejuhatus semiootikasse” (Sebeok 2001). Kaanel piip, ilmse viitega sellelesamale Magritte’i

³ Vt ka Effenberger 1983; Turinská 2011.

⁴ Tānini: <http://www.visual-memory.co.uk/daniel/Documents/S4B/>.

pildile.⁵ Sebeok oli maailma üks kõige mõjukamaid semiootikuid XX sajandi teisel poolel.

Louis Hébert (2020) analüüsib oma rakendussemiootika käsiraamatus mitut Magritte'i maali. Magritte'i töödest on olemas põhjalik digikorpust, mida on indekseerinud Louis Hébert ja Éric Trudel. Seda materjali on omakorda kasutatud kvantitatiivsemiootiliseks analüüsiks (Chartier jt 2019). Semiootikute töid sürrealismist on muidugi veel (nt Corazzo 1995; D'urso 2011; Kamber 1979; Martella 2006 [1993]; Orban 1990; jt).⁶

Magritte'i maali või ilmset viidet sellele näeme mitmetel semiootikat tutvustavatel veebilehtedel.⁷ Osutub, et see sürrealistlik piibupilt on saanud tähtsaks semiootika embleemiks (foto 1).

Ent miks just see pilt puutub nii oluliselt semiootikasse, sürrealistlik Magritte'ilt, kus kõige otsesemal viisil on esitatud *vastuolu* – 'see on' ja 'see ei ole' üheaegselt? See saab selgeks, kui pöörame tähelepanu, mis päriselt on märk, mis on märgi kui sellise olemus. Semiootika on ju märgiteadus, ehk tähendusloometeadus.

⁵ Muidugi on igal pildil palju tõlgendusvõimalusi. Sebeoki puhul tuleb arvesse ka näiteks viide märke uurivale piibuga Sherlock Holmes'ile (vt Sebeok, Umiker-Sebeok 1983). Tänu Silvi Saluperele selle tähelepaneku eest.

⁶ Olgu siin nimetatud ka Juri Stepanovi juhitud Moskva semiootikute rühma töö avangardi kohta (Stepanov jt 2006), kuigi see otseselt sürrealismi ei käsitle.

⁷ Näiteks <https://drjodietaylor.com/semiotics/>. Samuti: Paul Greenberg, What is semiotics anyway? – <https://4fishgreenberg.medium.com/what-is-semiotics-anyway-f497ec0ee00a>; Alyson Peabody, Art History taught me that semiotics is everywhere – <https://usmfreepress.org/2019/04/01/art-history-taught-me-that-semiotics-is-everywhere/>; Abang E. S. Agustin, Exploring Semiotic Theories – <https://medium.com/design-bootcamp/exploring-semiotic-theories-saussure-peirce-and-barthes-64ca7c055c53>. Jne.

Foto 1. Semiootikasümposiooni ruumi juhataja plakati René Magritte'i maali pildiga. November 2024, Duke'i Ülikool (foto: K. Kull).

Märk ja vastuolu: tähendus üleüldse

Mis on märk? Mingi muster või asi on märk niivõrd, kuivõrd ta on midagi muud kui see muster või asi. Seda 'midagi muud' saab ta olla tänu interpretatsioonile ehk tõlgendusprotsessile ehk semioosile. Semioos loob tähenduse. Märgid on just parajasti need kõik, millel on tähendus. Aga tähendus ei ole see asi ise, vaid miski muu, või see asi kuidagi teisiti. Niisiis, märk on just see, mis *see* ei ole. Aga siin on ju loogiline vastuolu definitsioonis. Tõepoolest – see on paradoksi määratlus. Seega märgi olemuseks ongi paradoksaalsus. Tähenduse sünniks on tarvis paradoksi, st loogilist vastuolu. Semioos loob vastuolu, ehk ka: semioos ise ongi vastuolu. *Märk on see, mis ei ole see*. Tänu tõlgendusele on muster või asi ühtaegu see muster või asi ja samas ka midagi muud.

Selles tõlgenduslikus üheaegsuses seisneb märgi olemuslik 'millegi muu asemel olemine'. Kusjuures see, *mille asemel*, pole füüsikaliselt determineeritud.

Suures plaanis on kogu maailmal füüsikaline ja semiootiline tahk. Seda jaotust võib pidada peaaegu sünonüümseks ontoloogilise ja epistemoloogilise tahu eristamisele. Ehk siis – maailma saab jaotada füüsikaliseks ja semiootiliseks, selles mõttes nagu me saame teda jaotada ontoloogiliseks ja epistemoloogiliseks.

John Searle (2015) pöörab sellele eristusele samuti tähelepanu, täpsemalt eristades ontoloogiliselt objektiivset (füüsikalist) ja ontoloogiliselt subjektiivset (semioosilist), ning episteemiliselt objektiivset (faktiteadmist) ja episteemiliselt subjektiivset (hinnangulist). Käesolevas aga pöörame lisaks tähelepanu sellele, et subjektiivse olemasolu nõuab olevikuaega, mis on seotud paradoksaalsuse ja vaba valikuga.

Füüsikalise tahu aluseks on determinism või juhuslikkus, seal ei ole mingit vabadust vaba valiku mõttes. Vabaduse ja samuti tähenduse puudumine tuleneb *mittevastuolulisuse printsiipest*, mis on kogu loodusteadusliku maailmakirjelduse aluseks.⁸

⁸ Ka kvantfüüsikas pole teisiti – selle liidreid Gerardus 't Hooft on näidanud, et võib eeldada submikroskoopilise taseme deterministlikkust, või siis, Kopenhageeni tõlgenduse kohaselt, kogu näiline vabadus kvant-tasandil tuleneb mõõtja ehk teadasaava inimese sekkumisest. Teisisõnu, ka kvantfüüsika (nagu füüsika-

Semiootilise tahu aluseks on aga vabadus. See vabadus sünnib, kui maailma ilmub loogiline vastuolu. Elutus maailmas seda ei ole, elusas või semiootilises maailmas leidub vabadust aga küll ja enam.

Vastuolu seotust vaimuga (niisiis semiootilise maailmaga) märkis elu lõpus juba ka René Descartes. Alljärgnev tsitaat pärineb Hollandi noormehe, Leideni ülikoolis õppinud Frans Burmani (1628–1679) intervjuust Descartes'iga, aastast 1648 (Cottingham 1976: 25):

[Burman:] Kuid meie ideed sõltuvad tegelikest asjadest. Nii et kui meie ideedes on vastuolu, on see ka asjades endis.

[Descartes:] Meie ideed sõltuvad asjadest, kuivõrd ideed neid esindavad. Kuid sellegipoolest pole vastuolu asjades, vaid ainult meie ideedes. Sest üksnes ideid võib ühendada omavahel nii, et need on üksteisega kokkusobimatud. Asjad seevastu ei ole üksteisega kokkusobimatud, kuna need kõik võivad eksisteerida: seega pole ükski asi teistega vastuolus. Ideede puhul on asi vastupidi: oma ideedes me paneme kokku ja ühendame eraldiseisvad asjad, mis iseenesest ei ole kokkusobimatud. See on vastuolu päritolu.

Nagu Umberto Eco räägib: füüsikalises maailmas pettust ei ole, kõik käib seaduste järgi; semiootiline maailm on aga pettust täis, reegleid saab rikkuda, aina otsi tõde taga. Olgu teaduse või kohtu kaudu. Või siis kunsti kaudu.

Veel üks osundus, et sürrealismi semiootikaseost illustreerida. Guzelian (2010: 690) kirjutab:

Magritte'i eesmärk oli meenutada vaatajatele, et tema kujutis – pärgamendile kantud õli – ei ole piip. See on sümbol. Magritte'i maali semiootiline tähendus saavutatakse pildi visuaalse kombineerimisega tekstiga “see pole piip”. Magritte kavatseb vaatajatele, kes piipu tajuvad, meelde tuletada, et see, mida nad näevad, ei ole piip. Teisisõnu, Magritte'i eesmärk on, et tema publik tajuks semiootikat. [...] Ja iga üksik inimene võib maalil tajuda mitut tähendust.

Niisiis, märgi määratlus käib vastuolu kaudu, mille aluseks on kahe kokkusobimatu propositsiooni koosolu. Näiteks “tee, ära tee”, ühe-

line maailmapilt tervikuna) ei pea nähtuste seletust piisavaks muidu, kui objekt-tasandil on loogiline vastuolu välistatud. Kui vastuolu eeldada, toimuks nn loogiline plahvatus, mil järelduda saaks mis iganes. Ent vastuolu ja seeläbi vaba valiku sünd just juhtubki üksnes semiootilistes süsteemides.

korraga. “Mine ja ära mine”, ühekorraga. Mitte teineteise järel – et enne roheline, pärast punane – siis vastuolu pole, vaid justnimelt ühekorraga, samas olevikuhetkes – “mine ja ära mine”. On see ja ei ole see.

Olevik ja vastuolu

Niisiis, *vastuolu olemasoluks on vajalik ühekorraga olek*. Ühekorraga olek pole aga loodusteaduse jaoks midagi triviaalset, sest see vajab subjektiivset olevikku. Füüsikaline aeg järjestab, ajaline erinevus võib olla kuitahes väike, seetõttu õieti miski ei ole päris korraga. Kui alati üks on natuke enne kui teine, ei mahuks tajusse mingit pilti ega heli. Üksnes korragaolek võimaldab taju, ja lubab ka vabadust, et valida.

Subjektiivse oleviku (*specious present*) mõiste võttis kasutusele William James. Kuigi sellest, et oleviku silmapilk kõigil loomadel olemas on, rääkis aastal 1860 juba Karl Ernst von Baer (1864). See olevik “on lühike ajavahemik, milles me oleme vahetult ja lakka-matult tundlikud”, nagu James ütleb. Subjektiivse olevik on seega aja peatumine, umbes pooleks sekundiks. See on hetk, kus vahe enne ja pärast vahel võib puududa. Füüsikaline aeg selleks võimalust ei paku, ent elusolendil on olevik olemas.

Albert Einstein ja Henri Bergson vaidlesid oleviku (ehk samaaegsuse) üle 1922. aastal.⁹ Ometi üks mõtles sel puhul füüsikalist aega, teine subjektiivset aega. Kokkuleppele nad tollal ei saanud. Ent nagu Bergson (2020: 172) märgib, ilma psühholoogilise ajata ei saaks ka mõõteriista näitu lugeda. Jah, selleta poleks ka teadmisi.

Subjektiivne olevik seisneb paljususes, alternatiivide olemasolus, vaba valiku antuses. Poleks mingit muusikat, kui poleks olevikku. Ilma olevikuta pole midagi kuuldavat ega nähtavat, pole ka tundeid. Isesõitval autol subjektiivset olevikku ei ole. Kõik elusolendid aga elavad olevikus. Olevik nad elusaks teebki.

Kui elu on *olevikuilma heidetud*,¹⁰ või õieti elu ise oleviku sünnitabki, siis leidub seal igasugust, mida elu ära tundma, seostama ja kokku sobitama asub. Veelgi enam, luues ja omistades tähendusi,

⁹ Vt Bergsoni kommentaari Einsteinile: Bergson 2020 [1922].

¹⁰ Sedasi Martin Heideggeri ütlust veidi üldistades.

võib luua ka uusi vastuolusid.

Subjektiivsest ajast ongi vabadus pärit, ehk võimalus vabaks valikuks. Ühtlasi vabadus vastuoluks. Loogikast on hästi teada, et vastuolust järeldub mis iganes. Vastuolu kui selline kaotab enda olemasoluga determinismi. Determinismi kadu toob endaga kaasa arbitraarsete seoste võimalikkuse, ja seeläbi tähenduste ilmumise. Füüsilikes maailmas mingeid tähendusi ei ole, kogu tähendusloome kuulub semiootilisse või elusasse maailma või vaimuilmale.

Oleviku sünnitajaks, vaimu sünnitajaks üleüldse, on loogiline kokkusobimatus, loogilise kui sellise ilmumine seekaudu üleüldse. Seevastu nii kunst kui esteetiline protsess üldse on üheltpoolt nende kokkusobimatuste lahendamine erivormseis harmoonia, teiselt poolt uute kokkusobimatuste leiutamine, kolmatpidi aga mitmetähenduslikkuse, paljutähenduslikkuse tingimuste loomine. Need tahud on omavahel seotud.

Breton kirjutab sürrealismi manifestis: “kahe enam-vähem kaugel reaalsuse kõrvutamine. Mida kaugem ja (samas) tõesem on suhe kahe kõrvutatud reaalsuse vahel, seda tugevam on pilt – seda suurem on selle emotsionaalne jõud ja poeetiline reaalsus”. Märkimisväärne on see, mida Louis Aragon ütleb vastuolu kohta: “Reaalsus on teisisõnu vastuolu näiv puudumine. Imeline on teisisõnu reaalsuses olev vastuolu. Armastus on kimbatus reaalse ja imelise vahel. Selles olekus on olemise vastuolud tõeliselt olemise loomuseks” (Aragon 1925: 30).

Michael Richardson (2016: 122) lisab mittevastuolulisuse printsiibi kohta:

Ammu enne kui Foucault rääkis ‘subjekti surmast’ või Barthes sellest, et autor on surnud, olid sürrealistid kaudupidi võtnud mõlemaid mõisteid kui enesestmõistetavaid. Tõepoolest, sürrealismi sünni oluliseks osaks oli tõdemus, et valgustuslik individualism on kaotanud võime vabastada inimest ja üha enam omandanud rõhuvaid jooni. Eneseidentiteeti kui aristotelliku ‘mittevastuolulisuse printsiibi’ kulminatsiooni ei või seepärast eelduseks võtta, vaid see tuleb ümber teha, tühjendada.

Vastuolusid (üldises loogilises mõttes) on mitut tüüpi:

- negatsioon (kontradiktoorsus) / see kõik mis pole see;
- kontraarsus, kõrvutus / see ja miski teine;
- propositsiooni eituse / see on ja see pole;
- sobimatus / see ja sellega mitteklappiv.

Et tähendusloome sügavaks aluseks on kokkusobimatus, sellele pööras tähelepanu ka Juri Lotman, öeldes, et tähenduse sünniks on vaja kahte erinevat keelt, on vaja tõlkimatust (Lotman 2001 [1992]: 10). Sobimatust ilma konfliktita negatiivses mõttes. See on positiivne tõlkimatus, mis on tähendusloome alus, nagu väidabki Lotman.

Vastuolust on ühel või teisel viisil, erinevaid mõisteid kasutades, kõnelnud pea kõik semiootika klassikud. Greimase puhul on need kontraarsus ja kontradiktorsus, Peirce'i puhul võimaluste paljusus esmasuses, Saussure'i puhul binaarne opositsioon, Uexkülli puhul kontrapunkt, Eco puhul valetamine.

Et *väljendada tähenduse esmast sündi*, tuleb niisiis pöörduda vastuolu poole. Tuleks *esitada* loogiline vastuolu kõige ilmsemal ja puhtamal kujul. See tähendab esitada olukord, kus korraga miski on ja seesama miski ei ole. Korraga 'ja' ja 'ei'. Siin siis ongi üheks suurepäraseks näiteks Magritte'i piibupilt. On piip ja ei ole piip, samaaegses esituses. Ning Magritte on arvatud sürrealistiks.

Sürrealism

Erinevaid kunstisuundi võib muuhulgas jaotada selle järgi, millisele tähendusloome ja esteetilise protsessi tahule nad keskenduvad, millist arendavad, millisele eriti tähelepanu pööravad, või nagu kunstnikud ise tihti ütlevad – millist uurivad. Seega on alust arvata, et kunstisuundade seas on, või seal peaks teoreetiliselt saama olla ka selline, või sellised, mis suunavad oma tähelepanu tähendusloome kõige esmasele alusele, st kokkusobimatusele enesele. Mu arusaamist mööda on selleks, või pea kõige lähemal sellele, just sürrealism.

Tähtis on üle rõhutada, et loogiline vastuolu saab olla üksnes seetõttu, et miski *on* ja *ei ole* ühekorraga, sessamas olevikuhetkes. Näiteks pilt näitab, et on, tekst ütleb, et ei ole. Valetaja paradoks ("praegu ma valetan") osutub paradoksaalseks üksnes seetõttu, et olevikunõuet rakendatakse selle propositsiooni enese hetkele.

Kuna tähendus üleüldse sünnibki mingist mitmesusest, siis võib öelda, et ka kunstis on *mingit sorti* vastuolu igas teoses esitatud. Mingisugune vastuolu. Aga need on tavaliselt kõik mingid spetsiifilised vastandused – suundade, värvide, objektide, tõlgenduste, meeleolude jne vahel. Kuidas aga esitada vastuolu mittespetsiifili-

sena, vastuolu kui sellist iseendana? Kunsti, mis seda teeb, on ilmsesti põhjust omaette suunana vaadata, ja kuna toodud Magritte'i näide just ka seda teeb ja tema on sürrealistiks tunnistatud, ning samuti leiame vastuolu esiletõstu mitmete teiste sürrealistide poolt, sobib arvata just sürrealism selle suuna päriskandjaks. Vastuolu kui sellise esitamine olekski sürrealismi peatunnus.

Niisiis, tuleb välja, et see, millega sürrealism tegeleb, on päris metafüüsiline küsimus. Ja tõepoolest, metafüüsilist kunsti – suunda maalikunstis, mille rajas Giorgio de Chirico koos mitme teise kunstnikuga –, mis eelneb sürrealismile ja millest mitmed sürrealistid olid mõjustatud (sealhulgas Magritte ja Salvador Dalí) – on peetud üheks sürrealismi juureks.¹¹

Breton ütleb sürrealismi kohta, et kõrvutus peaks olema võimalikult kaugete vahel. Mis on aga veel kaugemad omavahel kui millegi olemasolu ja puudumine. Kusjuures siis olemasolu ja puudumise üheaegne taju.

Puuduoleva taju saab olla igas modaalsuses:

- nägemises oleks puudumine *pimeduse* taju;
- kuulmises – *vaikuse* taju;
- taktiilses – *puudutuse puudumise* taju (huvitav, et selle jaoks eraldi sõna pole). Niisamuti *maitsetuse* ja *lõhnatuse* taju.

Tähtis on seejuures märgata, et *puudumine ise on tajutav*. Kui on pime, siis polegi nägemist, võiks öelda. Ent nägemise loomuseks on, et pimedus on samuti tajuna olemas. Kui ei ole nägemismeelt, siis pole ei valgust ega pimedust. Kui ei ole kuulmismeelt, siis pole ei heli ega vaikust.

Puudumise tajutavus oli üks nähtusi, mille Jakob Uexküll avastas – sealjuures propriotseptiivse meele ehk lihastaju kohta. Elusolend tajub nii seda, kui lihas on pingul, kui ka seda, kui ta on lõtv, ehk kui pingutus puudub. See on vahel Uexkülli reegliks nimetatud üldistuse sisu (Uexküll 1904; Wieser 1959).

Kui nüüd seesugust arusaama sürrealismiga siduda, siis tuleb küsimuseks, kas sürrealistlik kui alateadvust esile toov ja automatismi harrastav kunst ka sellega sobitub. Esimese hooga võib kahelda, sest automatism tähendab determineeritust. Ent põhjendasin, et just determineerimatus on vastuolust tulenev ning kokkusobimatuse-

¹¹ Sellele juhtis mu tähelepanu Andrus Kannel, tänu talle.

põhise tähendusloomega seotud.

Michael S. Bell (1984) juhtis tähelepanu sellele, et sürrealismis saab eristada suundi või tahke, milles keskseks vastavalt kas

— tahes või tahtmatu,

— teadlik või alateadlik,

— konstrueeritu või automaatne.

St suurem rõhk on neil suundadel vastavalt esimesel või teisel. Sel alusel eristas Bell sürrealismis kaks suunda: veristliku ja automatistliku. Magritte ja Dalí esindavad veristlikku, Breton peamiselt automatistlikku sürrealismi.

Väärib tähelepanu, et kaks nädalat enne seda, kui 1924. aasta oktoobris Breton sürrealismi manifestiga välja tuli, ilmus Yvan (Ivan) Golli toimetatuna ajakirja *Surréalisme* esimene ja ainus 16-leheküljeline number, kus Goll avaldas oma sürrealismi manifesti. Erinevalt Bretoni manifestist oli see lühike ja ilmselgelt veristlik (Goll 1924a). Golli rühmitus jäi Bretoni seltskonnaga võrreldes edaspidi tagaplaanile, kuid ta vaated väärivad tähelepanu.

Goll nimetab sürrealismiga seoses kubismi, mis toob lihtsaimad ja võimalikult väärtusvabad objektid kunsti: “Selline reaalsuse üleviimine kõrgemale (kunstilisele) tasandile moodustab sürrealismi” (Goll 1924a: 2). Samaselt kubismiga on eeskujuks sürrealismi ristiisa Guillaume Apollinaire, kes teeb tänaval juhuslikult kuulnud kõnelusest kunstiteksti. Aga veel:

Kõige ilusamad on need kujutised, mis toovad võimalikult vahetult ja kiiresti kokku reaalsuse elemente, mis on üksteisest kaugel. [...] meie füüsiline organism õpetab meile, et reaalsus on alati õige, et elu on tõesem kui mõte. Meie sürrealism taasavastab looduse [...]. (Goll 1924a: 2–3)

Goll ütleb, et XX sajand on filmi sajand. Ja lisab: “Film transkribeerib tegelikkuses materiaalselt aset leidvaid sündmusi ja tõstab need otsesemasse, intensiivsemasse, absoluutsemasse olekusse: sürreaalsesse” (Goll 1924b: 4).

Sürrealismi kujunemise aeg on märkimisväärselt ühtaegu Sigmund Freudi populaarsuse aeg. Freud pööras tähelepanu teadvuseelsetele märkidele (tema termineis sümbolitele) – millega ta esitab teatava variandi semiootikat. Mis omakorda tähendab, et ka teadvustamatuse tasandil tähendusloome töötab – viisil, mis on lähedasem

animaalsele semioosile. Samas zoosemiootikast teame, et semioosi alusprotsess, mis vastuolul põhineb, on ka loomadel olemas. Ehk teisisõnu, teadvuseelse vaimu eripäraks pole niivõrd automatism, kuivõrd tähendusloome ja vabaduse sügavam tasand.

Sürrealism muidugi ei piirdu kunstiga, sürreaalset kohtab ka argielus. Sürreaalne on miski, mis ei klapi kokku. Ja see ongi võrdlemisi täpne määratlus.

Ellen Chan (2017) märgib:

Breton saavutas kuulsuse ja teda järgiva sürrealistlike kunstnike jõugu. Breton olla öelnud: “Mitte miski, mis mind ümbritseb, pole objekt, kõik on subjekt”. Elu sürreaalsed aspektid võivad seisneda selles, et sina näed maailma ühel ja mina teisel viisil. Kui sürrealism on subjektiivsus [ehk siis – omailmsus – K.K.], siis võib-olla elame me kõik mõnes mõttes sürrealismis – sinu maailm on minu jaoks sürreaalne ja minu oma sinu jaoks.

Niisiis, siin märkame otseseost Uexkülliiga, kes samuti Euroopas tuntud oli, sealhulgas kunstiringkondades ajal, mil sürrealism sündis. Botar (2001) tõendab Uexkülli mõju kubismile, Pollmann (2018) samuti filmile.

Eraldioleva (mittekoosoleva – ses mõttes vastu-oluse) kokkutoomine hetkes – see on sürrealismi tuum. Aga see on ka subjektiivse reaalsuse olu, kuivõrd subjektiivne olevik toob kokku selle, mis füüsilikes olevikus koos ei ole. Subjektiivne reaalsus on niisiis sürreaalsus. Miska sürrealism – see ongi päris elu, ülereaalsus, koosreaalsus – üldsemiootilises mõttes.

Biokunst, uuslinnakujundus ja sürreaalsus

Kristoffer Noheden (2022) toob esile sürrealistide huvi floora ja fauna, üldse bioloogia vastu.¹² Juba Jean Painlevé (1924) “Uus-

¹² Muuseas, otsides allikaid sürrealismi ja bioloogia seostest, sattusin artiklile Souparnika jt 2021, sürrealismi ja maagilise realismi seostest. Mis aga imelik, on koht, kus artikkel ilmunud – rakubioloogia ajakiri –, sest sel kirjutisel ei ole rakubioloogiaga küll mingit pistmist. Lähemalt vaadates selgub, et selles ajakirjas ongi lisaks rakubioloogia alastele töödele avaldatud ka kõike muud kui tsütoloogiat. Ent mis veel veidram – ajakirja seesama 25. kõite kuues number

zooloogiline draama” sürrealismi esimese manifesti juures märgib seda. Painlevé tegi hiljem rea zooloogilisi dokumentaalfilme veeloomadest – erakvähist, merihobukesest, jt (Cahill 2019). Kuivõrd võib sürrealistide huvi kirjeldada kui süvasemiootilist, niivõrd on loomulik nende biosemiootiline suundumus.

Üheks tähelepanuväärseks autoriks on Desmond Morris, kes on zooloogina ühtaegu antropoloog ja sürrealist. Tema tuntumaid raamatuid on *The Naked Ape* (Morris 2021 [1967]), milles ta toob esile paradoksaalseid sarnasusi inimese ja teiste loomade käitumise vahel. Morris on samas ka sürrealistlik maalikunstnik, kes kujutab maalidel oleseid, nimetades neid biomorfideks. Et miks ta bioloogina nii joonistas, on huvitav aru saada.

Sürrealismile lähedane, või ka sürrealismi erilise vormina vaadeldav on biokunst, pidades selle all silmas organismide kujutamist orgaanilise vormi deformeerimise kaudu. Sürreaalsus tuleneb siin sellest, et iga katse modifitseerida elusorganismide vormi sünnitab vastuolu. Põhjuseks asjaolu, et organismid ja väljakujunenud pärismaised kooslused on sedavõrd täiuslikud, et nende ümbertegemine või teisiti kombineerimine on paratamatult paradoksaalne, kokkusobimatu. Niisugune efekt on üllatav, võib olla väga mõjus, samas selline kunst ongi elu vastuolupõhisuse uuring. Seepärast on orgaanilise vormi uurimine kunsti kaudu sageli sürrealismi joontega.

Nii saavad sürrealismiga seotuks ka ettevõtmised, kus püütakse teha loodust kaunimaks, looduskooslusi ümber kujundades või neid uuena luues. Lähemal vaatlusel osutub sedasi loodu enamasti seesmiselt kokkusobimatuks, selliseks, kus eluprotsessid on häiritud, seega vähem kauniks. Kokkusobitumine, harmoniseerumine on võrdlemisi aeglane protsess. Uuslinn on ses mõttes sürreaalsem, vanalinnaga võrreldes. Loodust kujundavad arhitektid teevad kooslusi, kel pole elujõudu, kel puudub mitmekesisuse püsirikkus (Kull 2001). See on pea kõigi kunstlikult loodud elunähtuste omadus.

Ökoloogia. Elu on paraja kokkusobimatuse püsivus

Ja lõpuks. Näeme seost ka sürrealismi ja ökoloogia vahel. Donna Roberts (2016) toob esile, et sürrealism asus varakult kritiseerima nähtusi, mille hiljem võttis sihikule ökokriitika – nimelt progressi-vaadet ja looduse-kultuuri dualismi.

Võibki öelda, et sürrealism on ökoloogilise probleemi esitaja. Sürrealism näitab seda vedavat alget, mis sünnitab agentsuse – loogilist vastuolu, kokkusobimatust. Kui agentsus, siis otsing – ja leidmine. See on ökosüsteemide enesekujundamise alus, ja ühtlasi ökoloogilise eluviisi alusprotsess.

Ökosüsteemide püsivus, elurikkuse püsivus seisneb kokkusobivuse leidmises ökosüsteemi toimimises, erinevate kooselus koosluse elus – omas detsentraliseerituses, iseseisvuses, erinevustes. See on omailmade koosolu, ehk elurikkuse koosolu sügav ökoloogia.

Ökosüsteemi arengusuund on sobivusele, mis väljakujunemisel tähendab suunda ilule. See on iseeneslik, kuigi väga konarlik tendents püsivusele, koos elurikkusega, mis nõuab kooselu ja kokkusobimist, ja koos loominguilusega, mis loob uut, milleski kokkusobimatut.

Ökoloogiline probleem kui selline seisneb kokkusobimatuse püsimatuses, samas parajamäärase kokkusobimatuse püsimises (“püsivas tasakaalutuses”). Erwin Bauer (1935) biofüüsiku ja bioloogiateoreetikuna määratles elu *termodünaamilises* mõttes kui püsivat tasakaalutust. Määratledes siin elu *semiootilises* mõttes, biosemiootikuna, kui püsivat kokkusobimatust, on see enam kui parafras Bauerile. Elu aluseks süvasemiootilises mõttes ongi püsiv kokkusobimatus, valikusituatsioon ehk semioos, mis ühtlasi kogu vaimse maailma loob. Väljakujunenud kooslustes on see kokkusobimatus parajamäärane – niisugune mis laseb vabal valikul olla, kuid kooslust ei löhu. Ses mõttes pole semiootilised süsteemid kunagi energeetiliselt päris optimaalsed (kui oleksid, poleks valikuvabadust, poleks elu).

Võib siis vist järeldada, et tasakaalutuse ja kokkusobimatuse loomise demonstreerimine, selle esitus, on sürrealismi pärisosa. Sürrealism juhatab meid ökoloogilist alusvastuolu ära tundma. Ja näitab teed, kuidas püsida.

Kokkuvõte

Semiootika ja sürrealismi seoseid on seni otsesõnu vähe vaadeldud, ent eelnevas põhjendasin, et semiootika ja sürrealism ajavad süviti sama asja, lihtsalt erinevate vahenditega, üks teaduse, teine kunsti vahenditega. Lähtusin seejuures olulisest alusmudelitest, mis tähendusloomet ja edasi esteetilist protsessi kirjeldab. See on semioos, millest kogu vaimne ja tunnete ning tähenduste maailm sünnib. Mis on ühtlasi oleviku sünd.

Semioos seisneb lahusoleva kokkutoomises. Tähendusloome eelduseks on olevikuline kokkusobimatus, propositsioonide vastuolulisuse võimalikkus, loogilise vastuolu ehk paradoksi reaalsus; semiootika algab paradoksist. Paradoksaalsust saab aga kujutada. Kunst saab vastuolusid kujutada, ja seda teeb ehedalt sürrealism. Niisiis – sürrealismi sügav võlu on selles, et ta “ulatub tähendusloome põhjani” – nagu juba Paul Bouissac tähele pani.

Automatistlik sürrealism jätab vastuolu pärani, rõhutab ta üle, pannes *meid* lahenduste üle juurdlema. Veristlik sürrealism samas säilitab taotluse ilule, taotluse jätkusuutlikkusele, jätkab *ise* kooskõla otsingut paradoksi pöördumatus kohalolus. Semiootika kaudu saame mõistma nende koosolu elus, ökosüsteemis. Semioos teeb reaalsuse paljutasandiliseks, semiootika õpetab reaalsuse rikkusest aru saama. Esteetiline jääb meid juhatama, hea ja ilusa suunas, olgu alateadlikult või täie mõistuse juures.

Kirjandus

Aragon, Louis 1925. *Idees. La Révolution surréaliste* 3: 30.

Baer, Karl Ernst von 1864. Welche Auffassung der lebenden Natur ist die richtige? Und wie ist diese Auffassung auf die Entomologie anzuwenden? – Baer, Karl Ernst von. *Reden gehalten in wissenschaftlichen Versammlungen und kleinere Aufsätze vermischten Inhalts*, Bd. 1. St. Petersburg: H. Schmitzdorff, 237–284. [Eesti keeles: Baer, Karl Ernst von 2002. Milline vaade elusloodusele on õige? ning kuidas seda rakendada entomoloogias? (Lopp, Nele, tlk.) *Akadeemia* 14(12): 2556–2584.]

Bauer, Ervin S. 1935 = Бауэр, Э. С. *Теоретическая биология*. Москва, Ленинград: Изд. Всесоюзного Института Экспериментальной Медицины (ВИЭМ).

- Bell, Michael S. 1984. Surrealism – an alternative approach: Veristic attitudes in the work and writings of contemporary surrealists. *Leonardo* 17(4): 247–252.
- Bergson, Henri 2020. Remarks on the theory of relativity (1922). (Massey, Heath, trans.) *Journal of French and Francophone Philosophy – Revue de la philosophie française et de langue française* 28(1): 167–172.
- Botar, Oliver A. I. 2001. Notes towards a study of Jakob von Uexküll's reception in early twentieth-century artistic and architectural circles. *Semiotica* 134(1/4): 593–597.
- Bouissac, Paul 1979. Semiotics and surrealism. *Semiotica* 25(1/2): 45–58.
- Brandon, Ruth 2002. *Sürreaalsed elud: sürrealistid 1917–1945*. (Eensaar, Eva, tlk.) Tallinn: Varrak.
- Breton, André 2019. *Sürrealismi manifestid*. (Haljak, Kristjan, tlk.) (Bibliotheca Artis Poeticae.) Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Cahill, James Leo 2019. *Zoological Surrealism: The Nonhuman Cinema Of Jean Painlevé*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Chan, Stephanie Ellen 2017. Meeting surrealism: An obsession with Escher then and now. *Medium*. <https://medium.com/@StephEllenChan/meeting-surrealism-an-obsession-with-escher-then-and-now-6f4d3bcb021e>
- Chandler, Daniel 2008. *Semiotics: The Basics*. 2nd ed. London: Routledge.
- Chartier, Jean-François; Pulizzotto, Davide; Chartrand, Louis; Meunier, Jean-Guy 2019. A data-driven computational semiotics: The semantic vector space of Magritte's artworks. *Semiotica* 230: 19–69.
- Cobley, Paul; Jansz, Litza 2010. *Introducing Semiotics: A Graphic Guide*. Cambridge: Icon Books.
- Corazzo, Nina 1995. The collapse of time: Baubo's obscene display and Rene Magritte's painting Le Viol, 1934. – Deely, John; Spinks, C. W. (eds.). *Semiotics* 1994. New York: Peter Lang, 307–316.
- Cottingham, John 1976. *Descartes' Conversation with Burman*. (Cottingham, John, trans.) Oxford: Clarendon Press.
- D'urso, Andrea 2011. Materialist semiotics, surrealist semiotics, revolutionary semiotics: Between Breton and Rossi-Landi. *L'Homme et la société* 1: 279–299.
- Effenberger, Vratislav 1983. Roman Jakobson and the Czech avant-garde between two wars. *The American Journal of Semiotics* 2(3): 13–21.
- Foucault, Michel 2004 [1973]. *See ei ole piip: René Magritte'i kaks kirja ja neli joonistust*. (Sisask, Kaia, tlk.) Tallinn: Pelerine.
- Goll, Ivan 1924a. Manifeste du surréalisme. *Surréalisme* 1: 2–3.
- Goll, Ivan 1924b. Exemple de surréalisme: le cinéma. *Surréalisme* 1: 4–5.
- Guzelian, Christopher P. 2010. True and false speech. *Boston College Law Review* 51(3): 669–718.
- Hébert, Louis 2020. *An Introduction to Applied Semiotics: Tools for Text and Image Analysis*. (Tabler, Julie, trans.) London: Routledge.

- Hoffmann, Joanna 2024. Sürrealism Eesti kunstis – on ... ei ole ... ikka on! – Hoffmann, Joanna; Liier, Kristlyn; Pravdová, Anna (toim.). *Sürrealism 100*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 35–48.
- Hoffmann, Joanna; Liier, Kristlyn; Pravdová, Anna (toim.) 2024. *Sürrealism 100*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum.
- Huebner, Karla Tonine 2008. *Eroticism, Identity, and Cultural Context: Toyen and the Prague Avant-Garde*. (PhD dissertation.) Pittsburgh: University of Pittsburgh, Faculty of Arts and Sciences.
- Juske, Ants 2014. *Salvador Dalí ja sürrealism Eestis*. (Tuntud ja tundmatu.) Tallinn: TEA kirjastus.
- Kamber, Gerard 1979. Cubism and surrealism: A semiotic approach. *Dada/Surrealism* 9(1): 62–65.
- Kelomees, Raivo 1993. *Sürrealism*. Tallinn: Kunst.
- Konsa, Kurmo 2024. Alkeemiline sürrealism. *Sirp* 16. august.
- Kull, Kalevi 2001. Kas loodust võib teha ilusamaks. *Kunst.ee* 2: 68–75.
- Kull, Kalevi 2015. Semiosis stems from logical incompatibility in organic nature: Why biophysics does not see meaning, while biosemiotics does. *Progress in Biophysics and Molecular Biology* 119(3): 616–621.
- Kull, Kalevi 2022. The biosemiotic fundamentals of aesthetics: Beauty is the perfect semiotic fitting. *Biosemiotics* 15(1): 1–22.
- Laurits, Peeter 2024. Sürrealistlikud talgud Ladina-Ameerika kunstis. *Sirp*, 2. august.
- Lotman, Juri 2001[1992]. *Kultuur ja plahvatus*. (Lotman, Piret, tlk.) Tallinn: Varrak.
- Martella, Eliana 2006[1993]. Semiotics, communication analysis, surrealism: New epistemologies and cultural change. *L'Ermete* 1. http://www.elianamartella.uk/wp-content/uploads/2016/01/Martella_93.pdf
- Merrell, Floyd 2000. *Tasking Textuality*. (Literary and Cultural Theory 5.) Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing.
- Morris, Desmond 2021 [1967]. Paljas ahv: zoooloogi uurimus inimloomast. (de Waal, Frans, eessõna; Lepik, Maria, tlk.) Tallinn: Tänapäev.
- Noheden, Kristoffer 2022. Toward a total animism: Surrealism and nature. – Strom, Kirstem (ed.). *The Routledge Companion to Surrealism*. New York: Routledge, 53–61.
- Orban, Clara Elizabeth 1990. *Words and Images: The Semiotics of Futurism and Surrealism*. (Dissertation.) Chicago: University of Chicago.
- Painlevé, Jean 1924. Drame néo-zoologique. *Surréalisme* 1: 13.
- Pollmann, Inga 2018. *Cinematic Vitalism: Film Theory and the Question of Life*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Propp, Vladimir 2023[1928]. *Imemuinasjutu morfoloogia*. (Arukask, Madis, tlk.) (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa.
- Richardson, Michael 2016. Otherness and self-identity. – Fijalkowski, Krzysztof; Richardson, Michael (eds.). *Surrealism: Key Concepts*. London: Routledge, 120–130.

- Roberts, Donna 2016. Surrealism: The ecological imperative. – Fijalkowski, Krzysztof; Richardson, Michael (eds.). *Surrealism: Key Concepts*. London: Routledge, 217–227.
- Searle, John 2015. *Seeing Things As They Are: A Theory of Perception*. Oxford: Oxford University Press.
- Sebeok, Thomas A. 2001. *Signs: An Introduction to Semiotics*. 2nd ed. (Toronto Studies in Semiotics and Communication.) Toronto: University of Toronto Press.
- Sebeok, Thomas A.; Umiker-Sebeok, Jean 1983. “You know my method”: A juxtaposition of Charles S. Peirce and Sherlock Holmes. – Eco, Umberto; Sebeok, Thomas A. (eds.). *The Sign of Three: Dupin, Holmes, Peirce*. (Advances in Semiotics.) Bloomington: Indiana University Press, 11–54.
- Sériot, Patrick 2014. *Structure and the Whole: East, West and Non-Darwinian Biology in the Origins of Structural Linguistics*. (Jacobs-Colas, Amy, trans.) (Semiotics, Communication and Cognition 12.). Boston: De Gruyter Mouton.
- Souparnika, B.; Sreelekshmi, S; Indu, A. S. 2021. A psychological journey through Green Mile – in perspective of surrealism and magic realism. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology* 25(6): 1412–1420.
- Stepanov, Juri jt 2006 = Степанов, Юрий С.; Фатеева, Наталья А.; Фещенко, Владимир. В.; Сироткин, Никита С. (ред.) 2006. *Семиотика и авангард: Антология*. Москва: Академический Проект; Культура.
- Turinská, Ivona 2011. *Sen a skutečnost v textech Pražského lingvistického kroužku a Skupiny surrealistů*. Praha: Univerzita Karlova.
- Uexküll, Jakob von 1904. Die ersten Ursachen des Rhythmus in der Tierreihe. *Ergebnisse der Physiologie* 3(2): 1–11.
- Vallikivi, Mari 2024. Piecing together a lost history. *A Shade Colder* 2023/2024: 56–57.
- Wieser, Wolfgang 1959. *Organismen, Strukturen, Maschinen: Zu einer Lehre vom Organismus*. Frankfurt: Fischer.
- Wilden, Anthony 1987. *The Rules Are No Game: The Strategy of Communication*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Winner, Thomas G. 2015. *The Czech Avant-Garde Literary Movement Between the World Wars*. (Sládek, Ondřej; Heim, Michael, eds.) New York: Peter Lang.

Poeetika poliitika: Julia Kristevaga väikese kirjanduse suunas

Emma Lotta Lõhmus

Artiklis uuritakse, kuidas toimib poeetika poliitika. Eelkõige lähtutakse Julia Kristeva töödest ning käsitletakse mõisteid semiootiline, sümboolne, nauding ja naer. Samuti kasutatakse Gilles Deleuze'i ja Félix Guattari mõisteid kollektiivne lausumisseade ja väike kirjandus, millest viimane on ka töö kaudseks sihiks. Poliitika määratlemisel toetutakse Jacques Rancière'i käsitlusele poliitikast kui tajutava jaotuskorrast, mis on mitmene ja millesse saab *sekkuda*. Semiootiline protsess seotakse poeetilise keele võimalustega kujundada ümber ühiskondlikku elu, luua uusi kollektiive ja seada kahtluse alla sümboolse korra poolt kehtestatud reeglid, et võiks tekkida uute positsioonidega paljusid. Neid mõisteid tööriistadena kasutades otsitakse vastust püstitatud küsimusele ning lõpuks näitlikustatakse natalja nekramatnaja ja Tõnis Vilu tekstide põhjal, kuidas poeetika poliitika neis tööle hakkab.

Märksõnad: poeetika, poliitika, Julia Kristeva, eesti luule, väike kirjandus

Sissejuhatus

Esmapilgul võivad poeetika ja poliitika paista kahe täiesti erineva kategooriana. Võiks väita, et poeetika tegeleb esteetika ja väljamõeldistega, nihestab reaalsust ja kuulub vaid kunstivalda, samas kui poliitikas teostatakse maailmavaateid, tegeletakse tegeliku ja ühiskondliku elu küsimustega. Ent antud artikkel tõukub seisukohast, et need kaks kategooriat on omavahel väga lähedalt seotud ning nende kooskäsitlemine on hädavajalik. Artikli eesmärk on vormida allpool käsitletud mõistetest tööriistad, mida kasutada uurimisküsimusele *kuidas toimib poeetika poliitika?* vastuse leidmiseks.

Artikkel põhineb peamiselt Julia Kristeva (1984) teorial poeetilise keele revolutsioonist, mille ta esitab samanimelises raamatus. Kristeva on seisukohal, et poliitilist võimu ei teostata ainult riigiasutustes, parteides ja seadustega, vaid *status quo*'d kinnistavad muuhulgas ka moraali, ajalugu ning isegi grammatika ja loomuliku

keele süntaks – ühisnimetajaks sellistele jagatud printsiipidele annab ta sõnapaari *sümboolne kord* (Kristeva 1984: 24). *Poeetilise keele revolutsiooniga* adresseerib ta poeetilise keele potentsiaali seda muuta – tungida *semiootilise protsessiga* sümboolsest tähistamisest läbi, seada konventsionaalsed tähendused kahtluse alla ja näidata, kuidas fassaadi all pulbitseb suur olemisviiside rikkus. Kirjanduse poliitika seisnebki tema arvates just sümboolsele korrale allumatuses, mida poeetilise keele vahendid väga tõhusalt teha lubavad, ja mitte näiteks tekstides, mis on kirjutatud poliitilistel teemadel. Kristeva mõistetest keskendun põhjalikumalt neljale: sümboolne, semiootiline, nauding ja naer.

Lisaks Kristeva mõistetele kasutan ka Gilles Deleuze'i ja Félix Guattari mõistet *kollektiivne lausumisseade*, mis on seotud nende teooriaga väikesest kirjandusest – see on kaudselt ka antud artikli kontseptuaalne siht. Tööriistadeks mainitud mõisted, on eesmärgiks näidata, kuidas poeetika poliitika just väikest kirjandust teostabki.

Arusaam poeetikast ei ole antud artiklis piiratud luulevormiga, kuigi toodud näited on just luuletekstid. Poeetika all pean laiemalt silmas pealtnäha ühildamatute elementide ühildamist – väga täpselt ilmestab seda Jorge Luis Borgese Hiina entsüklopeedia nimistu¹ (Kraavi 2015). Poeetilisus seisneb keeleelementide organiseerimises viisil, mis tavakeeles näib vastuoluline, ebaloogiline ja kummastav – väljenduse totaalses vabaduses.

Kasutan Jacques Rancière'i (2017) 'poliitika' mõistet, niisiis kirjutades 'poliitikast', ei pea ma silmas üht või teist valitsusvormi, vaid viisi, kuidas maailm ning subjektid on selles tegutsejatena liigendatud. Rancière eristab politseid ja poliitikat. Kui politseikord tähendab olemasoleva ja äratuntava ranget sätestamist, siis poliitika seisneb selle korra kahtluse alla seadmises ning uute positsioonide tekitamises. See põhineb arusaamal, et ei maailm ega ükski selle sotsiaalne konstruktsioon pole antus, vaid ümberkujundatav olukord,

¹ Loomad on liigitatud järgmiselt: "a) keisrile kuuluvad, b) balsameeritud, c) taitsutatud, d) piimapõrsad, e)sireenid, f) muinasjutulised, g) hulkuvad koerad, h) käesolevasse liigitusse sissevõetud, i) rahutud nagu hullud, j) lugematud, k) väga peene kaamelikarvast pintsliga joonistatud, l) ja nii edasi, m) äsja kannu katki teinud, n)kaugelt vaadates kärbsed meenutavad" (Foucault 2015: 7).

mis on mitmene ja seetõttu ka põhjendatult dissensuslik. Poliitika on tajutava jaotamise viis, mis eeldab inimeste võrdsust ja mis seisneb nähtavasse ja öeldavasse *sekkumises* (Rancière 2017: 35–39). Käesolev artikkel käsitleb luulet ühe sellise sekkumise vahendina.

Esimeses osas kirjeldan Julia Kristeva mõisteid *sümboolne* ja *semiootiline*. Teises osas annan ülevaate tema mõistest *nauding* ja kolmandas mõistest *naer*. Neljandas osas seon Kristeva mõistetega Deleuze'i ja Guattari mõiste *kollektiivne lausumiseseade* väikese kirjanduse kontekstis. Viiendas osas seon kõik käsitletud mõisted kokku ja kirjeldan nende abil poeetika poliitika toimimist. Kuuendas osas vaatlen lühidalt kahte luuleteksti ja seda, kuidas poeetika poliitika neis tööle hakkab.

1. Semiootiline protsess ja sümboolne kord

Et kirjutada Julia Kristeva poeetilise keele teooriast, tuleb alustada semiootilise ja sümboolse tasandi eristamisest, mis laob vundamendi ka tema töö järgnevatele etappidele. Kristeva omistab sõnadele semiootiline ja sümboolne nende varasemast ja levinud kasutustest teistsugused tähendusnüansid ning muudab metakeelt oma ideede väljendamise huvides, pannes nii oma teooria juba mõneti praktikasse.

Semiootiline protsess hõlmab Kristeva järgi igasugust subjekti sellisena, nagu ta eksisteeriks üdini vabana – reguleerimata, tähistamata, veel vormimata. See eelneb tähistamisele ja seeläbi ka representatiivsele väljendamisele, st sellisel puhul on õigupoolest subjektist üldse veel vara rääkida – pigem on semiootilise protsessi näol tegemist positsioneerimatute ja üksteist läbistavate tungidega või rütmiga, mis juhuslikest impulssidest pidevat asümmeetrilist kontinuumi loob (Kristeva 1984: 25–28).

Kristeva on ise kasutanud semiootilise sünonüümina sõna *réel*² (reaalne), mis viitab kehalistest liikumistest täidetud registrile – kuigi nii sümboolne kui semiootiline on teadvustamatud, siis varjutab sümboolne kord subjekti toore iseloomu, mis on oma ennustamatus

² Üks Jacques Lacani kolmest mitteteadvuse registrist: imaginaarne, sümboolne ja reaalne. Vt Johnston 2023.

liikumises sümboolse korraga põiki, transversaalne.

Sümboolne tähistab seda osa subjektist, mis on reguleeritud – sotsiaalsete printsiipide, süntaksi, denotatsiooni, ajaloo jms poolt. Subjekt on paika seatud, enesest teadlik ja võimeline väljendama oma kogemusi arusaadavalt. Tema olemasolu kinnitavad kõikvõimalikud tähistussüsteemid, alustades loomuliku keelega ning lõpetades valitsusvormide ja juriidilise seadustikuga. Sümboolne kord teeb võimalikuks jagatud ja konventsionaalse tähenduse ning toimib vahendava loogika järgi (Koloszyc 2022: 375–377).

Tekstiloomel tasandil mõtestab Kristeva (1984: 86–87) dialektikat semiootilise ja sümboolse vahel geno- ja fenoteksti vahelise dünaamika kaudu. Genotekst on teksti funktsioneerimise viis enne sümboolse korra kehtestavat sekkumist – sümboolsed elemendid (näiteks sotsiaalne ruum ja kultuurilise või ajaloolise konteksti objektid) on genotekstis kohal, aga mitte veel korrastatud olekus, pigem on need n-ö pinna all, kohe-kohe ilmumas. Kuigi genotekst võib keeles tajutav olla (nagu on imiku lalinas olemas loomuliku keele alged), ei ole see lingvistiline, vaid protsessiline. Genotekst asetseb keele põhjas, aga mitte elementides, mis seda üles ehitavad. See on tähistajate mass, mis esineb konventsionaalses keeles üledetermineerituse, mitmesuse, liiasuse või hoopis puuduolekuna. Fenotekst seevastu viitab keele kommunikatiivsele funktsioonile. See on keele grammatilistele reeglitele alluv struktuur, mis teeb võimalikuks diskreetsete osadega kommunikatsioonimudelite loomise. Fenoteksti kujunemise kulg on vertikaalne ja see hõlmab endas lingvistilisi kategooriaid ning sümboolse tasandi jaoks fundamentaalset tähistamise akti (Lewis 1974: 30). Kuna konventsionaalse keele üks funktsioone on olla võimalikult optimaalne, soosib see pigem ühemõtteliste ja kategoriseeritavate sõnumite vahetamist ning seeläbi ka piiritletud saatjat-vastuvõtjat (Bove 1984: 218). Kui öelda lihtsustavalt, siis genotekst baseerub semiootilisel protsessil ja fenoteksti läbib sümboolne kord.

Poeetilist keelt võib Kristeva (1984: 81) järgi laias laastus ette kujutada genoteksti ja fenoteksti läbipõimumisena. Sõltudes ühest küljest olemasolevate lingvistiliste süsteemide sissevajutatud mustri- test, jookseb keel luules meelega järjepidevalt lühisesse, ehitudes siis jälle üles, ent ainult selleks, et uuesti kokku variseda (Lewis 1974: 31). Semiootiline ja kontrollimatu pulbitsus eksisteerib sümboolses ja

ähvardab nõnda tema positsiooni sotsio-kultuurilise reaalsuse alus-talana. Tegelikkus selle jagatud, ühises tähenduses on diskreetne – see on tükeldatud ajaperioodideks, rollideks, ruumideks, käitumisviisideks, arvamusteks, normideks jms. Tegelikkus matkib sümboolse keele loogikat ja vastupidi. Subjekt leiab end (nii otseses kui ülekantud tähenduses³) sümbolsüsteemide keskelt ning hakkab end nende põhjal teadvustama ja reguleerima ning ta konstitueeritakse nimelt sümboolsele loogikale allumatu semiootilise protsessi kaudu (samas).

Samuti rõhutab Kristeva (1984: 44), et tüüpiline arusaam semiootilisest – semiootiline kui irratsionaalsus, puhas hullus – tuleneb teetilisest (*thetic*) ja loogilisest tähistamisest. Teetiline tähistab subjekti positsiooni sümboolses, kus jalgealune on väitmiseks ja *faktide* esitamiseks piisavalt stabiilne – asjad on nii, nagu nad on, ja mitte teisiti. Oluline on seega teadvustada, millest lähtudes nähtustele väärtusi antakse. Seades konstandid kahtluse alla, avaneb väitjale veel organiseerimata ruum (mida ei saa ka nimetada kaoseks – see tähendaks tagasipöördumist binaarsusesse), mis on puutumata fabritseeritud narratiividest ja kus on võimalik eksperimenteerida. Kuna teod ja mõtted sünnivad alati mingisuguses kontekstis või on kasvõi kaudselt mõjutatud valitsevast sootsiumist, ei eksisteeri kellelgi absoluutset ja puhast pilku ei semiootilisele ega sümboolsele korrale. Ent kuna semiootiline ja sümboolne iseloomustavad protsessi ja selle dünaamilisust, võib järeldada, et nendevaheline suhe on asümmeetriline. Vastuolu kahe kihi vahel ei jõua sünteesi või harmoonilise lõpplahenduseni, vaid kujundab iseendast fundamentaalse põhja – lepitamatutest elementidest koosneva vastuolulise protsessi, kus elementide asümmeetriline asetsemine sedasama protsessi samaaegselt kinnitab ja tühistab, loob ja lõhub (Kristeva 1984: 81–82).

Sellises ebastabiilses olukorras olemine on loomingulisele protsessile väga iseloomulik. Lahenduse võimatus tähendab elamist pidevas kriisis (Gubermann 1996: 215), kuna välistab igasuguse kohanemise ja kohastumise. Samal ajal sunnib piiripealne situatsioon

³ Subjekt “leiab” kõigepealt end üleüldse *kui subjekt*, sümboolne sfäär on tingimus tema subjektiivse, eraldi- ja iseseisva teadvuse tekkeks. Alles siis teadvustab subjekt diskursusi, mis teda ümbritsevad ja mille põhjal ta hakkab end kontekstidesse asetama – rahvus, religioon, moraal jms.

leidma vahendeid metamorfoosiks, uuestisünniks, läbipääsuks, ümberpöördeks. Muutlikkus on aktiveeriv ja mobiliseeriv – iga sõna, värv ja afekt võib mõne teise amمندudes relevantseks osutada, asetuda korra aegruumi kõige täiuslikumal viisil, kehtestada semiootilise ja sümboolse vahel intensiivse kontakti, mis järgmisel hetkel mureneb, aga momendiks suutis sõnastada sõnastamatut. Asjaolu, et lõplikku lahendust ei pruugi eksisteerida, loob aluse potentsiaalsuste tekkimiseks ning see käib ka poeetiliste tekstide kohta, kuivõrd neis ei ole eesmärgiks *tõe* kehtestamine või sõnade omavahelise kombinatsiooni *õigus*, vaid hoopis midagi muud.

Geno- ja fenoteksti vahelise dialoogi vastuolulist kulgu kirjeldab Kristeva (1984: 171) ka keeldumise kaudu. Keeldumine sümboolsusest on poeetilises keeles kahetasandiline – see hõlmab endas nii lõplikku ärapöördumist kui ka selle ärapöördumisega viivitamist (samas, 172). Lõplik keeldumine tähendaks tähenduse absoluutset kokkuvarisemist, igasuguse eristamise igavest lõppu, poeetilise varisemist glossolaaliasse. Ent keeldumise väljendamine ning seejärel sellega viitamine loob tühimiku märgisüsteemi siseselt, misjärel muutub tühimik tahes-tahtmata tähenduslikuks. Sümboolset korda jaatava tähenduse viibimine ei eita tähistamist kui sellist, vaid ühe domineeriva korra reeglite järgi tähistamist. See eitab positiivismi, mis teeb jaatusest sunniviisilise reegli – jah nõustumisele, väitmisele, rõõmule, distsipliinile, tõele jms. Oma sotsiaalsust ja seega ka poliitilisust selline keeldumine paradoksaalselt isegi lausa jaatab. Viivitamise kaudu tühje auke luues lavastab keel uutel eeldustel kehtiva olukorra ning väldib ühtlasi ka suletud märgisüsteemiks koondumist, mitmesuse stagnatsiooni. Lavastatud augud ja praod saavad õieti just nendeks viljakateks kohtadeks, kust uus tähendus võrsuma võib hakata. Sellises piiritsoonis astuvad tähistaja ja iha ühiselt surma – milleni lõplik keeldumine ning (tähistamis)-süsteemi jaatamine mõlemad välja viivad – vastu välja (samas). Viivitavas keeldumises saavad kokku keele loov ja lammutav poolus ning mäng nende kahe vahel paistab kõige selgemini välja just keele poeetilises manifestatsioonis.

2. Nauding

Naudingu mõiste liigub väikeste erinevusnüanssidega läbi psühhoanalüüsist, kirjandusteadusest, sotsiaalteadustest, antropoloogiast ja muudest valdkondadest. Mõiste on Kristeva laenanud Lacanilt (Kristeva 1984: 130), aga käesoleva artikli jaoks olulise eristuse teeb Roland Barthes (2007: 68–69), tehes vahet mõnu- ja naudingutekstidel. Naudingutekstid kujutavad endast fragmenteeritud tekste, mis ei liigu mitte millegi suunas ja mis asuvad õieti väljaspool kõiki kujuteldavaid ja ennustatavaid narratiivseid radu. Mõnusad tekstid seevastu on läbiimbunud järjepidevalt kasvanud teadmistest ning lasevad end kontrollida, ei libise käte vahelt välja. Nauding ei ole oma olemuselt sugugi hea ega paku rahuldust – pigem sisaldab see endas isegi jälgi valust ja kriisisituatsioonist. Tulles tagasi Kristeva juurde, on oluline ära märkida tema lähenemine naudingule negatiivsuse kaudu – negatiivsus on määramatuse koht, kus isegi libisemine ei ole libisemine (vastasel juhul oleks tegu jaatusega) –, kuna kõik liikumist suunavad tingimused mängitakse üha uuesti ja uuesti ümber, kehtestatakse ja kummutatakse, neid ei ole võimalik lõpuni ette teada (Kristeva 1984: 119). Selles mõttes sarnaneb negatiivsus eelmises peatükis käsitletud keeldumisele. Tundes naudingut, ei ole subjekt enam tema ise – vastupandamatu ja murendav iha lõhestab ta osadeks, mille vahelt terendab tundmatu maa-ala, transformatsiooni horisont. Ratsionaalsena mõtestatud maailmas on nauding võõrkeha.

Naudingule ei saa anda nõusolekut (Saketopoulou 2023: 2). Millegi nõusolekut anda tähendab teada, mida ja kuidas see eneses kätkeb, ning olla sellega siis päri. Naudingu puhul on aga nimelt seda võimatu ette teada. Nauding ei ole kategoriseeritav üldiste sümboolsete tähendusüsteemide abil, vaid seisneb selles, mis jääb nende süsteemide rakendamisel kättesaamatuks (samas, 28). Subjekt on naudingu ees relvitu, sest ta seisab silmitsi millegi paindumatu, kontrollimatuga. Nauding eeldab uudishimu ja vastuvõtlikkust ning koos sellega alati ka riski. Seepärast ei piisa sõnast “nõusolek” naudingust rääkimiseks – see on liiga legistatiivne, juriidiline, kokkuvõttes sümboolne.

Meeltega tajutav paljastab korraga asjaolu, et tunnetuse piirid ei ole füüsilise keha piiridega identsed. Ühest küljest tärkab nauding kohast, mida justkui pole olemas, või nagu kirjutab Kristeva, viidates Gottlob Fregele: “Ma ei saa eitada seda, mida pole” (Kristeva 1984:

119), teisalt ületab nauding maksimumi määra, on liiane ja hoomamatu, enamat-kui-subjekt, enamat-kui-mõnu. Aistingud, puudutused, erinevate süsteemide ühikud kuhjuvad, ladestuvad, aga selle kaudu mitte ei tühista, vaid korrutavad iseend nii, et välja tuleb kaks ja kolm ja lugematu arv rohkem kui alguses oli. See on maksimalism ja isegi enamat. Nauding oma liiasuses on valuline pingeolukord, milles on võimalik kogeda organismi kogu selle ulatuses, sealhulgas organismi juurde kuuluvat piiri ja isegi piiritagust. Piiriületus on ühtlasi tagasipöördumine ja püüd kord lahti rebitut uuesti kokku lappida, ent haav on värske ja iga kehtiv reegel distantši veelgi enam laialivenitav. Nauding kätkeb endas samuti mälu dimensiooni, mis on omane igasugusele tungi (ja mitte vajaduse) rahuldamisele (Braunstein 2003: 103–104). Meenub midagi praeguses eluolus kohatuna näivat, vastu võetamatut, arhailist. Teispoolne soov, tsivilisatsioonieelne rituaal, moest läinud kaup. Kuid vastupidiselt tungi rahuldamisele toimib nauding purustavalt, murdes illusiooni lihtsate ja rahuldatavate ihadega maailmast – olles olemuselt üsna ligipääsmatu, siseneb naudingu hävitav sõrestik eksistentsi ja toob kaasa väljaspoolse (samas, 105). Binaarne kontseptsioon *väljaspoolsest* kukub kokku, nauding kuulutab teispoolse olemasolu, subjekti poolt hoomamatu ruumi sissetungi. See kontrollimatus on ihaldusväärne, aga mitte selle sõna tavapärase tähenduses. Kontrollimatus astendati ja asetati kõverpeeglisse.

Kaart lubas midagi, territoorium osutus erinevaks, aga juba siseneti ja enam ei jää muud üle, kui naudingu tungivale loomusele alluda. Naudinguloogika, mis olukorda struktureerib, on nii radikaalselt vaba, et ajab naerma.

3. Naer

Niisiis nõuab naudingul põhineva semiootilise protsessi mõtestamine naeru käsitlemist. Püüdkem kõigepealt sõnastada, mis naer *ei* ole. Naer ei ole siin reaktsioon tehtud naljale ega psühholoogiline protsess kinnitamaks inimese individuaalset subjektiivsust tsementeerivaid tagamõtteid. Samuti pole see iroonia, tähendusi täispakitud element; ei sündsusetu ega ka ülev ja eneseteadlik. Naer on eelkõige agressiivne ja vabastav jõud, mis tungib läbi reglementeerivate ning lahutavate

tõkete, see asub väljaspool tahet või selle piirjoontel (Parvulescu 2010: 14).

Kristeva on sidunud naeru ema ja väikelapse vahelise suhtega – laps, kes veel rääkida ei oska ega süntaksit ei tunne, kutsub ema oma vormimata häälega, tõmmates ta sellega kaasa vaid nende kahe vahelisse suhtesse, semiootilisse väljendusse, naeru – tekib ruum, mida hoiab koos vaid see tähendusetu ja iseseisev naer (Parvulescu 2010: 15). See ei kuulu iseenesest ei ühele ega teisele, suu, mis naerab, on anonüümne ja heterogeenne, ometi saab ta tekkida vaid kahe osapoole vahelises dialoogis. Subjekt *haaratakse* naeru keskmesse, mis tähendab, et mõnes mõttes subjekt selles protsessis lahustub ning omandab hoopis kollektiivi tunnused (Kristeva 1984: 223) – ometi ei tähenda naer laialivalgumist, vaid uuele seadusele, *naeru seadusele* allumist. Naerev subjekt ei tee seda omatahtsi, tema arvates ei kujuta stseen endast õigupoolest midagi naljakat – naer tabab ta tähelepanematusel momendil ning positsioneerib ta ümber (samas, 224). Eelnenud kord enam ei kehti. Ühes naeru vallandumisega lõhutakse sellele eelnenud korrastatus ning kehtestatakse ühtlasi uus, et subjekt naeru küttesse, selle keskmesse haarata. Naer püsib alati uus, see on ta hingeõhku sisse kirjutatud. Naer kui praktika on otsimine. Kunstis ilma naeruta ei ole midagi uut ja ilma uudsuseta ei ole kunst enam kunst, vaid tühipaljas kordamine, kirjutab Kristeva (samas, 225).

Naeru käsitlemine Kristeva teoorias põhineb suuresti Mihhail Bahtini analüüsil Francois Rabelais' loomingust ning sellest tuleneval karnevalikontseptsioonil. Bahtini karneval juurdub rahvakultuuri anti-kultuursuses, selle vastupanul kõrgele ja hierarhiseerivale kultuurile. Karneval kujutab endast pidu, mille elemendid on omavahel segipaisatud, väärtused ümberpööratud ning mida saadab rõõm dekodeerimatusel ja transgressioonist (Lachmann 1988–1989: 118). Karneval põhineb Bahtini dialogismil – see on eriti relevantne poeetilises keeles, kus sõnast saab lingvistilise struktuuri ja ühiskondlik-ajaloolise konteksti vahendaja (Kristeva 1986: 37). Poeetiline tekst on alati topeldatud, kuna hõlmab endas nii saatjat, vastuvõtjat kui konteksti, kujuneb tekstiks vaid teiste tekstide olemasolu tõttu, saavutab oma poeetilise ja mosaiiksuse just oma intertekstuaalse olemusega (samas). Sõnum, mis ütleb end ära puhtalt iseenda kaudu, võib olla informatiivne, aga ei ole poeetiline. Poeetiline tekst on selline, nagu ta on – mitte ealeski eneseküllane – nimelt Teiste tõttu.

Säärane dialoogilisus (Teise orgaaniline osavõtt) iseloomustab karnevali väga täpselt – viimane koosneb distantse ja suhetega mängimisest, üksteist mittevälisavatest vastanditest (kõrge ja madal, sünd ja surm, kiitus ja needus, naer ja pisarad) (sammas, 48–49). Karnevalil osalejad naeravad objekti valimata – sest siis laguneks karneval koost –, sihitult, ühiselt, kõike jaatades ning kõike eitades (Bahtin 2017: 21). Karneval ei ole näitemäng, nii nagu naer ei ole siinkohal paroodia – see ei kinnita ajalooliste, lingvistiliste ega valitsevate süsteemide dihhotoomiaid, vaid on ühekorraga nii elu ja kunst, tragöödia ja komöödia. Karnevalinaerus koosseksisteerivad nii representatsioon ja monoloog kui nende pöördpilt – unenägu, keha, ambivalentsus, dialoog (Kristeva 1986: 49). Et naer saaks subjektist välja murda, tuleb üheaegselt tühistada kõik sümboolsed keelud ja need naeru artikuleerimiseks veel jõhkramalt subjektile peale suruda (Kristeva 1984: 224). Loogika naerdakse välja, ekspluateerides seda loogikat ennast, ometi ei kehtestata sellega mingisugust uut, poeetilise ülemvõimu hierarhiat. Siin ei olegi hierarhiat. Naermise akt – nagu ka poeetilise keele realiseerumine – seisneb protsessis, kust võtavad korraga osa mõlemad vastandid. Karneval esindab *dialektilist transformatsiooni* ja mitte olemasoleva paroodiat (Kristeva 1986: 49). Karneval esindab Teist. Karneval on samaaegselt nii tõsiduse transgressioon kui kõige tõsisem asi üldse.

Kui Bahtin vaatab naeru rohkem kui seisundit, siis Kristeva küll nõustub temaga, aga arendab edasi selle võimalikku alguspunkti, naerma purskamist. Naer haarab korraga kõik, ka naerva subjekti enda, kes avastab end tollest keerisest üsnagi ootamatult – see polnud ettekavatsetud. Aga loogika, mida naer kasutab, ei olegi järgitav – pigem hoopis koondav ja äkiline. Naeru loogika, naeru seadus on naudingu oma. Naerus püstitatakse mälestusmärk *chora*'le, semiootilisele keerisele, ihaldusväärsele Teisele (Parvulescu 2010: 16). Ilmneb jada avatud suid, igatsust ja vastuhakku väljendavaid kehaosi. Ning pole vähetähtis, et karnevalil naerdakse koos – nii ületatakse oma subjektiivsus ja isoleeritus ning jõutakse välja millegi tundmatuni, kollektiivini.

4. Kollektiivne lausumisseade väikeses kirjanduses

Kuigi Kristeva laiem perspektiiv paistab olevat sotsiaalne muutus – seega midagi kollektiivset – keskendub ta oma töödes siiski rohkem individuaalsele subjektile. Deleuze ja Guattari koondavad Kristevale sarnase perspektiivi ühisusele. Kollektiivne lausumisseade on Deleuze'i ja Guattari mõiste, mis kerkib esile nende käsitluses keele pragmaatikast (Caló 2021: 268) ja väikesest kirjandusest (Deleuze, Guattari 1998: 59–60). Pragmaatika, mis hõlmab kõike keele kasutuse ehk praktikaga tegelevat, on Saussure'i keeleteoorias heidetud kõne ja keelevalla territooriumile ja analüüsi alt suuresti välja jäetud – olulisem on olnud käsitleda keelt kui süsteemi, mis on eneseküllane ja iseenele tagasiviitav (Saussure 2017: 46–47). Rancière'i 'poliitika', millest siin lähtun, on esteetiline protsess – see kujundab ümber meeltega tajutavat. Luule teeb keelega sedasama – tekitab uusi tajutavaid protsesse ja on seega väga pragmaatiline.

Saussure'ist lähtuvas vaates on olulise tähelepanuta jäänud üks peamine keelt kujundav aspekt – sotsiaalne ja seega ühtlasi ka poliitiline (Caló 2021: 269). Väike kirjandus on aga nimelt see, kus "kõik on poliitiline" (Deleuze, Guattari 1998: 58). Vastandatuna "suurele", paiksele ja tunnustatud kirjandusele, mis on materialiseerunud ühtlustunud keeles, kaanonis, trükisõna sajanditepikkuses järjepidevuses ja kultuurikogukonna geograafilistes piirides, on väikese kirjanduse kollektiivi identiteet harali, pooleli, toores. Deleuze ja Guattari toovad näiteks Kafka "kaine" Praha saksa keele, mida ta kasutas nii tšehhi kui tavalise saksa keele asemel, kuna tajus mõlemaga ületamatut distantsti (samas, 57). Standardiseeritud versta post, mida suur kirjandus kehastab ja mille järgi mõõdetakse tõsiseltvõetavust ning jagatakse positsioone maailmaareenil, ei väevu väikese kirjandusega tegelema, vaid nimetab selle endast lähtudes *vähemuseks* ja ühtlustab nii kõik selle singulaarsused (Herzogenrath 2010: 176–177). Ent nimelt singulaarsustes peitubki väikese kirjanduse trump. Osapooled (kirjutajad ja lugejad, kes on tegelikult ühed ja needsamad) on seal vahetumalt ühendatud kui kusagil mujal. Tänu plastilisusele omandab kõik öeldu-tehtu intensiivsema tähenduse kui suurtes entiteetides-kollektiivides. Seetõttu on ka iga kõneakt ühekorraga kõigi asi ning seetõttu koheselt poliitiline (Deleuze, Guattari 1998: 59–60). Keel ei ole väikeses kirjanduses

ühegi subjekti distinktiivseks eristamiseks, vaid toob inimesed kokku – tegijast saab kollektiiv, mille määratu üksinduse ja anomaalse, ääremaise asukoha/olemuse tõttu on ta seda kollektiivsem.

Kollektiivne lausumisseade ongi üks mõistetest, mida Deleuze ja Guattari tutvustavad kui väikese kirjanduse vahendit ning samas ka tulemit. See abstraktne mõiste viitab ühtsusprintsibiist lahti ühendunud komponentidele, mis saavad koondava sideme katkemise tagajärjel edaspidi kuju vaid väliste ja mitte sisemiste ühenduste kaudu (Nail 2017: 23). Sisemiselt määratletud organismi ehk hierarhilise organisatsiooni asemel kerkib esile uutmoodi ühisus – erinevat sorti kokkupuutepunktidega kooslus. Seade tekib igal hetkel uuesti, kujutades endast konkreetsete (kuid teisenevate) elementide ja nende vaheliste komplekssete ühenduste kimpu (samas, 23). Lõppeesmärk ei saa olla konkreetse identiteediga kogukonnakssaamine – väikseksaamine on pigem *suure* omaduste murendamine, mittehierarhiliste koosluste perspektiiv, risoomne liigendatus.

Keel, täpsemalt selle *väike* väljendus, asub Deleuze'i ja Guattari järgi samuti alati kuskil protsessi keskel, koorub välja protsessiga paralleelselt (Caló 2021: 273). Protsess ent on sügavalt praktiline ning seetõttu lahutamatu kõikidest sotsio-poliitilistest elementidest, mis figuratsiooni võivad siseneda ja sisenevadki. Kuivõrd aga Rancière'i sõnastuses politseilik kord, nii nagu see on isoleeritud kenasti piiritletud kategooriatesse (valimised, riigikogu, parteid, sihtgrupid jms), muutub niiviisi staatiliseks, hakkab see ka välistama hääli, kes antud kategooriatesse "ei kuulu". Kollektiivne lausumisseade seevastu kujuneb oma subjektidega paralleelselt, soovides vabastada *poliitika* riigikogu ja ministrite tahte alt, vabastada kirjandus sisu ja väljenduse jäigast ühendusest, metafoorist, omadus-sõnast, representatsioonist. Kollektiivne lausumisseade on oma põhiolemuselt sotsiaalne – keskseks küsimuseks on ühiseuse tekitamine – lausungid, mida väljendatakse, ei lasu ühelgi võimu- või kontrolliinstantstil, kuna on välja kujunenud osalejate omaalgatusliku koondumise ning väliste kokkupuutepunktide impulsil ja mitte autoriteedil või selle kellelegi omistamise tagajärjel (Lancioni 2021: 90–91). Iga hääle kõlamine on tema singulaarsuse ehk eripära tõttu juba paratamatult markeeritud, kuid muutub samal ajal ning samal põhjusel ka terve kollektiivi ekvivalendiks.

5. Kuidas poeetika poliitikat teeb

Nagu teada, on keelel väga palju funktsioone, rolle, tasandeid, omadusi jms. Oleks asjatu ja võimatu neid siin üles loetleda, ent arvatavasti võib nõustuda, et muuhulgas kujundab see jagatud hoiakuid ja seda, kuidas maailma ning elu struktureeritakse ja lahterdatakse. See aga, kellest räägitakse, kuidas räägitakse ja mis kontekstis, mõjutab reaalsust juba otsesemalt ja kujundab igapäevaseid praktikaid, milles kõik tõelised tõekspidamised ka väljenduvad. Maailmast rääkimine on selle representeerimine – küsimused nagu *kuidas*, *mis kontekstis* ja *kes seda teevad* toovad problemaatikasse uue tahu ja kuuluvad pragmaatika ehk mitterepresentatiivsuse valda. Rancière'ile (2017: 35) tuginedes on ilmne, et politseikord taastoodab vaid teatud tüüpi subjekte, teatud tüüpi kunsti, ühiskonda, filosoofiat – kokkuvõtlikult *jaatavat* sümboolset korda. Et aga poliitika (mis hõlmab enda alla ka kunsti) tõesti realiseeruks, on vaja lavastada ning luua tühimikke – subjekte, kes ei vasta sümboolsele korrale. Selleks ei peaks taas vaatama representatiivse süsteemi suunas, kuna see seisneb paratamatult semiootilise protsessi ekspluateerimises, kehalise, ühise ja vaba olemise allasurumises ning nõnda paljude võimalike subjektide ning häälte juba eos vaigistamises. Poliitika realiseerimiseks võib pilgu suunata sümboolse fassaadi taha, kus pulbitseb naudingul ja naerul põhinev semiootiline protsess, mille kaudu on võimalik liikuda sümboolsest läbi ja väikese kirjanduse suunas.

Kristeva mõisted osutuvad väga produktiivseks, et mõtestada, kuidas poeetilise keele kaudu tajutava jaotuskorda saaks transformeerida. Kristeva kirjeldused naudingust kui äkilisest, subjekti ümber positsioneerivast jõust, mis avavad horisondi Teisele, käivad ka paljude poeetiliste tekstide kohta – liiasus avaldub nii sõnade lõputus interpreteerimisvõimalikkuses kui funktsionaalsete mõtteliste kategooriate killustumises. Poeetiline tekst, kus sõnad asetatakse suhetesse, kuhu nad muidu ei satuks, kujutab endast uutmoodi keha, ajaloo ja keele lahti kirjutamist, õieti nende kategooriate kokkusulutamist (Kristeva 1980: 94). Avatus Teise suhtes seisneb protsessis, teadmatuses, kuhu see viib, ja seeläbi oma isiklikust sümboolse korra abil toimivast subjektiivsusest lahti ütle mis. Sealjuures ei lasta lõplikult lahti kirjanduse ja keele esindavast rakursist ega ajaloo-

listest-ühiskondlikest protsessidest – poeetiline semiootiline praktika siseneb siiski konteksti, mida domineerib sümboolne süsteem. Ent seda süsteemi ära kasutades võetakse kasutusse just naudingu loogika – individuaalsuse piiride lõhkumine ja kontrolli kaotamise võimalikkus. Ei poeetilise teksti ega sotsiaalsuse seisukohalt ole oluline uue korra kehtestamine, vaid eksperimenteerimisruumi avamine; mitte teisele poole jõudmine, vaid lähikäigu tekitamine – traditsiooni ja oleviku, naudingu ja seaduse, keha, keele ja metakeele vahelisse pingesse sattumine.

Naudinguloogika üheks oluliseks käivitajaks ja aluseks on naer – see on ka lülilik üleminekul subjektilt kollektiivile. Naer poeetilises keeles väljendab mitut paradoksi. Näiteks koostööd semiootilise ja sümboolse vahel, kõrvalepõiget väitmise eest ja substantsi vormitut kristalliseerumist, tühimike ja liiasuste samaaegset produktsiooni. Sümboolne loogika ütleks, et need binaarsed opositsioonid ei saa koos eksisteerida, aga saavad küll, naer teeb nad võimalikuks. Sümboolne loogika ütleks, et ühed inimesed on väärtuslikumad kodanikud kui teised, üks koht sobib poliitika tegemiseks paremini kui teine, üks teema on diskussiooniks vastuvõetavam kui teine, aga see loogika naerdakse lihtsalt välja. Suu avaneb ja naer tekitab pinnasesse praod, mille vahelt võrsuvad uued subjektid, kes on kogu aeg olemas olnud, ainult vorm on neid tajutava jaotuse matva pinna all kinni hoidnud. Hjelmslevi mõisteid kasutades saab öelda, et substantis jaguneb sisu- ja väljendussubstantiks, ent need ei ole tegelikult omavahel ranges vastavuses, nagu sümboolne kord järjekindlalt püüab väita. Selles seisnebki asja iva – kehad kujutavad endast sääraselt vormitud olemisviise, mida sümboolne oma vahenditega esindada ei suuda. Tavaline arusaam kehast kui puhtast aineist on üksnes keha representatsioon, mille varjus on midagi muud – rütm, hoog, killud, liikumine. Representatsioon on vaid asendus ja asendus ei ole piisav. Kehad – substantid – kätkevad endas seega väljendust enne sümboolse kihi peale kasvamist. See väljendub tekstides läbi kumava pulsseerimise või selle rütmi katkemisena, kujundite kurnamise, kuhjamise, puuduoleku tekitamisena. Sellised (teksti)kehad on puutumata nii sümboolsetest kui subjektiivsetest tähendustest, veel teetilise momendi eelsed, otsekui vabad elemendid, millest moodustada kollektiive. Semiootilisse laskumine tähendab teksti sümboolsusest läbivajumist ja väljenduse leidmist põhjakihist, mis ei

asu, nii nagu sõna viitab, üldsegi ainult kuskil põhjas, vaid ka pinnal, moodustab objektide vahel lüüsid, konstitueerib maailma kõikidest sotsiaalsetest koodidest hoolimata. Naeru tõukest ja naudingu tõmbest ajendatuna moodustuvad uued lausumisseaded, mis ei rajane lahterdamisel rangete eristuste põhjal, vaid lahtrite uutmoodi kombineerimisel, nende seintesse aukude tekitamisel ja läbikäimisel. See ei tähenda ühte sulamist, nurgelisuse ja vastanduste tasandamist, vaid uute seoste loomist, eksperimenteerimist ja seeläbi ka singulaarsuste tekitamist. Seosed ei teki heakskiidetud omaduste põhjal tehtud üldistustest, vaid singulaarsustele eriomaste punktide ühendamise tulemusena. See on see, mida tehakse karnevalil – grotesk ei välista askeetlust, naer nuttu. Karnevalide lavastamine toimub äkiliselt – osalised ei jõua end ette valmistada, vaid haaratakse hoo pealt kaasa ja pannakse endas kahtlema, aga mitte *kahtlemise* sümboolses tähenduses – neid organiseerivaid osakesi on korraga võimalik lõpututel viisidel ümber mängida. Seda poeetilist karnevalipoliitikat, mis singulaarsusi tekitab ja neid ühendab, ongi kasulik järgmiseks paari näite varal vaadelda.

6. Poeetilised näited

Et väljajoonistatud mõistetele ja tekitatud süsteemile natuke liha luudele kasvatada, oleks kasulik need mõne näite abil tööle panna. Järgnevalt vaatlen semiootilise-sümboolse eristusest, naudingust, karnevalist ja naerust lähtudes kahte luuleteksti. Eesti kaasaegset luulet võib väikseks kirjanduseks pidada mitmel põhjusel. Esiteks sümboolsete parameetrite järgi – eesti keele väikese kõnelejaskonna ja eestikeelse luule veel väiksema lugeja- ning kirjutajaskonna tõttu on see paratamatult marginaalsel positsioonil. Kuid selle arvelt kerkib poeetika poliitika eesti luules kordades jõulisemalt esile. Luulevälja võrdlemisi vahetu iseloomu tõttu on tekstidel potentsiaalselt väga vali hääl ja soodne võimalus luua uusi kollektiivseid lausumisseadeid. Võiks seega öelda, et väiksus seab poeetika poliitika tegemise lausa ülesandeks. (Teksti)kehade vahetu asetsemise tõttu võivad naudinguloogika ning naer esineda hoopis teistsugustel viisidel kui mõnes suures kultuuris. Kaks teksti, mida lühidalt

analüüsin, väljendavad poeetika poliitika toimimist nüansseeritult ja mõjusalt. Kuidas kerkib semiootiline kiht läbi sümboolse? Kuidas lavastatakse protsesse, millest saab tekkida võrdsus ja tööle hakata naudinguloogika?

6.1. Natalja nekramatnaja “kui eluks hakkas minema seisin keset põgenikevoogu”

Tekst on avaldatud natalja nekramatnaja luulekogus “sinine pojeng”, mis ilmus aastal 2021. Luuletus on pea viis lehekülge pikk ning kirja pandud justkui ühe pika hingetõmbena, struktureerimata sõnavalguna. Kasutatud ei ole suurtähti ega ühtegi kirjavahemärki peale mõne sulu ja ühe küsimärgi. Minalausuja kõne siht on segane, ta tuleb küll pidevalt tagasi sinu (teksti adressaadi?) juurde, aga kaldub siis kohe jälle rajalt kõrvale mälestuste, üksikute “juhuslike” sõnade ja lausejuppide, sisemiste ja välimiste ruumide kirjeldamise juurde. Keskendun luuletusest järgmisele lõigule:

andesta mulle surnud ruum et lubasin / sul end reeta rõivad ilma sinu kehata
hõljuvad mööda tube ja / koridore ukse taga magab laps kes ei taha emmega
mängida/ mäletan mustlaspere lapsi puhatus kellest pidi eemale hoidma /
prügikasti on tekkinud elu kõik see peab olema väljamõeldis. (nekramatnaja
2021: 80)

Kuna tekst on niivõrd liiane, iga lause siseneb järgmisesse ja piirid nende vahel ei oma enam mingisugust tähtsust, muutub sõnade sümboolne tähendus ja lausete ideelisis absurdseks, tühjaks. Tekst matkib kõne, aga loeb vaid see, et keegi räägib, mitte see, millest kõneldakse. Sõna, mis saaks eraldiseisvana kaalu ja autoriteedi, on lülitatud keesse, mis koosneb teistest samavõrdsetest sõnadest. Sellele keelele ei ole algust ega lõppu, intuiitivsem näib eeldada, et enne teksti esimest ja pärast viimast sõna on veel väga palju sõnu. Tühjaks kurnatult ja oma eripärast ilmajäetult muutub iga sõna kogu kõnelemisakti ekvivalendiks – palju selgemini kui sisu, hakkab teksti all välja joonistuma tööhoos lausumisseade, peen hingetõmbe konstruktsioon, semiootiline pulbitsus. Kuid tekstil ei ole meetrumit – ainukene pidepunkt, millest lugeja kinni saab haarata, on teksti

edenedes üha intensiivsemalt ja tihedamalt korduv “surnud ruum”. Selle kordamise kaudu tekib rütm, mille korrapäratus paljastab semiootilise liikumise – lonkava tantsu, mida selle etteaimamatuses hoolimata siiski on vaja tantsida. See rütm on omane ainult antud väljendusele ja suudab niiviisi vältida mehaaniliseks muutumist.

Teksti silmatorkav liiasus seondub ka naudinguga. Kui väljendus teeb jõnksakuid ja muudab oma ülevoolavuse nii veel intensiivsemaks, siis sümboolse tähenduse tasandil on *kõik puudu – ilma* sinu kehata, *ei taha* emmega mängida, pidi *eemale hoidma*. Kuid nauding võib targata kohast, mida pole olemas – prügikasti on tekkinud elu. Kõik justkui viitaks sellele, et olemise ja mitteolemise vahel on korralik ja kehtiv piir, mustlaspere lapsed ja *sinu* keha näiteks asuvad sellest teisel pool, samal ajal kui minalausuja on *siin*, aga nauding tabab ta äkiliselt ning ootamatult ja ta mõistab – see kõik on väljamõeldis. Subjekti ümberpositsioneerimise tulemusel on piiritagune korraga hõlmatud olemisse. Sisu sümboolne negatiivsus on korraga segunenud väljenduse rikkaliku ja semiootilise positiivsusega. Rütm haagib sõnad üksteise otsa, kehtestab end ja lahustub järgmisel hetkel jälle olematusesse – protsess hakkab tööle ja kõik tekib ning kaob vaid selle protsessi käigus. Nauding venitab mõeldava piire, surnud ruum lööb takti ja karneval juba käib.

6.2. Tõnis Vilu “absoluutselt kõik on taldriku peal jään ikka üha raskemaks”

Tõnis Vilu tekst on ilmunud tema 2022. aastal avaldatud luulekogus “Kõik linnud valgusele”. Ka Vilu tekst esitab ühe variandi semiootilisest ja poeetilisest protsessist ning jõuab samuti sümboolsusest lahtiütlemiseni, aga teeb seda nekramatnajaga võrreldes peegelpildis – pulbitsev sisu libiseb läbi ootamatult tühja ja askeetliku väljenduse. End naeru keskelt leidmise asemel saab siin olla tunnistajaks naerupurskele.

absoluutselt kõik on taldriku peal jään ikka üha raskemaks / ja raskemaks süda
ajab nahka tulen kelguga kassitoomelt / alla üha kiiremini ja valusamalt head
mälestused peitsin / kuhugi kitsasse seinaprakku õhemadki veel kui paber kui
/ sinu külm nahk kui absoluutselt kõik. (Vilu 2022: 23)

Tekstil oleks justkui suund, juhtiv fokaalpunkt, mis tõmbab sõnu enda poole. Üha raskemaks ja raskemaks, üha kiiremini ja valusamalt, õhemadki veel. Seda punkti aga ei ole ega tule ja see mitteilmumine tekitab teksti tühja koha, eesmärgipäratuse. Samal ajal pakitseb tekst struktuurimarkeritest, vastandustest: algust ja lõppu raamib sõnapaar “absoluutselt kõik”, “sinu külm nahk” on muude eest ära jooksvate sõnade vahele pillatud justkui muuseas. Üheaegselt toimub nii partikulaarsetele sõnadele teravustamine kui jooks millegi suunas, mida ei tule, ei ole tekstis isegi olemas. “Absoluutselt kõik” on nii kaalukas väide, aga kuna see ei defineeri end ära, ei moodusta see paradoksaalsel kombel ülejäänud sõnade ümber suletud raamistikku, vaid muutub pigem läbipaistvaks ja laseb kõik endast läbi. Tekst, mis kujutab endast lavastatud kaadrit, avaneb nagu käimasolev protsess, mille algus ja lõpp toimivad avaustena laia maailma, kontaktpunktidena konkreetse teksti ja teiste võimalike elementide vahel. Samuti tahab *absoluutselt kõik* haarata nii elu kui surma, elusat ja mitteelusat ja seda, mis jääb nende vahele. *Sinu külm nahk* on ju ometi siin, aga juba kuskil mujal, mõlemas kohas korraga. Nii konstrueeritakse kollektiivne lausumisseade. Esmapilgul äratav *absoluutselt kõik* aukartust, aga antud positsioonilt ei representeeri ta enam midagi, ei hoiu enam midagi koos, vaid laseb kõik sisse – tähistaja tuleb hierarhia tipust alla otsekui kelguga Kassitoomelt. Moodustub ühine pinnas.

Tekstis kehtestab protsess lausuja, kes püüab midagi öelda selles tulemist ja minemist voolus – õieti saabki ta lausuda end veel ainult kui protsessi. On olemas “absoluutselt kõik”, aga see määratlus on nii hoomamatu, et samasuguse kaalu võib saada paber või nahk. Subjekt on otsesõnu ootamatuse hetkel tabatud ja püüab end teksti käigus mingisuguste sõnadega kokku võtta. Tekst aga saab läbi, subjekt mitte – ta jääb lõpetamata ja poolikuks. Elu saab ilma hoiatuseta läbi, selliseks kokkupõrkeks ei ole õiget reaktsiooni või lõppu. Ja siis tuleb kusagilt naer. Kogu teksti võib õieti vaadata kui üht naermise sekvents – kui närvilist naeru, mis püüab stseeni visandi alla peita oma lõpetamatust, aga veel enam kui vabastavat naeru, mis tõmbab ribadeks üldse igasuguse enesekehtestamise ja -määratlemisenõude. Teravustades seinaprao kitsuse sõnastamisele – veel õhem kui paber, veel õhem kui sinu külm nahk – saab lausuja aru, et on asunud

võimatu ülesande kallale, ja pahvatab – absoluutselt kõik. Sisuplaanis tegeleb ta tõepoolest seinaprao ja heade mälestuste peitmisega, väljendusplaanis aga naerab välja sümboolset korda, mis teda paika peaks panema. See on nii võimatu, et asub absurdsuse piiril. Subjekt on lihvitud õhukeseks kui paber ja selles õheduses võib ta olla ükskõik mis. Oma otsingul liigub ta mingisuguse keskme, ammenda-va määratluse poole, aga avastades, et see ei ole võimalik, purskab naerma. Sümboolne pulss katkeb ja semiootiline avab teksti absoluutselt *kõigele*, sealhulgas potentsiaalsele Teisele ja naudingule. Kuna *absoluutselt kõik* on asetatud raami positsioonile, mis vaatab igas suunas ja igal ajal läbi kõige ja kõigi, ka läbi alguse ja lõpu, kirjajahemärgistuse, staatuse ning seinaprao, siis sümboolne lihtsalt enam ei päde – semiootilise voolu vabanemisel kaasahaaratud elemendid on juba midagi nii palju enamat.

Kokkuvõte

Kristeva ning Deleuze'i ja Guattari mõistete kombineerimine loob väikese kirjanduse uurimiseks väga mitmetasandilise ja kasuliku kontseptuaalse raamistiku. Rancière'i 'poliitika' moodustab aluse, kuhu ehitub teistest mõistetest poeetika poliitika toimimise struktuur ning mida illustreerivad veenvalt ka luulenäited.

Poeetika poliitika lähtub semiootilise protsessi käsitlemisest sümboolset korda lammutava jõuna. Olles ühest küljest sümboolsest (representeerivast) korrast sõltuv, seab semiootiline protsess selle pidevalt kahtluse alla, sekkudes rütmi, tühimiku või kontrollimatu liiasusega. Kuna sellises protsessis lõppsaadust ei eksisteeri, avaneb eksperimenteerimise ruum, kus võib esile kerkida ootamatuid ja uusi subjekte. Protsessi juhivad naudinguloogika, millest tõukub ka naer. Lõhkudes individuaalse subjektiivsuse piire ning positsioneerides kehad Teiste suhtes uuel viisil ümber, avaneb nauding tundmatusse. Vabastav ja valimatu naer lõhub binaarsused, lubades samal ajal koos eksisteerida paradoksidel, mida sümboolne ära keelaks, olematuks kuulutaks. Laiali laotub karneval – dialoogiline mäng, transgressioon tähenduste ja subjektidega. Antud olukorras saab tööle hakata kollektiivne lausumisseade – erisusi kokku toov mehhanism, mis protsessi käigus kujunedes teeb kuuldavaks singulaarseid häáli, loob

uusi kollektiive ja mängib seega ümber tajutavat jaotuskorda.

Nii saab teoks poliitika – dissensuslik sfäär, kuhu on tõepoolest võimalik sekkuda väljaspool tardunud institutsioone, identiteete ja tähendusi. Nii natalja nekramatnaja kui Tõnis Vilu tekstid ilmestasiid poliitika teokssaamist ka luules – liiase vormi, lonkava rütmi, sümboolse väljanaermise, subjekti killustumise jm näol. Esteetilise mõõtme lahtiliigendamine representatiivse korra haardest laseb teostuda väikesel kirjandusel, kus kollektiivid põhinevad singulaarsetel eripäradel ning olemasolev paljususe ei pea end politseiliku ja sümboolse kihi all peitma. Kaasaegne eesti luule on selliste protsesside ümberorganiseerimisel erilisel positsioonil – teostades midagi väga spetsiifilist ja justkui kitsast tuleb ilmsiks tekstide ootamatult panoraamne haare. Asetsemise punktis, kus kogukond konkretiseerub viimse detailini, võimaldab luuleväljale paradoksaalsel moel seda suuremat eksperimenteerimist – sirutumist sümboolsest subjektist väljaspoole ja sellega nii iga institutsionaalse kui veel avastamata närviraku teravamalt puudutamist. Niisiis tuleb soodsat positsiooni ära kasutada – palju olulist on veel ütle mata.

Kirjandus

- Bahtin, Mihhail 2017. *Francois Rabelais' looming ja keskaja ning renessansi rahvakultuur*. Tartu: Ilmamaa.
- Barthes, Roland 2007. *Tekstimõnu*. Tallinn: Kirjastus Varrak.
- Bove, Carol M. 1984. The Politics of desire in Julia Kristeva. *boundary* 12(2): 217–228. <https://www.jstor.org/stable/302890>
- Braunstein, Nestor A. 2003. Desire and jouissance in the teachings of Lacan. – Rabaté, Jean-Michel (ed.). *The Cambridge Companion to Lacan*. New York: Cambridge University Press, 102–115.
- Caló, Susana 2021. Semio-pragmatics as politics. On Guattari and Deleuze's theory of language. *Deleuze and Guattari Studies* 15(2): 266–284. <https://doi.org/10.3366/dlgs.2021.0439>
- Dawid, Koloszyc 2022. The semiotic/The symbolic. – Margaroni, Maria (ed.). *Understanding Kristeva, Understanding Modernism*. Bloomsbury Publishing, 374–382.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix 1998. *Kafka. Väikese kirjanduse poole*. Tallinn: Vagabund.
- Foucault, Michel 2015[1966]. *Sõnad ja asjad. Inimteaduste arheoloogia*. Tallinn: Varrak.

- Gubermann, Ross Mitchell (ed.) 1996. *Julia Kristeva Interviews*. New York: Columbia University Press.
- Herzogenrath, Bernd 2010. *An American Body|politic: A Deleuzian Approach*. Hanover, London: University Press of New England.
- Hjelsmlev, Louis 2012. *Sissejuhatus keeleteooria alustesse*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Johnston, Adrian 2023. *Jacques Lacan*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/lacan/>
- Kraavi, Janek 2015. Post-sõnastik XXVI – heterotoopia. *Sirp*, 15.05. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/post-sonastik-xxvi-heterotoopia/>
- Kristeva, Julia 1980. How does one speak to literature? – Kristeva, Julia. *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. New York: Columbia University Press, 92–123.
- Kristeva, Julia 1984. *Revolution in Poetic Language*. New York: Columbia University Press.
- Kristeva, Julia 1986. Word, dialogue and novel. – Moi, Toril (ed.). *The Kristeva Reader*. Oxford: Basil Blackwell, 34–61.
- Lachmann, Renate 1988–1989. Bakhtin and carnival: Culture as counter-culture. *Cultural Critique* 11: 115–152. <https://www.jstor.org/stable/1354246>
- Lancioni, Tarcisio 2021. Us, and its body. – Pezzini, Isabella (ed.). *Punctum: Semiotics Monographs*. Aristotle University of Thessaloniki: The Hellenic Semiotic Society, 87–96.
- Lewis, Philip E. 1974. Revolutionary semiotics. *Diacritics* 4(3): 28–32. <https://www.jstor.org/stable/465109>
- Nail, Thomas 2017. What is an assemblage? *SubStance* 46(1): 21–37. <https://www.jstor.org/stable/26451291>
- nekramatnaja, natalja 2021. *sinine pojeng*. Tallinn: Kirjastus Tuum.
- Parvulescu, Anca 2010. *Laughter: Notes on a Passion*. Cambridge: The MIT Press.
- Rancière, Jacques 2017. *Esteetika kui poliitika*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia kirjastus.
- Saketopoulou, Avgi 2023. *Sexuality Beyond Consent: Risk, Race, Traumatophilia*. New York: New York University Press.
- Saussure, de Ferdinand 2017. *Üldkeeleteaduse kursus*. Tallinn: Kirjastus Varrak.
- Vilu, Tõnis 2022. *Kõik linnud valgusele*. Tallinn: Loomingu Raamatukogu.

Nõusolek ja nauding holistilises seksuaalhariduses

Agnes Põder

Seksuaalsusel on inimeseks olemisel keskne roll. Siiski domineerivad selles elusfääris arusaamad, mis ei soosi turvalisust ja rahulolu. Artiklis käsitletakse nõusolekut ja naudingut holistilise seksuaalhariduse kontekstis. Esmalt avatakse nõusoleku määratlemise tavapärane viis ei ole seksuaalhariduse seisukohalt kõige tulemuslikum. Nõusolek ei arvesta piisavalt iha olemusega, kahtluste ning sotsiaalse ja kultuurilise kontekstiga. Selle asemel soovitatakse keskenduda seksuaalõiguste ja -tervise käsitlemisele, mis avavad teemat selgemalt ja laiemalt. Enamgi pean vajalikuks naudingut käsitlemist seksuaalhariduses. Eelkõige on selle eeliseks elulisus. Seejuures on tarvilik kriitiliselt läheneda seksuaalsusega seotud kultuurilistele normidele ja ühiskondlikele hoiakutele, mis piiravad naudingut kogemist.

Märksõnad: holistiline seksuaalharidus, nauding, nõusolek, seksuaalsus

Sissejuhatus

Seksuaalsest nõusolekust rääkimise vajalikkus jõuab aina uuesti päevakorda nii seksuaalse väärkohtlemise juhtumite avalikustamise tõttu, Eesti karistusseadustiku muutmise üle käivate vaidluste kui ka seksuaalhariduse kontekstis. Kõrgendatud avaliku tähelepanu alla jõudis nõusolek liikumise #minaka (ingl k #metoo) järgselt 2017. aastal ning kuigi sellest on seitse aastat möödas, pole teema senini oma aktuaalsust kaotanud. Avalik tähelepanu nõusolekupõhisusele toetab Karistusseadustiku seksuaalvägivalla vastaste sätete kooskõlla viimist Eestiski kehtiva Naistevastase vägivalla ja perevägivalla ennetamise ja tõkestamise Euroopa Nõukogu konventsiooniga. Eesti seksuaalvägivalla vastaste sätete muutmise raames on vajalik avalikkuse tähelepanu hoida nõusolekupõhisusele üleminekul. Iseäranis seetõttu, et karistusseadustik ei vasta endiselt Eestis kehtiva naistevastase vägivalla ja perevägivalla ennetamise ja tõkestamise Euroopa Nõukogu konventsioonile (Küüts 2024). Kummatigi paistab nõusolekule osutatud tähelepanu muus osas liiane. Nõusolekupõhisuselt

oodatakse ehk ülemäära palju – soolise ebavõrdsuse, naiste naudingu ja iha eiramise probleemide lahendamist. Nõusolek aga ei saa neid probleeme lahendada – selleks on vaja hoopis laiemat mõtteviisi muutust. Üks võimalus ühiskondliku muutuse poole püüdlamiseks on teha seda hariduse kaudu. Artikli uurimisprobleem on ülemäärane keskendumine nõusolekule ning selle ebapraktilisus, eriti hariduses. Nõusoleku kontseptsioon ei ole tihti kooskõlas noorte tegeliku kogemusega. Artiklis näitan, kuidas naudingu käsitlemine võimaldab seksuaalhariduse eesmärgi täita edukamalt, kuna see arvestaks ka seksuaalõiguste ja -tervisega.

Mitmed uuringud viitavad seksuaalhariduse positiivsetele tulemitel: hilisem seksuaaleluga alustamine, kondoomide ning muude rasestumisvastaste vahendite kasutamine ning vähenenud riskikäitumine (UNESCO 2018: 28). Eestis sai inimeseõpetus, mille raames antakse ka seksuaalharidust, õppekava kohustuslikuks osaks 1996. aastal (Part jt 2011: 41). Juba 1990ndate lõpul ning 2000ndate alguses täheldati paremaid ja korrektsemaid teadmisi ning leiti, et kehvade seksuaalteadmistega naistel on kolm korda suurem risk soovimatult rasestuda ning seksuaalharidust saanud naised kasutasid pea kaks korda tõenäolisemalt rasestumisvastaseid vahendeid võrreldes sama vanade naistega, kes polnud seksuaalharidust saanud (samas, 43). Küllaltki on uuringuid, mis kinnitavad holistilise seksuaalhariduse positiivset mõju soovimatute raseduste, HIV leviku vähendamisele ning muudele (füüsilise) tervisega seotud aspektidele. Tervisega mitteseotud osas on aga mõningane uurimislünk (Wisbaum 2022: 7). Hiljutises süstemaatilises ülevaates keskenduti seksuaalhariduse programmide tulemusi käsitlevatele uuringutele ajavahemikus 1990–2020 (Goldfarb jt 2021: 22). Ülevaatest jäeti kõrvale uuringud, mis käsitlesid ainult soovimatu raseduse ning seksuaalsel teel levivate haiguste ennetamist, et keskenduda tulemustele, mis tihti tagaplaanile jäävad. Leiti, et koolipõhine seksuaalharidus võib vähendada homofoobiat ja lähisuhtevägivalda, suurendada arusaamist soonormidest ja soolisest diskrimineerimisest, parandada suhtlemisoskust ja enesetõhusust (samas). Isegi kui aeg-ajalt tõstatub küsimus seksuaalhariduse vajalikkusest ja mure laste üleseksualiseerimise pärast, näitavad uuringud ikka ja jälle, kuivõrd vajalik on seksuaalharidus.

Käesolev artikkel käsitleb eelkõige seksuaalhariduses füüsilise

tervisega mitteseotut. Seksuaalsusel on lisaks füüsilisele ka psühholoogiline, vaimne, sotsiaalne, poliitiline ja kultuuriline mõõde. Seksuaalsust kujundavad kultuurikontekst ja soolised normid. Need määravad, missugune seksuaalkäitumine on vastuvõetav ja missugune mitte. Koolides käsitletav johtub samuti kultuurilisest taustast ning (taas)toodab norme ja väärtusi, mistõttu hariduse kaudu saab kujundada noorte elusid. Koolist saadud oskuste ja teadmiste najal on noortel võimalus luua võrdsem ja nauditavam tõelus.

Artikkel koosneb kolmest osast. Esmalt tutvustan Maailma Terviseorganisatsiooni (MTO) loodud seksuaalhariduse standarditele toetudes seksuaalsuse mõistet, holistilise seksuaalhariduse olemust, lähtekohti, eesmärgi ning seotust seksuaaltervise ja -õigustega.

Seejärel selgitan, miks on nõusolek fookusesse tulnud ning avan nõusoleku tähendust, toetudes kahele populaarsemale nõusolekumudelile. Edasi pööran tähelepanu nõusoleku mõistele, kuna nõusoleku käsitusviis ei sobi alati reaalse olukordade mõtestamiseks. Selle probleemi avamiseks toetun suuresti filosoofi, psühhoterapeudi, seksuaalsuse- ja feminismuurija Katherine Angeli 2021. aasta teosele *Tomorrow Sex Will Be Good Again*.

Näidanud nõusoleku piiratust, pöördun viimaks naudingu käsitlemise juurde, et tuua esile, missugune kasu võiks olla naudingu kaasamisel seksuaalharidusse ning missugune seos on naudingul seksuaaltervise, toetudes seksuaaltervise uurijate Kristen Marki (2021) ja Jessie Fordi (2021) mitmeid uurimistulemusi koondavatele ülevaateartiklitele. Ühtlasi arutlen, missugune võiks olla naudingut käsitlev seksuaalharidus ning vaatan lähemalt naudingu ja kultuuriliste normide vahelist suhet, toetudes Louisa Allenile (2012), Aucklandi ülikooli professorile, kelle põhilisteks uurimissuundadeks on seksuaalsus ja seksuaalharidus.

1. Holistiline seksuaalharidus

MTO Euroopa piirkondlik büroo ja Saksamaa Föderaalne Tervishoiu-õppe Keskus on koostanud "Euroopa seksuaalhariduse standardid", eesmärgiga luua Euroopa riikidele seksuaalhariduse ühtsed soovituslikud standardid ning aidata kaasa holistilise seksuaalhariduse

levikule (MTO 2015: 3).¹ Ühtsed standardid on vajalikud globaliseerumise, migratsiooni, seksuaalse väärkohtlemise ning muutuvate hoiakute tõttu seksuaalsusesse (samas, 7). Standardid kirjeldavad, missugused teadmised peaksid eri vanuses lastel ja noortel olema ning missuguste olukordadega peaksid nad toime tulema, et seksuaalne areng kulgeks tervislikult ja rahuldavalt (samas).

Seksuaalsus ei hõlma pelgalt seksuaalvahekorda ja sellega seonduvat, vaid on

inimeseks olemise keskne aspekt kogu elu jooksul ning hõlmab tema sugu, sooidentiteete ja soorolle, seksuaalset orientatsiooni, erootikat, naudingut, lähedust ja soojatkamist. Seksuaalsust kogetakse ja väljendatakse mõtetes, fantaasiates, ihades, uskumustes, suhtumistes, väärtushinnangutes, käitumises, tavades, rollides ja suhetes. Kuigi seksuaalsus võib hõlmata kõiki neid dimensioone, ei kogeta või väljendata alati neid kõiki. Seksuaalsust mõjutab bioloogiliste, psühholoogiliste, sotsiaalsete, majanduslike, poliitiliste, eetiliste, õiguslike, ajalooliste, religioossete ja vaimsete tegurite koosmõju (samas, 16).

Traditsiooniliselt keskendub seksuaalharidus enam seksuaaleluga kaasnevatele riskidele, nagu soovimatu rasedus ja seksuaalsel teel levivad haigused, kuid selline lähenemine ei võimalda saada kõiki vajalikke teadmisi ja mõjub hirmutavalt (samas, 3). Holistiline seksuaalharidus rõhutab seevastu seksuaalsuse positiivseid aspekte ning käsitleb seksuaalsust kui inimese loomulikku, lahutamatu osa. Eesti seksuaalharidus peaks küll lähtuma MTO standarditest ja holistilisest seksuaalharidusest, kuid Tervise Arengu Instituudi 2021. aasta aruandest selgub, et koolis räägitakse enim murdeest ja sellega kaasnevatest muutustest, seksuaalsusest ja selle tähendusest inimese elus, seksuaalsest arengust, rasestumisest ja rasedusega seotud teemadest ning kondoomi kasutamisest ja teistest turvaseksi meetoditest (Lõhmus jt 2023: 129, 133). Kõige vähem käsitletavat teemat on seksuaalsusest rõõmu tundmine ja nauding ning eneserahuldamine, partneriga seksist rääkimine ja enesekehtestamine (samas, 129).

¹ UNESCO koostas 2009. aastal samateemalise dokumendi "International technical guidance on sexuality education" ning täiendas seda 2018. aastal. MTO ja UNESCO tegid dokumente koostades koostööd, mistõttu need osaliselt kattuvad. MTO soovitusel keskenduvad Euroopale, kuid UNESCO juhend on mõeldud globaalseks kasutamiseks, mistõttu võtan aluseks MTO standardid.

Lisaks hindasid põhikooliõpilastest veidi rohkem kui pooled, et koolis käsitleti suhete, seksuaalsuse ja seksuaalelu positiivseid külgi ning kaasnevaid ohte ja probleeme võrdselt. Kutsekooli õpilaste seas arvas nõnda veidi alla poolte. Samas gümnaasiumi õpilastest pooled leidsid, et käsitleti pigem ohte ja probleeme (samas, 134).

Holistiline seksuaalharidus algab sünnist. See hõlmab nii formaalset kui mitteformaalset seksuaalharidust, seega on olulised ka muud tugistruktuurid nagu pereliikmed, sõbrad, meedia ja erinevad teenused (MTO 2015: 32). Holistilise seksuaalhariduse printsiibid on arengukohasus, kultuurilise ja sotsiaalse keskkonnaga arvestamine, sootundlikkus ja vastavus laste ja noorte reaalsele elule (samas, 26). Seega peab iga koolitaja arvestama enda auditooriumiga.

Holistilise seksuaalhariduse eesmärkideks on panustada keskkonda, mis oleks avatud ja salliv erinevate elustiilide ja väärtushinnangute suhtes (samas). Lisaks on tähtsad austus erinevate seksuaalsuste ja sugude vastu, vastutustundlik käitumine, teadmised inimese keha ja seksuaalsuse kohta. Ka on oluline õppida oma tundeid ja vajadusi väljendama, võimaldada kogeda seksuaalsust nauditaval moel ning vajalike teadmiste ja oskuste omandamine seksuaalsuse ja suhete erinevate aspektidega toimetulekuks (samas). Samuti on eesmärgiks oskus luua suhteid, mis põhinevad mõistmisel ning teineteise vajaduste ja piiride austamisel ning võrdväärsusel, ning seekaudu ennendada seksuaalset väärkohtlemist ja vägivalda, ka oskus rääkida seksuaalsusest, tunnetest ja suhetest ning sellekohase sõnavara olemasolu (samas, 27).

Tähtis on ka seksuaaltervise edendamine. Seksuaaltervis moodustub kehalisest, emotsionaalsest, vaimsest ja sotsiaalsest heaolust ning eeldab positiivset ja lugupidavat suhtumist seksuaalsusesse ning võimalust nauditavateks ja turvalisteks seksuaalkogemusteks, milles puudub sund, diskrimineerimine ja vägivald. Seksuaaltervis põhineb inimeste seksuaalõigustel ning seksuaaltervist mõjutavad ka sotsiaalsed ja kultuurilised tegurid (samas, 16–17). Seksuaalõiguste alla kuuluvad sundusest, diskrimineerimisest ja vägivaldast vabad õigused (millest kõik ei kohaldu noortele ja lastele) primäre seksuaaltervisele; juurdepääsule seksuaal- ja reproduktiivtervise teenustele; õigus otsida, saada ja edasi anda seksuaalsusega seotud teavet; saada seksuaalharidust; õigus kehalisele puutumatusele; valida oma partner; otsustada, kas olla või mitte olla seksuaalselt aktiivne; õigus

konsensusel põhinevatele seksuaalsuhetele ja abielule; otsustada, kas ja millal saada lapsi; elada rahuldust pakkuvat, turvalist ja nauditavat seksuaalelu (samas, 17).

Eelnevat arvesse võttes, määratleb dokument holistilist seksuaalharidust kui õpetust

seksuaalsuse kognitiivsete, emotsionaalsete, sotsiaalsete, suhetega seotud ja kehaliste aspektide kohta. Seksuaalharidus algab varases lapseas ning kestab kogu nooruki- ja täiskasvanuea. Laste ja noorte puhul on selle eesmärgiks toetada ja kaitsta seksuaalset arengut. See annab lastele ja noortele järkjärgult teadmised, oskused ja positiivsed hoiakud, et mõista ja nautida oma seksuaalsust, omada turvalisi ja rikastavaid inimsuhteid ning võtta vastutus enda ja teiste inimeste seksuaaltervise ja seksuaalse heaolu eest. See võimaldab neil teha valikuid, mis tõstavad nende elukvaliteeti ja annavad panuse kaastundliku ja õiglase ühiskonna heaks. (samas, 19)

Laste ja noorte areng jaotatakse viide etappi (0–4 aastat, 4–6 aastat, 6–9 aastat, 9–12 aastat, 12–15 aastat ning alates 15 aastast) (samas, 33); etappide põhjal loodud maatriksis esitatakse vanuseastmeti, mida vastavas vanuserühmas võiks formaalses ja mitteformaalses seksuaalhariduses õppida (samas, 31). Nii nõusoleku kui ka naudingu käsitlemine saavad alguse juba esimeses etapis mitteformaalse seksuaalkasvatuse kaudu. Imikud õpivad sünnist alates kehalise kontakti ja läheduse väärtuslikkust ja nauditavust (samas, 11). Sünnist kuni nelja-aastaseks saamiseni tekib arusaam, et keha puudutamine võib olla nauditav, lähedus meeldiv ning õpitakse ütleva “jah” või “ei” ja ka teiste otsuseid austama. Ühtlasi õpitakse oma tundeid ja soove avaldama ning hakatakse enam mõistma sotsiaalseid reegleid ja norme (samas, 35–37). Seega on arusaam naudingust ja nõusolekust vanusele vastaval viisil olemas juba väikelastel, ning vanusega muutuvad olukorrad, kus nende teemadega kokku puututakse ja kuidas neid mõtestatakse. Erinevates vanuseastmetes käsitletakse neid teemasid veelgi. Artiklis keskendutakse otseselt seksuaalsele tegevusele ning seega 12–15 aastastele ja vanematele, eeldades, et selles vanuses noortel on eelteadmised.

2. Nõusolek

Järgnevalt selgitan, miks on nõusoleku küsimine tähtsamaks saanud. Seejärel tutvustan lähemalt sõna “nõusolek” sisu, mille toel esitan ka nõusolekukeskse lähenemise puudused ning selgitan, kuidas nõusolekust üksi jääb vajaka ning kuidas nõusoleku sisu alati ei vasta inimeste tegelikule seksuaalelule. Samuti pakun nõusolekust ja sellega seonduvatest teemadest rääkimiseks alternatiivi, mis võtaks arvesse kogemuste mitmekesisust.

2.1. Nõusoleku taust

2017. aastal alanud liikumise #minaka järgselt on olnud enam arutelusid seksuaalvägivalla üle: mis üldse on seksuaalvägivald, kuidas ohvreid koheldakse, kuidas seksuaalvägivald meedias kajastada (Viik 2022). #minaka on rahvusvaheline seksuaalse kuritarvitamise ja ahistamise vastane ning teadlikkust tõstev liikumine, mis tekkis, kui kaksteist Harvey Weinsteini ohvrit avaldasid The New York Timesi artiklis, et Weinstein on neid ahistanud, rünnanud ja vägistanud (Viik 2019). Pärast loo avaldamist hakkas järjest enam naisi üle maailma avalikustama enda kogemusi ning toimus ulatuslik arutelu seksuaalvägivalla üle. Mõistagi oli teemast räägitud juba varem, kuid #minaka andis sellele suurema kõlapinna ja jõu. Küllap aitas sellele kaasa, et just kuulsused enda kogemusi jagasid ning seekaudu teemat võimendasid (samas). Pea samal ajal Weinsteinist rääkiva artikliga ilmus Eesti Päevalehes artikkel psühhiaatrist Lembit Mehilasest, kes enda patsientidega sobimatult vestles ja katsus ning endisest peaministrist Taavi Rõivasest, kes kaaspeolist ahistas (samas). Ka Eestis muutus teema seetõttu aktuaalseks.

Ühtlasi liitus Eesti 2014. aastal Naistevastase vägivalla ja perevägivalla ennetamise ja tõkestamise Euroopa Nõukogu konventsiooni ehk n-ö “Istanbuli konventsiooniga” ja ratifitseeris selle 2017. aastal. Istanbuli konventsioonis käsitletakse naistevastast vägivaldat kui inimõiguste rikkumist ja naiste diskrimineerimise vormi (Naistevastase vägivalla ja... 2017). Konventsioon põhineb ohvrikesksel lähenemisviisil ning selle eesmärgiks on kaitsta naisi kõikide

vägivalla vormide eest, ennetada ja karistada naistevastast vägivalda ning edendada selle jaoks rahvusvahelist koostööd, toetada organisatsioone ja õiguskaitseorganeid ning töötada välja poliitika ja meetmed ohvrite abistamiseks ning edendada naiste ja meeste võrdõiguslikkust (samas). Ühtlasi sisaldab konventsioon ka järelevalvesüsteemi selle rakendamise tagamiseks. Täielikult pole veel konventsioonile vastavat muudatust seadusesse sisse viidud, kuid nii #minaka kui ka Istanbuli konventsioon on toonud vajalikkude tähelepanu naistevastasele vägivaldale ning mõjutanud nendest teemadest rääkimise viise. Üksiti on need viinud nõusoleku tähtsustamiseni (seksuaal)suhetes.

2.2. Nõusoleku määratlemine

Nõusolek on kompleksne ja kontekstitundlik, mistõttu pole sellel ühest definitsiooni. Näiteks ei ole üksmeelt selle osas, kas nõusolekut peab väljendama verbaalselt või sobivad ka mitteverbaalsed signaalid, kas alkoholihoovete absoluutselt välistab seksuaalse tegevuse või kuivõrd on kellelgi üldse agentsust nõusolekut anda (James-Hawkings 2023: 105–106).

Feministeerium koos Progressiivse Liikumisega koostasid “Projekt X – nõusolek ja teised asjad, mida sa koolis ei õpi (I osa)” raames nõusoleku teemal keskkooliõpilastele õppematerjaliks kolm artiklit. Nõusoleku defineerimisel lähtun antud artiklitest, kuna nendes käsitletud mudelid ja kontseptsioonid on ka Eestist väljaspool nõusolekust rääkimiseks laialdaselt kasutusel.

Nõusolekuseaduse eestseisja ja Feministeeriumi huvikaitse spetsialist Elisa Rohtmet (2023b) toob välja kaks levinud nõusolekumudelit. Esimene neist on FRIES-mudel, “mille kohaselt peab nõusolek olema vaba (ingl *free*), tagasipööratav (*reversible*), informeeritud (*informed*), innukas (*enthusiastic*) ja täpne (*specific*)” (samas). Seega peavad puuduma survestus, manipulatsioon, ähvardused ning joobe seisund. Samuti peavad osapooled olema teadlikud, millele nõusolekut antakse. Mingitest asjaoludest (näiteks filmimisest) teatamata jätmine tähendab, et nõusolekut pole antud. Lisaks kehtib nõusolek vaid ühe kindla tegevuse kohta ja tegevuse ajal saab alati nõusoleku

osas ümber mõelda. Innukuse all toob Rohtmets (samas) välja ootus-ärevuse ja erinevad positiivsed tunded ning soovi enda naudingut väljendada puudutuste, häälte või sõnadega ning ka teise keha või käte suunamine.

FRIES-mudelile esitatud kriitika tõttu on see edasi arendatud CRISP-mudeliks, milles vabaduse tingimus on asendunud kaalutletusega (*considered*) ning innukus aktiivse osalusega (*participatory*) (samas). Kaalutletus võtab arvesse ka seksitöötajate ning meelelahutuses töötavate inimeste kogemuse. Samuti mõõnab see, et paratamatult eksisteerivad inimeste vahel võimu erinevused, kuid neid teadvustades ja riske koos maandades on siiski võimalik anda nõusolek (samas). Seega arvestab kaalutluse tingimus enam konteksti ja inimeste tausta. Innukus seostub tihti liigse ekspressiivsuse ja elavusega. Aktiivsus paistab aga neutraalsem, kuid annab endiselt mõista teotahetest ning hõlmab kehakeele või verbaalselt nõusolekust märku andmist.

2.3. Ihast

Ometigi ei pruugi isegi kõigile nõusolekumodeli tingimustele vastav vahekord olla nauditav. Ka seks, millega nõustutakse, võib olla halb, ühepoolne, valus, ebameeldiv või alandav. Katherine Angeli (2021: 32) arvates johtub halb seks soonormidest, mille tõttu ei saa naised end täielikult seksuaalselt teostada ning mille kohaselt on meestel õigus rahuldusele. Nõusolekut saab küll alati tagasi võtta, lõpetada tegevus, lahkuda. Tihti seda aga ei tehta, sest kuigi konkreetne partner tollel hetkel millekski ei sunni, on naised internaliseerinud ühiskondlikud arusaamad, mis eemaldumist ei luba (samas). Sooliste seksuaalsete ootuste järgi peaks naine, kes on juba tegevusega alustanud, ka lõpuni minema. Vahekorra eemaldumisel ei saa olla kindel, kuidas partner reageerib. Isegi teades, et partner ei pahanda, tekib tahtmatu hirm olukorrast lahkuda. Selline olukord tuleneb Angeli sõnul puudulikust seksuaalharidusest ja seksuaalintervishiitteenuste kesisest kättesaadavusest (samas). Nõusolekut ei saa seega vaadata eraldi sotsiaalsest ja kultuurilisest kontekstist.

Seksuaalhariduses käsitletakse eraldi soostereotüüpe ja soorolle. See seisab õppekavas ning TAI uuringust selgub, et umbes viiendik

õpilastest leiab, et teemat käsitletakse põhjalikult (Lõhmus jt 2021: 133). Siiski võiks neid eraldi käsitleda ka naudinguga ja seksuaalõigustega seoses, kuna endiselt usutakse, et mehed on alati seksiks valmis, mehed peavad seksi algatama ning neil võib olla mitmeid partnereid. Naisi peetakse seevastu passiivseteks ning neil peaks olema võimalikult vähe seksuaalpartnereid (Rubin jt 2019). Pidades naiselikkuse tunnusteks endiselt passiivsust, pehmust, tasasust ja teiste eest hoolitsemist ning pidades naudingut meeste õiguseks, vähendab see naiste võimalusi ja julgust enda eest seista. Soostereotüüpidesse uskumine mõjutab seega seksuaalelu, mistõttu on nendega vaja ka aktiivselt tööd teha. Jättes algprobleemidega tegelemise teisejärguliseks, pole kasu ei naudinguga ega nõusoleku käsitlemisest.

Üsna levinud on arvamus, et naistel esineb vähem iha kui meestel. See omakorda tekitab naistes tunde, et nendega on midagi valesti, kui neil pole “piisavalt” soovi seksida. Samuti kaasneb sellega arusaam, et mees on seksi algataja ning naine n-ö “kaasamineja”. Seksuaaluuringute vallaski toimusid suuremad muutused alles selle sajandi algul. Varem aga põhines arusaam ihast viiekümnnendatel ja kuuekümnendatel ühtede tähtsaimate seksuoloogide William Mastersi ja Virginia Johnsoni töödel, kes vaatlesid inimeste füsioloogilisi protsesse vahekorra ajal (Angel 2021: 44). Vaatluste põhjal järeldasid nad, et seksuaalne iha on lineaarne protsess, milles ihale järgneb erutus, erutusele orgasm ning seejärel taastumine (Basson 2000: 53). Sellist käsitust ihast on hiljem hakatud nimetama spontaanseks ihaks. Nende teooria oli mõjukas: Ameerikas kasutusel olevas vaimsete häirete diagnostikajuhendis käsitleti kõrvalekaldeid nende loodud mudelist seksuaaldüsfunktsioonidena (Angel 2021: 54). Siiski said Masters ja Johnson töö metoodika ja vaatlusaluste valimi problemaatilise tõttu palju kriitikat. 2000. aastate alguses pakkus seksuaalterapeut Rosemary Basson (2000: 53) enda patsientide kogemustele toetudes välja, et naised ei koge niivõrd spontaanse iha, millele vastab Mastersi ja Johnsoni mudel, vaid hoopis reaktiivset iha. Basson keskendub enda töödes küll naistele, kuid tegelikult kogevad ka mehed seda ihatüüpi. Reaktiivse iha jaoks pakub Basson välja enda mudeli, milles erutus on esimene ning sellele järgneb iha (Basson 2000: 57). Seega, kui spontaanne iha paistab järsku tekkivat, siis reaktiivne iha johtub erutavast stiimulist (näiteks puudutus, lõhn).

Reaktiivse iha puhul on oluline kontekst: turvatunne, usaldus, suhte dünaamika, suhe enda kehaga ning hulk muid faktoreid (Angel 2021: 56). Mitmed seksuaaluurijad ja teised antud valdkonnaga tegelevad inimesed usuvad aga, et tegelikult eksisteeribki vaid reaktiivne, kontekstist sõltuv iha. Kontekstist sõltub ka see, kas me tajume iha pigem spontaansena või reaktiivsena. Pikaajalises suhtes võib iha tunduda enam reaktiivsena, kuid kauem enda partnerist eemal olles ja jälle kohtudes võib iha paista spontaansena. Viimases olukorras aga ei aduta, et ka see on kontekst ning iha tekib vastusena ootusärevusele ja õnnelikkusele (samas, 57). Ka uuringud, milles inimesed hindavad enda seksuaalset iha vahetult pärast kokkupuudet seksuaalse stiimuliga, ei leia naiste ja meeste vahel erinevusi (Laan jt 2021: 523). Jätkuv arvamus, et naised kogevad vähem iha, ja naiste mure iha vähesuse üle, võib johtuda sellest, et ei arvestata iha tekkimise kontekstiga ning spontaanne iha tundub “õigemana”, kuna paistab loomuosasena. Meeste puhul aitab selle teadvustamine avada, et nad ei pea olema pidevalt ihalevad ning alati võimelised naudingut saavutama. Mõistmine, et midagi pole katki ega valesti, vaid iha ongi kompleksne ja kontekstitundlik, on oluline, kuna võimaldab keskenduda sellele, mis meie iha soosib, mis pidurdab, ning vastavalt sellele muudatusi teha. Murede, ühiskonnas levivate hoiakute ja väärarusaamadega, millega igas vanuses inimesed kokku puutuvad, teadvustamisega seatakse seksuaalharidus noorte tegelikkusega enam vastavusse ning ennetatakse probleeme, millega nad hiljem muidu ehk jagelema peaks.

2.3.1. Nõusoleku piiratus

Reaktiivne iha seostub olulise punktiga, millel peatub ka Rohtmets (2023c) – mis siis, kui me ei tea, mida me tahame. Rohtmets rõhutab, et sellises olukorras on oluline suhelda: enda partnerile tuleb oma hirmudest ja ebakindlusest teada anda. Ebakindluse korral saab sammu tagasi võtta ja ka partner võiks märgata, kui teine muutub kahtlevaks. Nõusolekut luuakse koos, üksteisele lähenedes. Kokkuvõttes väidab ta siiski, et seksuaalvägivalda saab ennetada lähtudes printsipist, et ainult selge “jah” tähendab “jah” ning “ma ei tea” ja “võib-olla” tähendavad “ei” (Rohtmets 2023c).

Nõusoleku käsitlused ei võta piisavalt arvesse ambivalentsust ja kõhkclusi. Tunnistatakse küll, et tegelikud olukorrad on keerulisemad,

kuid tihti läbib seda eeldus, et ühel hetkel õpitakse enda soove ja piire tundma. Seksuaalne tegelikkus on aga nüansseeritum, nõusolek voolavam, suhtlus on komplekssem ning hõlmab nii mitteverbaalseid kui kontekstuaalseid viise. Ühtlasi ei arvesta see laiema sotsiaalse ja kultuurilise kontekstiga, mis mõjutab meie otsuseid, kuidas me otsuseid mõtestame ning neisse suhtume. Nõusolek võib olla aktiivne ja teadlik, kuid võib tunda hoopis uudishimu, intrigeeritust, olla avatud uuele, valmis üllatusteks, triivida vooluga kaasa, oodates huviga, mis järgmisena juhtub või lasta hetkel ennast juhtida (Butler 2011: 20). Seksis on paratamatult palju ebakindlust, samuti teadmatust, kui partner midagi uut soovib proovida. Seks ei ole alati ettearvatav, seks, millele oleme nõusoleku andnud, võib olla keskpärane, ebameeldiv, suisa traumeeriv või imeline. Selline teadmatus on igasuguse vahekorra osa. Seksuaalharidus saab siinkohal anda noortele suutlikkuse läbi mõelda, miks me nõustume, kas võime hiljem kahetseda, kas keegi saab liiga, samuti õpetada partneriga suhtlema ja ennast kehtestama, jäädes samas avatuks.

Angel (2021: 42) teeb ettepaneku jääda riskantse ja keerulise eelduse juurde, mille kohaselt me ei pea oma keha, soove ja ihasid täielikult tundma, et olla vägivalla eest kaitstud ja seksuaalvahekorda nautida. Enda soovide teadmise raskus pannakse enamasti just naiste õlule. Naised peavad teadma, mida nad tahavad, peavad julgema soove sõnastada, et olla seksuaalvägivalla eest kaitstud (samas). Selmet nõuda enese täielikku tundmist ja kindlat nõusolekut, oleks ehk mõttekam lubada mõlemale partnerile haavatavust ning ruumi avastamiseks. Kunagi pole võimalik enda keha kohta kõike teada, iseäranis kuna meie eelistused on elukaarel pidevas muutumises.

Teadmatuse lubamine vähendab kohustust enda soove täpselt teada ja osata ning julgeda neid sõnastada. Kehad ja mõtted toimivad väga erinevates olukordades väga erinevatel viisidel, mistõttu peame leppima ehk hirmutava asjaoluga, et seksis eksisteerib ka “võib-olla”. Nõnda võetaks noorte õlult pinget enda igat soovi teada ning ehk tekiks empaatilisem suhtumine enda keha suhtes ning avatus naudingule. Seksi võiks mõista kui dialoogi, kus mõlemad pooled vastavad üksteisele, mõjutavad üksteist. Ihad ja soovid ei ole kindlad objektid, millele saame osutada, vaid on olukorrast sõltuvad, pidevalt muutuvad. Nõusoleku mõiste aga sellist hallust ja teadmatust ei soosi.

2.4. Nõusoleku piiratus seksuaalhariduses

Ometi on igati tänuväärne, et nõusolekust räägitakse, kuna veel ka 2023. aastal registreeriti 731 seksuaalkuritegu, millest 637 korral oli kannatanu alaealine, neist 332 juhtumit olid kontaktset (Kuritegevus Eestis 2023). Alaealise kannatanuga kontaktsete seksuaalkuritegude puhul oli ohvri keskmine vanus 12 aastat (samas). Siiski on seksuaalhariduses tulemuslikumaid viise nõusolekust rääkimiseks kui ülaltoodud mudelite või muude sarnaste definitsioonide kaudu. Ka juba seetõttu, et teemast räägitakse erinevates kontekstides ja erinevatele vanuserühmadele. Hariduses võiksid nähtaval olla lai spekter olukordi, mis ei mahu nõusoleku tingimustesse. Nõusoleku asemel võiks seksuaalõiguste ja -tervise käsitlemine aidata hariduslikke eesmärgi paremini saavutada, kuna nende mõistete sisu on selgem ning avaram. Ühtlasi on nad üksteisega seotud: seksuaaltervis rajaneb seksuaalõigustel ning üheks seksuaalõiguseks on hea seksuaaltervis. Mõlemad mõisted sisaldavad ka naudingu aspekti. See võimaldab sujuvalt liikuda ühelt teemalt teisele ning näidata seksuaaltervist, -õigusi ja naudingut kui ühtse terviku osi, mis üksteist mõjutavad.

Keskendudes nõusolekule, küsitakse vaid tahtetuse ja tahtetasuse kohta. Nõusolekupõhisele õigusnormile üleminek on vajalik ja hetkel parim viis luua seksuaalvägivalla ohvrite suhtes inimlikum ning ohvrite erinevaid reaktsioone (näiteks tardumine) arvestav lähenemine. Seksuaalhariduses aga võiks keskenduda sellele, kas seks on nauditav või mitte, kuna ükskõik missugune nõusoleku mudel on kasutu, kui üht osapoolt ei huvita teise "ei" või muutuvad soovid. Ühtlasi ei taga nõusolek head ega nauditavat seksi. Nauding on aga üks põhilistest põhjustest, miks inimesed seksuaalvahekorras on, mistõttu võiks ka seksuaalhariduses sellele palju enam tähelepanu pöörata. Lisades käsitletavate teemade hulka nõusoleku, kuid mitte naudingu kaldutaks jälle liialt riskikeske seksuaalhariduse poole.

Yale'i ülikooli nais-, soo- ja seksuaaluuringute kaasprofessor ja seksuaalõiguste uurija Joseph Fischel (2019: 21) püstitab küsimuse, kas õpilasi on tõesti vaja nii palju harida teemal, kas nende partnerid nõustuvad nendega seksima või mitte. Ehk ei peaks prioriteediks olema parimad praktikad nõusoleku saamiseks vaid hoopis praktikad paremaks seksuaaleluks, mille kaudu soodustaksime seksuaalkirjastust, juurdepääsu sellekohasele infole, seksuaaltervise teenustele ja

seksuaalharidusele ning vaatleksime kriitiliselt seksuaalset survet, soolisi norme, seksi meediakajastusi ning muud sarnast. Vilets seks, mida enamasti kogevad naised, ei ole miski, mille lahendab nõusolek, vaid see on sügavalt poliitiline ja sotsiaalne probleem (Angel 2021: 35). Enda seksuaalõiguste teadmine, oskus märgata partneri reaktsioone ja neile vastavalt käituda on vajalik, kuid seksuaalõiguseid ei rikuta kogemata või vähese teadlikkuse tõttu nõusolekust. Seksuaalhariduses on seega ehk mõttekam keskenduda seksuaalkultuuri muutmisele võrdsemaks, naudingulisemaks, kõiki osapooli austavaks, kõigi soovidega arvestavaks.

3. Nauding

Edasi toon välja, mis eesmäärke täidab naudingu käsitlemine seksuaalhariduses. Seejärel arutlen üldisemalt, missugune võiks välja näha naudingut käsitlev seksuaalharidus. Lõpuks süvenen enam naudingu ja kultuuriliste normide vahekorda ning selgitan nende kahe koos käsitlemise vajalikkust.

3.1. Naudingu käsitlemise positiivsed tulemid

Seksuaalne nauding hõlmab mitmekülgset ja kompleksset füüsilist ja/või psühholoogilist rahulolu, mida võib tunda nii üksinda kui ka jagatud seksuaalkogemusest ning mis võib hõlmata nii mõtteid, fantaasiaid kui tundeid (Global Advisory Board for Sexual Health and Well-being 2016). Naudingut ei ole kuigivõrd õppekavadesse integreeritud, ja kui on, pole eriti uuritud, missugust mõju see avaldab, mistõttu pole võimalik tuua otsest tõestust selle kasulikkusest ja vajalikkusest. Siiski saab muude näitajate ja uuringute põhjal väita, mis võiksid olla peamised positiivsed tulemid (Mark 2021: 4).

Naudingu käsitlemine võimaldab tervislikumaid partnersuhteid. Positiivsed suhted ja seksuaalkogemused noores eas aitavad kaasa ka hilisematele täisväärtuslikele suhetele ning paremale kommunikatsioonile partnerite vahel (samas, 4). Lisaks seostub seksuaalne rahulolu ka vaimse ja füüsilise heaoluga ning on oluline õnnelikkuse ja

eluga rahulolu näitaja (samas, 5). Suhtlemisoskuste ja enda seksuaalsuse tundmaõppimise julgustamine võib seega aidata kaasa üldisele eluga rahulolule. Seksuaalse naudingu käsitlemine toetab ka tavapäraseid seksuaalhariduselt oodatavaid tulemusi nagu rasestumisvastaste vahendite kasutamine ning turvalisem seksuaalkäitumine (Mark 2021: 6). Naudingust saab rääkida ka seoses kondoomide kasutamisega, näiteks viidates võimalusele lisada tilgake libestit kondoomi sisse tipmisesse osasse, seekaudu pakkudes lahendust meeste murele stimulatsiooni vähenemise osas kondoomiga.

Seksuaalõiguste ja naudingu koos käsitlemine on samuti tähtis, kuna sund, diskrimineerimine ja väärkohtlemine kahjustavad terveid suhteid ja on seotud häbi, negatiivse seksuaalse enesehinnangu, seksuaalse riskikäitumise, madalama seksuaalse rahulolu, vähenenud seksuaalse naudingu ja häiritud seksuaalfunktsiooniga (Ford jt 2021: 7).

Võttes kokku erinevate uuringute tulemused, tuleb esile, et seksuaalne aktiivsus üksi ja/või partneriga on seotud parema tervise, pikema eluea, tugevama immuunsuse, parema enesehinnangu ja stressi vähenemisega (samas, 5). Seksuaalne nauding aitab kaasa ka inimeste õnnetundele, olenemata sellest, kas nad on partnersuhtes või mitte. Siiski tuleb järelustega ettevaatlik olla: positiivne seksuaalne eneseväljendus võib soodustada head (füüsilist ja vaimset) tervist, kuid hea tervis võib soodustada ka positiivset eneseväljendust (samas, 22). Seda on võimalik vaadelda tsüklina, kus seksuaalne nauding ja sellega seotud positiivsed emotsioonid mõjuvad enesehinnangule hästi, mis omakorda toetab seksuaalset naudingut ja tervist (samas). Nauditav seksuaalelu võib olla seotud tervise ja heade suhetega, kuid tuleks hoiduda seksi ületähtsustamisest, kuna mõistagi panustavad tervisesse ja suhetesse veel mitmed erinevad faktorid ning seksuaalelu on vaid osa tervikust.

Naudingu kaasamisel seksuaalharidusse loodetakse sageli leevendada ka pornograafia mõju, kuna sealt saadav ettekujutus ei toeta seksuaalse tegevuse vastastikust ja auditavat kogemist (Allen 2012: 460). Pornograafiat kasutatakse küll seksuaalseks stimulatsiooniks, kuid kaudselt õpitakse selle kaudu ka, missugune peaks seks olema (samas). Järjest rohkem luuakse ka feministlikku ja reaalsusele enam vastavat pornograafilist sisu, kuid enamasti peab selle eest maksuma, mistõttu noored tarbivad siiski peavoolu pornograafiat, kus partnerid

on alati valmis, alati kergesti rahuldatavad ja kehad toimivad alati ootuspäraselt. Seksuaalsed olukorrad nõuavad tegelikkuses rohkem läbirääkimist, kannatlikkust ja kõik ei lähe alati nii nagu tahaks. Mõtestades haridust reaalsust loovana, loodetakse naudingut käsitlemisega mõjutada noorte otsuseid ja tegevusi ning muuta nende ootusi realistlikumaks (samas). Naudingut ei tohiks seega liialt kergekäeliselt seksuaalharidusest kõrvale jätta, kuna naudingut integreerimine holistilisse seksuaalharidusse tugevdab ja laiendab tänaseid eesmärke.

3.2. Naudingut käsitlev holistiline seksuaalharidus

Naudingut käsitlev seksuaalharidus peaks arvestama igasuguste sooliste ja seksuaalsete identiteetidega ning kultuurilise taustaga. Seejuures on tähtis õpetada oskusi turvalise ja usaldava ruumi loomiseks ning julgustada avatud suhtlust. Ühtlasi on oluline rõhutada, et nendest teemadest rääkimine ei tähenda, et naudingut, ükskõik, mis kujul, peab kindlasti kogema või otsima, vaid lubama soovi korral leida igaühel sobival ajal endale meeldivad tegevused (Allen jt 2012). Seks pakub küll naudingut, kuid seda leidub veel paljudes muudeski kogemustes. Samuti peaks rääkima võimalikult laialt, et vältida mingisuguste praktikate standardiseerimist ning idee kinnistamist, nagu oleks olemas õige naudingut kogemise viis (samas). Näiteks ei pea seksuaalset naudingut seostama kehaliste tundmustega või emotsionaalse reaktsiooniga, samuti ei ole see tingimata tee võimestumiseni. Nauding võib seda kõike hõlmata, kuid see pole garanteeritud ega naudingule olemuslik (samas). Naudingut rääkimise alustamiseks on pakutud ülesanne, kus õpilased kirjutavad anonüümselt paberile, mida seksuaalne nauding nende jaoks tähendab. Seejärel arutatakse koos erinevuste üle ning kas need tähendused võivad erinevates kontekstides muutuda (Global Advisory Board for Sexual Health and Wellbeing 2018: 30). Iseäranis vajalikuks peetakse ka naudingut kontekstualiseerimist ehk kultuuri ja selles levivate väärtuste ning normide mõju naudingut mõtestamisel, kogemisel ning sellest rääkimisel (samas, 31). Niisiis on nauding individuaalne, sellel võib igaühe jaoks olla erinev tähendus ning eksisteerib hulk erinevaid naudingut pakkuvaid praktikaid. Naudingut käsitlemine seksuaalhari-

duses annab eelkõige võimaluse saada turvalises ruumis teaduspõhist informatsiooni, see võimaldab noortel teha teadlikumaid otsuseid ning mõtestada enda suhet seksuaalsuse ja naudinguga.

Lisaks võiks naudinguga arvestav seksuaalharidus olla tundlik kasutatava keele suhtes ja eemalduda kultuurilistest või seksuaalsetest normidest, mis väljendavad seksuaalsuse suhtes negatiivsust või võimendavad stereotüüpe (Ford jt 2021: 11). Sellekohane praktika võib olla näiteks keha ja seksuaalsuse kirjeldamiseks kasutatavate sõnade kaardistamine ja nende kasutamise juurutamine, et väljendada endid hinnanguvabalt (samas).

Naudingut on oluline käsitleda, kuid see ei tohiks ka liialt keskseks muutuda, kuna seksuaalvahekorras olemiseks on mitmeid põhjuseid, nagu lähedus, partnerile naudingu pakkumine, stressi maandamine või rasestumise soov. Kuigi ka neil põhjustel vahekorras olemine võib olla meeldiv, ei tohiks nauding muutuda kohustuseks.

3.3. Nauding ja kultuurilised normid

Naudinguga seoses on kultuuriliste normide käsitlemine vajalik seetõttu, et naised kogevad tõenäolisemalt seksuaalvägivalda ning ka naudingu- või orgasmilõhet, kuna naiste naudingut on üldiselt vähem tähtsaks peetud (Ford jt 2021: 7). Seejuures on oluline heteronormatiivsest paradigmat eemaldumine ning penetratiivse seksi pjedestaa-lilt maha võtmine, et seda ei peetaks “õigeks” seksiks, niiviisi saab luua võimaluse mitmekesisemaks seksuaaleluks.

Mitmed uuringud kinnitavad, et heteroseksuaalsed mehed kogevad vahekorras rohkem orgasme kui heteroseksuaalsed naised. (Frederick jt 2018: 283). Suurim erinevus seksuaalse naudingu osas on heteroseksuaalsete naiste (65% neist tavaliselt või alati jõudis seksuaalvahekorras meespartneriga orgasmini) ja heteroseksuaalsete meeste (95% neist tavaliselt või alati jõudis seksuaalvahekorras naispartneriga orgasmini) vahel (samas, 278). Seejuures naised, kes tavaliselt või alati orgasmi said, olid ka need, kelle partnerid tavaliselt või alati oraalseksi pakkusid või kliitorit stimuleerisid (samas, 280, 282). Erinevus võib johtuda meeste avaldatavast survest võtta seksis aktiivne roll ning naiste naudingut stigmatiseerimisest, mis on

viinud selleni, et naised ei pööra piisavalt tähelepanu enda seksuaalsusele ja naudingule ning ei julge enda soovidest partnerile rääkida (samas, 284). Seda toetab ka asjaolu, et homoseksuaalsed naised kogevad rohkem orgasme kui heteroseksuaalsed naised, kuna mõistetakse, et penetratiivne vahekord pole peamine (samas, 285). Orgasm pole muidugi ainus naudingu saavutamise viis ning kindlasti mitte seksi tähtsaim osa, kuid säärane orgasmilõhe näitab siiski ilmekalt, kuidas naiste nauding on heteroseksuaalsetes suhetes teisene ning penetratiivne seks seatakse esikohale, kuigi paljud naised pole võimelised ainult penetratiivse vahekorra ajal orgasmi saavutama. Selmet naisele teisiti naudingut pakkuda või seksile mängulisemalt läheneda, lõpeb seks heteroseksuaalsetes suhetes tihti mehe ejakulatsiooniga.

Seksuaalhariduses jääb kõrvale ka valu käsitlemine vahekorra ajal, kuigi naised kogevad seda üsna tihti. Madalmaade 12–25-aastaste naiste seas läbiviidud uuringust selgus, et pea pooled on kogenud valu penetratiivse vahekorra ajal, kuid vaid pooled neist pidasid seda probleemseks (Laan jt 2021: 521). Uurides aga, miks naised siiski valulikus vahekorras edasi olid, tuli esile hirm partneri reaktsiooni suhtes ning soov olla “normaalne” (samas). Nõnda saame jällegi aimu, kuidas endiselt on elujõuline arusaam penetratiivsest vahekorrast kui millestki “õigest” või “loomulikust”, millele meestel õigus on. Seksiga peab siiski kaasas käima vastutus ja hool teise eest. Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Saksamaal ja Taanis läbi viidud uuring leidis, et meespartneri seksuaalse naudingu ja orgasmide seadmine esikohale ning ka kultuuriliste soonormide ja väärtuste (skriptid, nagu mehed soovivad rohkem seksida, mehed algatavad seksi) uskumine olid negatiivselt seotud heteroseksuaalsete naiste seksuaalse ihaga (Rubin jt 2019). Samuti leiti, et naised, kes seadsid seksuaalvahekorras partneriga enda seksuaalse naudingu prioriteediks ja eeldasid, et naudivad tulevasi seksuaalvahekordi ning kogevad nende ajal orgasmi, väljendasid ka enam soovi seksuaalseks tegevuseks ja hindasid enda varasemaid vahekordi meeldivamaks (samas). Seega see, kuivõrd nauditav on inimese seksuaalelu, mõjutab seksuaalset iha. Riikide võrdluses esines vaid üks märkimisväärne erinevus. Taani puhul, mis on üks enim sooliselt võrdõiguslik riik, mõjutab naiste seksuaalset iha vaid sooliste kultuuriskriptide uskumi-

ne ning ka seejuures oli nende uskumuste keskmine näitaja oluliselt madalam kui teistes riikides (samas). Autorid viitavad ka varasemale uuringule, kust selgub, et Taani naised on seksuaaleluga rahulolevad kui teiste lääneriikide naised (samas). Nagu varasemalt selgitasin, sõltub iha kontekstist. Ka kultuuriskripte ja varasemat seksuaalkogemust võib pidada kontekstiks. Võib mõtiskleda, et ehk tõesti esineb naistel vähem iha, kuid sel juhul naiste eelnevad seksuaalkogemused ja kultuuris levivad arusaamad ei soosi iha teket. Ilmselt on vähe neid, kes soovivad halba seksi.

Tegu on olemuselt poliitilise ja sotsiaalse probleemiga. Meeste ja naiste vahel ei ole bioloogilisi ega psühholoogilisi erisusi, mis vähendaks või suurendaks kummagi võimekust naudingut tunda, kuid siiski on lõhe üsna suur. Heteroseksuaalsetes suhetes võrdub seks suuresti penetratsiooniga ning naiste seksuaalsus ja nauding on osalt stigmatiseeritud. Samuti käivad seksiga kaasas mitmed stereotüüpsed arusaamad. Seejuures pole lahenduseks oodata naistelt enda soovide teadmist ja enda naudingut eest seismist, kuna see asetaks jällegi kogu töö naiste õlule. Seksuaalharidus ongi aga üks viis, kuidas toetada võrdsema seksuaalelu kujunemist. Seksuaalhariduses sotsiokultuurilisi tegureid mõtestades võib väheneda sooline naudingulõhe. Seetõttu on oluline käsitleda seksuaalseid norme seksuaalhariduses, et naised prioritseeriks end naudingut ja ei oleks ebamugavates või lausa valulikes vahekordades. Ka mehed peavad ümber mõtestama kultuuriskripte ja enda rolli seksuaalsuhetes. Eriti on seksi vaja käsitleda laiemalt kui vaid penetratiivset vahekorda, rõhutada seksi mitmekesisust.

Kokkuvõte

Käesolev artikkel tõukus soovist tuua esile üksnes nõusolekule lootmise liiasus ning naudingut käsitlemise potentsiaal holistilises seksuaalhariduses. Kahe tuntuma nõusolekumudeli toel näitasin, kuidas seksuaalhariduses pole nõusolekut mõttekas praegusel kujul õpetada, kuna see ei arvesta kahtlustega ning eeldab liialt, et teatakse, mida vahekorras soovitakse. Nõusoleku asemel võiks seksuaalhariduses keskenduda seksuaalõigustele ja -tervisele, kuna selline

läheneemisviis võimaldab enam teemade seostamist ning selgemat käsitlemist.

Nauding on oluline ajend seksuaaleluks, mistõttu on põhjendatud selle käsitlemine seksuaalhariduses. Nauding on ka osa seksuaalõigustest ning -tervisest, mistõttu saab seda hõlpsalt teiste teemadega seostada. Lisaks võimaldab naudingu käsitlemine otsesemalt tegeleda noorte seksuaalvahekordades esinevate probleemidega. Naudingu tähendus ning missugused tegevused on kellegi jaoks nauditavad, on aga individuaalsed ning seega on tähtis just seksuaalsuse ja naudingu seotu lahti mõtestamine. Iseäranis oluline on sotsiaalse ja kultuurilise konteksti mõtestamine ning kriitiline lähenemine soorollidele ja -stereotüüpidele, kuna need mõjutavad seksuaalkäitumist ning hoiakuid. Seksuaalhariduse toel on võimalik liikuda võrdsema, teadlikuma ning eelkõige naudingulisema seksuaalkultuuri poole.

Kirjandus

- Allen, Louisa 2012. Pleasure's perils? Critically reflecting on pleasure's inclusion in sexuality education. *Sexualities* 15(3–4): 455–471.
- Allen, Louisa; Carmody, Moira 2012. "Pleasure has no passport": re-visiting the potential of pleasure in sexuality education. *Sex Education* 12(4): 455–468.
- Angel, Katherine 2021. *Tomorrow Sex Will Be Good Again: Women and Desire in the Age of Consent*. London: Verso.
- Basson, Rosemary 2000. The female sexual response: A different model. *Journal of Sex & Marital Therapy* 26(1): 51–65.
- Butler, Judith 2011. Sexual consent: Some thoughts on psychoanalysis and law. *Columbia Journal of Gender and Law* 21(2): 3–27.
- Ford, Jessie; Corona-Vargas, Esther; Cruz, Marina; Fortenberry, James Dennis; Kismodi, Eszter; Philpott, Anne; Rubio-Aurioles, Eusebio; Coleman, Eli 2021. The World Association for sexual health's declaration on sexual pleasure: A technical gGuide. *International Journal of Sexual Health* 33(4): 612–642.
- Frederick, David; John, Heather Kate St, Garcia, Justin; Lloyd, Elisabeth Anne 2018. Differences in orgasm frequency among gay, lesbian, bisexual, and heterosexual men and women in a U.S. national sample. *Archive of Sexual Behaviour* 47: 273–288.
- Goldfarb, Eva S.; Lieberman, Lisa D. 2021. Three decades of research: The case for comprehensive sex education. *Journal of Adolescent Health* 68(1): 13–27.

- Global Advisory Board (GAB) for Sexual Health and Wellbeing 2016. Working definition of Sexual Pleasure. <https://www.gab-shw.org/our-work/working-definition-of-sexual-pleasure/>
- 2018. Sexual Pleasure: The forgotten link in sexual and reproductive health and rights. <https://www.gab-shw.org/resources/training-toolkit/>
- James-Hawkins, Laurie; Lamarche, Veronica M. 2023. Two wrongs make it right. Perceptions of intoxicated consent. – James-Hawkins, Laurie; Ryan-Flood, Róisín (eds.). *Consent: Gender, Power and Subjectivity*. New York: Routledge, 105–117.
- Kuritegevus Eestis 2023 — Justiitsministeerium.
<https://www.just.ee/kuritegevus2023/seksuaalkuriteod/>
- Küüts, Andri 2024. Analüüs kinnitab: seksuaalse enesemääramise vastaste süütegude koosseisud ei vasta osaliselt Istanbuli konventsioonile. *Justiitsministeerium* 29.02.2024. <https://www.just.ee/uudised/analuus-kinnitab-seksuaalse-enesemaaramise-vastaste-suutegude-koosseisud-ei-vasta-osaliselt>
- Laan, Ellen; Klein, Verena; Werner, Marlene; van Lunsen, Rik H. W.; Janssen, Erick 2021. In pursuit of pleasure: A biopsychosocial perspective on sexual pleasure and gender. *International Journal of Sexual Health* 33(4): 516–536.
- Lõhmus, Liilia; Tamson, Merili; Pertel, Tiia; Abel-Ollo, Katri; Rüütel, Kristi 2023. *Eesti noorte seksuaalintervis: teadmised, hoiakud ja käitumine*. 2021. aasta aruanne. Tallinn: Tervise Arengu Instituut. <https://tai.ee/et/valjaanded/eesti-noorte-seksuaalintervis-teadmised-hoiakud-ja-kaitumine-2021>
- Mark, Kristen 2021. Integrating sexual pleasure for quality & inclusive comprehensive sexuality education. *International Journal of Sexual Health* 33(4): 555–564.
- MTO 2015 = Maailma Terviseorganisatsiooni (WHO) Euroopa piirkondlik büroo ja Saksamaa Föderaalne Tervishoiuõppe Keskus (BZgA) 2015[2010]. *Euroopa seksuaalhariduse standardid. Standardid poliitikakujundajatele, haridus- ja tervishoiuasutustele ja teistele spetsialistidele*. Tallinn: Eesti Seksuaalintervise Liit.
- Naistevastase vägivalla ja perevägivalla ennetamise ja tõkestamise Euroopa Nõukogu konventsioon 2017. *Riigi Teataja*.
<https://www.riigiteataja.ee/akt/226092017002>
- Part, Kai; Haldre, Kai; Palm, Eva; Baltussen, Rob; Ketting, Evert; Kivelä, Jari; Kõiv, Kristi; Kull, Merike 2011. Kooli seksuaalhariduse mõjust Eestis. *Haridus* 4: 39–47.
- Rohtmets, Elise 2023a. Kuidas mõelda seksuaalsest nõusolekust? 1. osa. Mis üldse on nõusolek?. *Feministeerium* 30.12.2023.
<https://feministeerium.ee/seksuaalne-nousolek-1-osa/>
- 2023b. Kuidas mõelda seksuaalsest nõusolekust? 2. osa. Seksuaalse nõusoleku mõtestamise mudelid. *Feministeerium* 30.12.2023.
<https://feministeerium.ee/seksuaalne-nousolek-2-osa/>

- 2023c. Kuidas mõelda seksuaalsest nõusolekust? 3. osa. Kuidas nõusolekut küsida? *Feministeerium* 30.12.2023. <https://feministeerium.ee/seksuaalne-nousolek-3-osa/>
- Rubin, Jennifer; Conley, Terri; Klein, Verena; Liu, Jie; Lehane, Christine; Dammeyer, Jesper 2019. A cross-national examination of sexual desire: The roles of “gendered cultural scripts” and “sexual pleasure” in predicting heterosexual women’s desire for sex. *Personality and Individual Differences* 151. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.07.012>
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) 2018. *International technical guidance on sexuality education: an evidence-informed approach*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770>
- Viik, Kadri 2019. Ajad ei muutu niisama. #metoost ja selle kriitikast. *Feministeerium* 28.01.2019. <https://feministeerium.ee/ajad-ei-muutu-niisama-metoost-ja-selle-kriitikast/>
- 2022. Kadi Viik: küünistada või mitte küünistada. Või hoopis muuta seadust? *Eesti Rahvusringhääling* 09.11.2022. <https://www.err.ee/1608782782/kadi-viik-kuunistada-voi-mitte-kuunistada-voi-hoopis-muuta-seadust>
- Wisbaum, Wendy 2022. *Evidence gaps and research needs in comprehensive sexuality education: technical brief*. Pariis: UNESCO.

MÄRKAMISI

60 aastat Tartu semiootika suvekoolide sünnist

Silvi Salupere

Sel aastal möödus 60 aastat esimesest Tartu semiootika suvekoolist ja ühtlasi ka maailma vanima semiootikaajakirja *Töid märgisüsteemide alalt* (*Sign Systems Studies*) esimese numbri, Juri Lotmani *Loenguid strukturaalpoeetikast* ilmunisest. Sekundaarsete modelleerivate süsteemide suvekoolid panid ühtlasi aluse Tartu-Moskva semiootika koolkonnale ja ajakirjast sai koolkonna häälekandja.

Et seda suursündmust väärikalt tähistada, otsustasime koos järjekordse Tartu semiootika suvekooli ja XIV Lotmani päevade korralduskomiteega viia läbi intervjuud suvekoolides osalenutega. Selleks saatsin neile järgmise kirja:

Austatud kolleegid!

2024. aasta on juubeliaasta: 60 aastat tagasi toimus Käärikul, Tartu Ülikooli spordibaasis esimene sekundaarsete modelleerimissüsteemide suvekool.

Tartu Ülikooli semiootika osakond taaselustas suvekoolide traditsiooni 2011. aastal ja sellest alates oleme iga kahe aasta tagant korraldanud Tartu semiootika suvekoole. Sel aastal toimub see augustis ja plaanis on külastada ka Käärikut ja meenutada algust.

Töid märgisüsteemide alalt 20. numbris on avaldatud vastused toimetuse küsimustele seoses "Semiootika 25. aastapäevaga". Kordame neid küsimusi:

1. Milliseid selle aja jooksul saavutatud teaduslikke tulemusi peate kõige olulisemateks?
2. Milliseid uurimissuundi peate tulevikus kõige lootustandvamateks?
3. Millised lootused, mis 1960. aastatel semiootikale pandi, ei täitunud teie arvates?

Soovime viia teiega läbi videointervjuud, mis põhinevad osaliselt nendel küsimustel. Kuid vabas vormis, nii nagu te seda vajalikuks peate. Võite jagada oma mälestusi, meenutada lahkunud kolleege. /.../

Meil oleks väga hea meel, kui te nõustuksite meie kutse vastu võtma.

Enamus kirja saanud vastas kohe ja olid väga entusiastlikud. Lõpuks viisin suve jooksul läbi 8 intervjuud, keskmiselt 45 minutit salvestust, aga vestlesime rohkem, sest nii paljust oli rääkida. Otseselt ankeedi

küsimustele vastas ainult Sergei Nekljudov, samuti saatis oma mälestuskillud Olga Revzina. Mõlemad viibivad praegu Venemaal ja seetõttu intervjuud nendega kahjuks läbi viia ei saanud. Avaldame siin katked intervjuudest, mida näitasime ka suvekoolis¹. Ülejäänud materjal ootab transkribeerimist ja toimetamist. Praeguseks on täielikult valmis ja intervjuueeritava poolt ka heaks kiidetud üks intervjuu, Boriss Gasparovi oma, mille leiame samuti siit numbrist.

Pildimaterjalina on kasutatud enamjaolt tolleaegseid jäädvustusi, mis on vabalt kättesaadavad veebis.

* * *

Sergei Nekljudov (1941) on vene folklorist ja orientalist, professor. Vene Riikliku Humanitaarülikooli rahvaluule tüpoloogia ja semiootika haridus- ja uurimiskeskuse asutaja, endine direktor ja teadusdirektor, humanitaarteaduste nüüdisuuringute kooli teoreetiliste folklooriuuringute labori juhtivteadur.

Osales alates teistest suvekoolist 1966. Vt Meletinski jt 1969, Nekljudov 1969, 1973, 1975.

1. Milliseid selle aja jooksul saavutatud teaduslikke tulemusi peate kõige olulisemaks?

Traditsioonilise filoloogia problemaatilises valdkonnas tundus nõukogude kirjandusteaduse poolt 1960. aastatel välja pakutud kontseptuaalne aparatuur skolastiline ja ebatäpne, üha enam oma tõhusust kaotamas. Usaldusväärsemate teadmiste saamiseks oli vaja muid meetodeid, millel oleks selge ratsionaal-loogiline põhjendus ning mis võimaldaks saada verifitseeritavaid tulemusi. Vastavalt asendati “teos” “tekstiga”, “idee-line sisu” ja “kunstiline vorm” – “sisuplaani” ja “väljendusplaaniga”, “iseloomulikud jooned” – “diferentsiaaltunnustega”, “dialektiline vastuolu” – “semantilise opositsiooniga” jne.

See ei olnud lihtsalt ühtede sõnade asendamine teistega, siin loodi terminoloogiline süsteem, millel oli kontseptuaalselt erinev sisu. Uue suuna teadusaparatuur põhines keeleteaduse end hästi tõestanud vahenditel. Materjali kirjelduse kõige olulisemad aspektid olid semantika (teksti tähendus, selle referentsiaalsed suhted tekstivälise reaalsusega), süntaktika (selle struktuurilise organisatsiooni vormid) ja pragmaatika

¹ Suured tänud Aleksandra Miljakinale tehnilise toe ja igakülgse abi eest.

(selle kasutamise tingimused). Sellest tulenevalt oli teksti uurimisel (ja sõltuvalt selle tüübist) vaja eristada analüüsi tasandeid (nii nagu keeleteaduses fonoloogiline, morfoloogiline, süntaktiline ja leksikaalne tase), et eristada struktuuri elementide süntagmaatilisi (“lineaarseid”, kõrvutasetsemaid) ja paradigmaatilisi (süsteemseid) suhteid ning traditsiooni puhul, mis on kultuurikommunikatsiooni vorm, selle “sõnumeid” ja “koode” (st “kultuurikeeli”, mille abil neid sõnumeid edastatakse).

Selline uurimisaparaat püüdis olla ratsionaalne ja loogiline ning selle vahendid olid tehnilised. “Kunstilise” määratlus säilitati ainult teksti tüübi tähisena, kuid see kaotas oma žanripiiride selguse ja kvalifitseerivad gradatsioonid (näiteks “kõrge / madala kunstiväärtusega”), sealhulgas ka mõisted “ilus”, “huvitav” jne – seda kõike ei peetud enam “tekstile” objektiivselt omasteks tunnusteks, vaid ainult teatud ajastul ja konkreetses sotsiaalses keskkonnas kehtestatud kultuurikonventsioonide tagajärjeks.

Kõik eelnev kehtis folklooriuuringute kohta isegi suuremal määral kui kirjandusteaduses. Folklooritekstide ja traditsioonide struktuuralsemiootiliste uuringute eriline staatus tulenes materjali olemusest – massiline, anonüümne, sisulistele ja stilistilistele stereotüüpidele üles ehitatud. Uuritud üksuste (struktuurielemendid, komposiidid, tekstilised variandid jne) paljususe ja korduvuse aitas kaasa kirjelduskeele formaliseerimisele, kvantitatiivsete meetodite kasutamisele, mis olid hästi testitud ka keelelisel materjalil, kuid mida praktiliselt ei kasutatud kirjandusteaduses, välja arvatud võib-olla ainult luuleuuringud.

2. Milliseid uurimissuundi peate tulevikus kõige lootustandvamateks?

- “Kultuuriteksti” arvestamine elementide kogumina, mille stabiilsed ühendused tagavad terviku põhiomaduste säilimise, hoolimata sellega kaasnevatest muutustest.
- Teksti märgilise olemuse ning märgi funktsionaal-semantilise olemuse arvesse võtmine.
- Suhtumine kultuuritraditsiooni kui kommunikatsioonikanalisse, mis tagab “kultuuriliste sõnumite” säilitamise, reprodutseerimise, edastamise ruumis ja ajas.
- Taolise edastustehnoloogia uurimine, sealhulgas “sõnumite” tekstualiseerimise mehhanismid, uute “kultuuriliste tähenduste” genereerimine, stabiilsuse ja plastilisuse tasakaalu säilitamine nende edastamise protsessis jne.
- Kultuuritraditsioonide uute perspektiivide arendamine, mille

kohaselt keskenduti mitte ainult tekstile kui “immanentsele struktuurile”, vaid ka avantekstilistele² vormidele, intertekstuaalsetele ja kontekstuaalsetele suhetele jne.

Üldiselt olen veendunud struktuuraa-semiootilise metoodika analüütilise potentsiaali olulisuses.

3. Millised lootused, mis 1960. aastatel semiootikale pandi, ei täitunud teie arvates?

Peamiselt lootused, mis olid pandud liiga jäikadele skeemidele, mis meie teaduslike teadmiste laienedes osutusid reaalsusega vähe kooskõlas olevaks.

Uue terminoloogilise aparatuuri otsimine, milles mõned nägid tahtlikku esoteerilise keele ehitamist, oli tegelikult seletatav sooviga ületada uuritava objekti ja subjekti lähedus, kui “kultuuritoote” tootmine toimub samas “vaimse tegevuse” valdkonnas, kus ka sellele suunatud *kognitiivne* protsess. Sellest tulenevalt võib “aksioloogilise tootmise” keel ja selle “epistemoloogilise kirjelduse” keel praktiliselt kokku langeda, lisaks on selle keele tähendused mõlemal juhul ajalooliselt liikuvad ja sõltuvad muutustest erinevates kultuurilistes ja rahvuslikes traditsioonides. Siit tuleneb vajadus eemalduda tavakeelest, pakkudes välja terminite süsteemi, mis pretendeerib suhtelisele semantilisele neutraalsusele ja stabiilsusele, kuni halvasti loetava sümbolilise märgistuseni, struktuuri-kirjelduste “algebraseerimiseni”. Kuid usk selliste selgituste tõhususse ja lootused nende metodoloogilistele väljavaadetele ei õigustanud end.

Sellegipoolest võib täna öelda, et kõik, mida nõukogude teadus pool sajandit tagasi aktiivselt tagasi lükkas, mis põhjustas arusaamatusi ja ärritust oma väidetavalt “sektantliku” olemusega, ei ole enam ammu kitsa teadlaste rühma eelisõigus. Tänapäeval kasutavad struktuuranalüüsi meetodeid ja vastavat kontseptuaalset aparatuuri, mida omal ajal humanitaarkogukond hukka mõistis, laialdaselt spetsialistid, kellel ajalooliselt ei ole midagi pistmist strukturalismiga ja kes ei mõtle selle tööriistakomplekti metodoloogilise päritolu üle.

² Mõiste “avantekst” on folkloristikas Nekljudovi juurutatud ja pärineb “geneetilise kriitika” arsenalist. Folkloori “avantekstilised” komponendid on seotud traditsiooniga, mitte ei kuulu antud konkreetse teksti või teose enda juurde.

Strukturaal-semiootiline suundumus on mänginud kaasaegses humanitaarias olulist rolli selle deideologiseerimisel ja depolitiseerimisel, rangemate ja tõhusamate uurimisprotseduuride protokollide pakkumisel. Selles mõttes lahkus ta lavalt võitmatuna.

Küsimustikust eemaldudes

Minu teaduslik debüüt toimus Tartus, kus ma 1965. aastal käisin noorteadlaste konverentsil ettekandega, mis ületas õpilasseminari piirid, ja järgmisel aastal jõudsin tõelisele, “täiskasvanute” teadusfoorumile – sekundaarsete modelleerimissüsteemide suvekooli. Minu esimene publikatsioon “Ruumi poetikast böliinas” ilmus suvekooli teeside kogumikus.

II Suvekool 1966, kollektiivne ettekanne “Võlumuinasjutu struktuurse kirjelduse probleemist” (Meletinski jt 1969). Dmitri Segal, Jelena Novik, Sergei Nekljudov (seisab), Jeleazar Meletinski.

Kõige seal toimunu unikaalsust ja võlu on nüüd raske edasi anda. Nõukogude ideologiseeritud ja dogmatiseeritud teadus, millega ma ülikoolis tegelesin, oli harvade eranditega tuim ja monotoonne. Nende vaimsete harjutuste, peaaegu ilma elava loomingulise mõtlemiseta ja

täielikult tarastatud metodoloogiliste ja ka uurimisobjekti valiku keeldudega, tulemiks oli sotsiaalne väsimus. Kui pärast kõiki neid “ei tohi” leiate end äkki intellektuaalselt vabade inimeste seast, kes lubavad endale teha kõike, mis on tõhus, edukas ja tõenduspõhine, oli see nagu värske õhu kätte minek, täie rinnaga hingamine. Sinna kogunes parim osa meie noorest teadusest, mis oli seotud struktuurial-semiootilise uurimistööga. Õpiti palju olulisi asju – võimalusest töötada materjaliga muul viisil, kui seda nägid ette marksistlikud-leninistlikud ringkirjad, ja see muutis oluliselt vaatenurka.

Kuigi Juri Mihhailovitš seisis mitte “ülal”, vaid “lähedal” ja “seas”, oli kõik toimuv ilma temata mõeldamatu, kuid tema töid hindasin täiel määral alles hiljem. Täna pean Lotmanit üheks 20. sajandi suurimaks mõtlejaks, kes muutis paljuskki kaasaegse kultuuri- ja kirjandusteadlase vaadet. Sel ajal ei olnud ma täielikult teadlik tema isiksuse mastaap-susest. Me tundsim üksteist üsna lähedalt, käisime läbi n-ö perekonniti, mis paradoksaalselt mõnevõrra alandab retseptsiooni.

Ja muidugi oli see minu jaoks tõesti Kool, mis võimaldas astuda esimesi samme intellektuaalse küpsuse saavutamise teel.

* * *

Olga Revzina (1939) on vene keeleteadlane, filoloog, Moskva Riikliku Ülikooli filoloogia-teaduskonna vene keele osakonna professor. Tema uurimishuvide hulka kuuluvad stilistika, keeleteaduse teooria, teksti ja diskursuse teooria, semiootika ja kognitivistika.

Osales kõigis suvekoolides. Avaldanud põhjaliku ülevaate IV suvekoolist (Revzina 1976). Vt Revzina 1977, 1982; Revzina, Revzin 1971.

Kuidas see algas? 1964. aasta augustis Eestis, Otepääl, mitte kaugel Käärikust, mis oli just semiootilist kuulsust saamas. Väikesel väljakul, õhtutaeva üsna kummituslikus valguses. Seal, sellel väljakul, kus Isaak Jossifovitš Revzin ja mina seisime, lähenes meile kleenuke, väike vuntsidega mees ja ütles: “Kell kümme. Stseen purskkaevu juures”. Just nii ütles. Kõlab?

*

Tal olid suured, sinised ja väga kurvad silmad. Ja mida vanemaks ta sai, seda rohkem meenutas ta Einsteini. Ise nii energiline, rõõmsameelne, ei mingit tragöödiat. Ma ei arvanudki ära nende kurbade silmade mõistatust. Need ei tulnud sõjast, kuid nad olid seal juba ammu enne rasket haigust. Mida tema silmad ütlesid, ei väljendanud Juri Mihhailovitš kunagi sõnadega.

*

Juri Mihhailovitš nimetas ennast askeediks ja stoikuks ning see on tõsi. Millegipärast mäletan, kuidas nad kolm – Juri Mihhailovitš, A. M. Pjatigorski ja B. A. Uspenski – tuuseldasid üksteist, kui minu juures kokku said. Vaatasin seda ja mõtlesin: “Lõpuni mängimata lapsepõlv!”

*

Juri Mihhailovitš esitus mulle viisaka, heatahtliku inimesena, kellel olid suurepäraseid kombed. Ta nägi väsinud välja, kuid liigutustes oli kergus, ta armastas seda, mida ta tegi, temast õhkus mõistuse energiat. Ebatavaliselt aktiivne, mõistis ta selle tegevuse piire. Ta täitis pulmakindrali ülesandeid ironiaga. Ta oli üksildane, nagu iga andekas inimene. Ta kuulas tähelepanelikult, kordas vestluskaaslase küsimust, vastas järeleandlikkus modaalsuses “Ma arvan, et see pole päris nii” – märk tähelepanust ja austusest teise mõtete vastu. Juri Mihhailovitši iseloomustas tõelise aristokraadi lihtsus ja suhtluses püüdis ta igati, et teised tunneksid end mugavalt.

*

Kääriku oli Juri Mihhailovitši lapsuke, see oli meelekool ja kõrgustesse pürgiva intellekti koolitus. Kaugelt tulnud Jakobson liitus kohe kohtumiste ja arutelude pingelise rütmiga. Nad istusid koos Pjotr Grigorjevitš Bogatõrjoviga esimeses reas ja tõstsid kätt nagu koolilapsed. Nende riietuses, viltustes lipsudes paistus vene intelligentide ajatu stiil ning ei olnud lõhet kahekümnendate ja kuuekümnendate aastate vahel. Oma põhiteemast – inimene ja kultuur ajaloos – võis Juri Mihhailovitš rääkida A. S. Puškini sõnadega: “Ma tahan sind mõista, ma otsin sinus tähendust ...” Tema jaoks oli ettekanne isiklik üleelamine. Ta oli väga tähelepanelik, väga keskendunud ja mõtles kogu aeg. Selles, mida ja kuidas Juri Mihhailovitš ütles, ei olnud faktide universumi ja teooria universumi vahelist lahknevust. Ta visandas horisondi, ühe või kahe detailiga kasvatas ruumiluudele liha ja siis – ma ei leia muid termineid

peale meditsiiniliste – viis läbi selle palpeeringu ja tomograafia. Selles töös oli ta iseendaga üksi ja ainult tema teadis, kuhu ta jõuab, kuid ta mõtles nii usalduslikult, suutis näidata loogiliste konstruktsioonide halastamatut ilu ja meelelise taju kognitiivset võimu, et kui Juri Mihhailovitš rääkis, valitses auditooriumis – ja see kandub Kääriku piiridest palju kaugemale – loominguline vaikus. Käärikul kestis tööpäev “õhtuhämarusest koiduni”, kuid mis iganes seal toimus – kohtumised kamina ääres või päevakavavälised jalutuskäigud –, Käärikul õpiti ja Juri Mihhailovitš kõige rohkem ja kõige paremini. Ühes oma kirjas tunnistab Juri Mihhailovitš, et “passiivse mõtiskleja” roll on füsioloogiliselt vastunäidustatud “tema hingelaadile”. Tõepoolest, ta oli tegude, eduka tegutsemise inimene. Tegelikult saavutas ta kõik, mida kavatses, kuid ta vabastas tulemuse selle saavutamise raskustest. Kääriku tundus nii orgaaniline, nii loomulik, nii ajakohane ja nii *õige*, ja ometi oli Juri Mihhailovitšil ka teine prisma – kui lihtsalt oleks Kääriku võinud *mitte olla*. Seal külvasid külalised üle tähelepanu ja hoolega Ann Malts ja Igor Tšernov, Lena Dušetškina ja Linnart Mäll – kõik Juri Mihhailovitši ja Zara Grigorjevna noored sõbrad, nende kolleegid ja õpilased. Momen- taalselt ja kärata kõrvaldati igasugused takistused, igasugune düharmoo- nia justkui selleks, et ei moonduks ümbritseva looduse ilu: maastiku vonklemised, kaugvaated, vesiroosid järves, seemned metsatukkades. Kui selgelt joonistused välja Oktjabrina Fjodorovna Volkova ja Aleksander Moissejevits Piatigorski siluetid sinavas õhus, kui nägin neid esimest korda Kääriku trepil 1964. aasta augustis; kuidas Oktjabrina nägu säras, kuidas tuul muutis tema lühikeste blondide juuste konfiguratsiooni, millise huvitatud lahkusega Aleksander Moissejevits teda oma kelmika musta silmaga vaatas! Ja tundub, et ei olnud mõistuse ja käitumuslikke vallatusi, mida Juri Mihhailovitš aktsepteeris enne, kui Aleksander Moissejevits kavatses neid hiilgavalt täita...

* * *

Suren Zolyan (1955) on armeenia teadlane, avaliku elu tegelane ja kirjanik. Praegu on ta Balti Föderaalse Ülikooli (Kaliningrad) huma- nitaarteaduste instituudi professor, Immanuel Kanti Balti Föderaalse Ülikooli teadusajakirja “Slovo.ru. Balti aktsent”, mis on pühendatud interdistsiplinaarsetele probleemidele sotsiose- miootikas, kaasaegses filosoofias ja teksti lingvistikas, toimetaja. 2020. aastal avaldas

monograafia “Juri Lotman: tähendusest, tekstist, ajaloost. Teemad ja variatsioonid”.

Vt Zoljan 1988, 2015, 2019; Zoljan, Chernov 1977.

Kui esimene suvekool toimus, olin vaid üheksa-aastane. Alates 1974. aastast, olles teisel kursusel, osalesin aktiivselt Tartu Ülikooli üliõpilaste teadusseltsi töös. Nendel konverentsidel osalesid algusest lõpuni Juri Mihhailovitš Lotman, Zara Grigorjevna Mints, osakonna õpetajad Igor Tšernov ja kõik teised. Seal käisid ka suvekoolides osalejad, nii et oli otsene ühendus. Ja muidugi, kui ma 1974. aastal esimest korda Tartusse tulín, teadsin ma neist juba paljusid ja mul oli umbkaudne ettekujutus sellest, mida nendes koolides arutatakse.

Minu esimesed publikatsioonid olid Tartu Ülikooli üliõpilastööde kogumikus ning 1977. aastal ilmus minu ja Igor Tšernovi ühisartikkel *Töodes märgisüsteemide alalt* (Zoljan, Chernov 1977). Nagu näete, oli see kooli omadus, et aastmeid ei olnud. See lähtus Juri Lotmanist, kes ei tunnustanud ametlikke tiitleid, tema jaoks oli peamine, kas ta oli huvitatud selle kuulamisest või mitte. Kui oli huvitatud, siis astus ta dialoogi. Kui ei olnud huvitatud, siis ütles ta midagi väga vaimukat ja sellega vestlus lõppes. Mul olid ka head, väga sõbralikud suhted Boriss Andrejevõtš Uspenskiga, kes käis regulaarselt Tartus ja me kohtusime Juri Mihhailovitši juures. Juri Mihhailovitš korraldas vastuvõtu, küpsetas ise oma firmaroa, lihaprae. Ja nagu Mihhail Lotman naljatas, selle lahtilõikamisel pidi veri tingimata Uspenski särgile pritsima.

Kui pidin valima oma uurimisteema, ütlesin (võib-olla oli see Igor Tšernovi mõju), et tahan õppida kultuuriteooriat. Lotman hakkas naerma. Ta selgitas, et kultuuriteooriaga tegelemine on väga rumal. See on nagu tulla restorani ja süüa menüüd, roa valimise asemel sõõte menüüd ennast. Ta ütles, et muidugi on vaja meetodit, vaja on menüüd. Kuid meetodi võib leida kümnest heast keeleteaduse raamatust. Ja võib öelda, millised kümme raamatut, sest Lotman tsiteerib neid pidevalt – Saussure, Trubetskoj, Jakobson, Hjelmslev. Mis puutub materjali, siis peab mine-ma arhiividesse, lugema mälestusi, milles peegeldub ajastu ja seega, olles meetodi omandanud, on teil võimalik sisuliselt teha teatud avastusi. Kui tegelete ainult kultuuriteooriaga, kordate lihtsalt juba öeldut, üsna igavaid asju.

Ta esitas küsimuse: mida tähendavad täpsed meetodid kirjandus-teaduses? Tegi nalja, nagu alati, kuid naljas oli palju tõde: täpsed meetodid on keegi, kes kirjutab tahvlile tähe F, funktsioon, ja räägib siis, mis talle pähe tuleb. Lotman ütles, ei peaks F-tähte kirjutama, vaid mõistma, millest ta räägib. Ja see täpsus tuleneb materjali uurimisest.

Seega, kui te võtate selle semiootika perioodi, põhines see kõik konkreet-sel materjalil. Tänapäeva semiootika on selle kaotanud. See tähendab, et ta võib teoreetilistest ja filosoofilistest küsimustest palju paremini aru saada. Kuid materjali kohta on palju vähem uuringuid.

Tahan öelda, et Lotman vaatas meist kaugemale. Kui ta jõudis semiosfääri kontseptsioonini, siis ei olnud enam selliseid võimalusi koolide korraldamiseks ja Lotman korraldas seminare, kus esitas uut arusaama tekstist. Ta ütles, et tal on struktuuridega igav. Nüüd tahab ta tegeleda tekstide ja kontekstidega. Me ilmselt ei saanud siis aru, sest jäime tekstide konkreetse uurimise tasemele. Ta leiutas semiosfääri, liikus edasi polaarsuse, mitmekeelsuse ja keelte koostoime kontsept-siooni juurde. See on laienemine, see on kõrvalekaldu mine binaarsete struktuuride kitsast opositsioonist, empiirilise kitsast mõistmisest, säilitades samal ajal süsteemsuse. Mulle tundub, et see oli liikumine poststrukturelismi mitte postmodernismi mõttes, vaid olemasolevate ideede arendamine.

Üks tuum, mis võimaldas erinevate erialade inimestel koguneda ja siiski leida ühist keelt, lagunes. Seda võib näha praegusaja semiootikas, sest me näeme väga-väga erinevaid harusid, kus on isegi raske mõista, mida nad teevad. See tähendab, et semiootika hakkas arenema laiuses, nüüd on lõhnade semiootika, seente semiootika, jumal teab mille semioo-tika. Kuid samal ajal on kadunud üldine arusaam märgiprotsesside olemusest. See tähendab, et just see vundament, see osutub mõnevõrra erinevaks.

Fakt on see, et Lotman õppis kõike vene kultuuri materjali põhjal. Tema teoste tõlked võivad olla väga korrektsed, kuid kättesaamatud isikule, kes ei tea vene kultuuri iseärasusi. Loodan teie algatusele Tartus ja Tallinnas, et aitate selgitada Lotmani pärandit, aitate lugejatel taasluua selle ajastu konteksti, materjali, kultuuri, millel Lotman üles kasvas ja mida ta õppis. Seal on palju ideid, mis võivad kõlada uuena. Ja see kehtib mitte ainult Lotmani kohta. Kui loete 1960. ja 1970. aastate väljaandeid, leiate sealt väga huvitavaid materjale, mis ei ole tänapäeval oma tähtsust kaotanud.

Juri Tsivjan (1950) on läti kinoajaloolane ja -teoreetik, varase maailma, vene ja nõukogude kino spetsialist. Alates 1996. aastast on ta Chicago ülikooli professor. Koostöös Juri Lotmaniga on avaldanud raamatu *Dialoog ekraaniga* (Elen Lotmani tõlge eesti keelde ilmus 2022).

Vt Tsivjan 1984a, 1984b. 1986, 1987, 1988, 1992.

Me teame kooli mõiste semantilist ulatust. Üks on ebameeldiv, sa pead sinna minema, saama kahtesid, käituma hästi. Ja siis äkki selgub, et meie kaasaegses elus on kool vanas mõttes, mõttekoolina. Ja see oli värske ja isegi väga julge. Kuidas saab olla mõttekoolkond, kui kõikjal valitseb marksistlik-leninistlik filosoofia?

Vanema põlvkonna jaoks ei olnud see kool kool, vaid pigem ring. Nagu kirjandusringid, mõttekaaslaste ringid, pörandaalused ringid, kui vabaduse ala juba tuttavas vabas ruumis, kus me elasime, ja Moskva elas ja Peterburi elas. Ja sellised tegurid nagu selle kooli isoleeritus olid olulised. See tähendab, et sa ei saanud lihtsalt Käärikule tulla ja kooli ilmuda. Ei, see oli võimatu. Kooli jõuti ainult kutsetega. See oli juba valik – kaugus, ligipääsematus.

Aga kui te jätkate oma koolidega, peate seda tegema nagu tänapäeva maailmas. Kõik esitavad taotluse, seejärel peate vastama, et taotlus on vastu võetud. Siis sellist asja ei olnud. Kutsega – see oli aristokraatia alguses mõttes. Teenitud, oluline. Ilma tunnustuseta ei saa te hakkama. Nii et kui aus olla, siis Käärikul ega mujal ei ole võimalik taolist kooli jätkata.

See on vanuse ja põlvkonna kaugus. Seal oli muidugi ruumiline kaugus, ajaline distants ja oluline intellektuaalne distants. Lõppude lõpuks olen ma alati olnud kinoga seotud, tulin kinost, alustasin näitlejana. Tartu-Moskva koolkond, see suhtus kinosse erinevalt. Lotman, kui mäletate, armastas, õpetas, rääkis kinost mõnuga. Teisest küljest oli selline arusaam, et kino on kunstidest kõige primitiivsem. Tundub, et folklooriuringud on kõige primitiivsemad. Aga ei, neil on vanus, on ealine auväärus.

Kõige üllatavam oli Lotmani mõttekäik, mida mäletan siiani. Kõik ütlevad, noh, mis see film on? Ei ole sadat aastat vana ja te nimetate seda juba kunstiks. Aga Lotman ütles: oh, Jura, kuidas ma teid kadestan. Teil on selline kunst, kus saate vaadata kõige esimest filmi. Teate, kes selle tegi, see on säilinud. Kui ma teaksin esimest maailmas kirjutatud

luuletust, kui õnnelik ma oleksin, millise raamatu ma kirjutaksin. Tuhat aastat, kaks tuhat aastat tagasi. Kõik, me ei leia kunagi esimest luuletust.

Ja mulle tundub, et Tartu-Moskva kooli loojang ei ole ennekõike tingitud asjaolust, et me kõik oleme inimesed ja meil on teatud aeg antud elada. Koole ei pärita, need luuakse iga kord uuesti. Selle koolkonna hääbumine on lisaks bioloogisele faktorile mitte semiootika, vaid strukturalismi allakäik. Tol ajal ei eristanud me seda. *Kunstilise teksti struktuur ja Filmisemiootika*. Kirjutab üks inimene – Lotman. Meie jaoks oli see enam-vähem sama meetod ja ka tema jaoks. Ja ta püüdis selle ausalt keeleteadlastelt. Meie jaoks ei olnud Tartu-Moskva koolkond filosoofia ja ideoloogia, vaid meile tundus, et see on vastumürk filosoofiale ja ideoloogiale. Hapniku varu ideede üldises vaakumis. Selline miinus-ideoloogia, miinusfilosoofia. Sel ajal lubas semiootika filosoofia lõppu.

Nõukogude ajal võis filosoofia olla ainult üks, marksistlik-leninistlik. Mingil hetkel märkasid semiootikat tõelised kontinentaalsed filosoofid läänes, ennekõike Prantsusmaal. Nad märkasid seda, otsustasid selle varastada, semiootika eraldati strukturalismist. *Signifié* ja *signifiant*, kuidas see määratleb või ei määratle kultuuri. Nad ei rääkinud enam kultuurist, vaid inimelust. Ja nad nimetasid end poststrukturealistideks.

Semiootikat aktsepteeriti, kuid strukturalism lükati tagasi. See, mis tundus olevat sama asi, jagati kaheks. Filosoofid hellitasid ühte ja löid teist. Ja nii muutus Kääriku ballett – tõeline, peen, rafineeritud – tsirkuseks. Ja semiootikakool palaganiks. Mõnes mõttes teatud määral Tartu-Moskva koolkond ja Jurmihh, jah, nad flirtisid ka filosoofiliste kategooriatega, kuidas mitte flirtida? Lõppude lõpuks on see ju ühest küljest tarkade meeste kohtumine ja teiselt poolt maskide klounaad.

Me teadsime, millised saavad olema repliigid, et Lotman räägib lõputult nagu Groucho Marx filmides, löbustab kõiki, teeb nalja, tantsib, ta on kõikjal. See on üks mask. Ja teine on nagu teine vendadest, Harpo Marx. Inimene, kes ei räägi üldse. See on Toporov, kes ei pidanud ettekandeid, ainult kirjutas. See oli tsirkus. Need on kaks partnerit, kes etendavad. Kuid kus Lotman osutus suureks mõtlejaks, tundub mulle, on tema hilisematel aastatel, ajaloo filosoofias. Lotman on inimene, kes muutub kogu aeg.

* * *

Dmitri Segal (1938) on vene ja iisraeli kirjandus- ja keeleteadlane, üks vene struktureal-semiootilise koolkonna asutajaid. 1973. aastal emigreerus ta Iisraeli, kus elas 1974. aastal Jeruusalemma Heebrea Ülikooli slaavi uuringute osakonna ja juhtis seda.

Osales alates esimesest suvekoolist. On kirjutanud väga põhjaliku ülevaate Tartu-Moskva koolkonnast, mis on kättesaadav ainult elektrooniliselt³. Vt Segal 1965a, 1965b; Segal, Tsvijan 1965; Meletinski jt 1969.

Läänes kutsutakse meie kooli kõikjal Tartu-Moskva omaks. Aga teglikult, ajalooliselt, on see alati olnud Moskva-Tartu. Esimesed konverentsid toimusid mitte Tartus, vaid 1962. aastal Moskvast, kus korralduskomitee esimees oli Vjatšeslav Vsevolodovitš Ivanov ja mina sekretär. Ja sekretärina koostas in ja avaldas in esimese teeside kogumiku.

Siis oli Gorkis, kus töötas matemaatik akadeemik Kolmogorov, eraldi konverents. Kõik organisatsioonilised tegevused, ettekannete kogumine, ma tegin seda kõike. Ja siis oli esimene konverents Tartus. Aga kuna sellepärast me kõik Tartusse tulimegi, võttis Juri Mihhailovitš kõik need funktsioonid enda peale ja õigustatult, see oli juba tema üritus ja kõik järgnevad konverentsid toimusid Tartu Ülikoolis.

Selles kohas, kus see kõik juhtus, oli tohtu erinevus võrreldes meie tavaeluga. Moskvast või isegi Gorkis olid need kõik vanad Nõukogude institutsioonid oma reeglitega, kuidas sinna siseneda, kuidas üldiselt lahkuda. Käärikul seda ei olnud. Seal oli palju suurem vabaduse, mõttevabaduse, teadusliku vabaduse element. Ja ka vabadus organiseerimises, käitumises.

1966. aastal oli 2. Suvekoolis Juri Glazovi ettekanne selle kohta, milline peaks olema uus sotsioloogia. Sotsioloogia on ühiskonnateadus. Marksism on siin lähedal, nagu näete. Olime kõik kohutavalt elevil. Moskvast ega kusagil mujal ei oleks saanud selline ettekanne toimuda.

Jakobson, kes seda ettekannet kuulas, ütles mulle, et see oli huvitav teema, huvitav lähenemine. Olin siis noor ja ma ei teadnud, et kolleege ei tohiks kritiseerida. Ma ütlesin, et ei, halb ettekanne, kohutav. Ja Jakobson vaatas mind etteheitvalt ja küsis: mis teile ei meeldinud? Ma ütlesin, et noh, ta ei tunne üldse kaasaegset sotsioloogia-alast kirjandust. Jah, vastab ta, kuid Ameerikas inimesed elavad ja töötavad teistsuguses keskkonnas. Ma vaikisin.

Ja äkki ilmub Glazov meie ette, nagu oleks puu otsast kukkunud. Läheb otse Jakobsoni juurde, põrnitseb teda ja ütleb: “Kala mädaneb peast”. Ma ei usu, et Jakobson mõistis selle fraasi tähendust, kuid ma mõistsin, et kõik probleemid tulenevad partei juhtkonnast. Ja kui aus olla, siis ma kartsin. Jakobson ütles osavalt: muidugi, kuid peate pöörama tähelepanu ka kala teistele kehaosadele.

Loomulikult on meie juht Vjatšeslav Vsevolodovitš Ivanov alati

³ Dmitri Segal 1974. *Aspects of structuralism in Soviet philology*. Department of Poetics and Comparative Literature Tel-Aviv University.

esinenud väga huvitavate ettekannetega ning põhimõtteliselt on läbimurded erinevates uutes suundades tema tegevuse tulemus. Mulle tundub, et Lotmani kui semiootika juhi kuju oli esiteks Lotmani tiheda koostöö tulemus meie teiste teadlastega, nimelt Boriss Uspenski ja Aleksander Pjatigorskiga. Ja teiseks sellepärast, et Lotman oli suur nõukogude boss. Ta oli osakonna juhataja, tal oli volitused mitte ainult teadlasena, vaid juhina. Ja see on hea, see aitas meid kõiki. Ta oli nagu vedur.

Semiootika eraldiseisev ja väga suur väärtus on see, et on välja töötatud meetod esiteks semantika ja struktuuri vahelisest seosest ning teiseks semantika enda arengust. Teoreetiliselt on võimalik, et peamine edasimineku toimus 1960. ja 1970. aastatel, kuid minu jaoks on alati olnud peamine, millises mõttes ja millises plaanis saab seda rakendada märgiolukorra uurimisel, tekstil, käitumisel, ajalooliste hetkede ja sündmuste järgnevusel. Siin oli huvitavaid katseid, sellele on pühendatud Boriss Uspenski teosed, mis on semiootilisest vaatenurgast väga edukad.

* * *

Maria Pljuhhanova (1953) on Perugia ülikooli professor. 1980–1991 töötas Tartu Ülikooli vene kirjanduse osakonnas, oli ajakirja Sign Systems Studies toimetaja. Alates 1991. aastast – külalisprofessor Napolis (Istituto universitario orientale), 1998. aastast Perugia ülikoolis. Teadushuvide: vene kirjandus. vanaslaavi keel; rahvaluule; kultuurisemiootika, võrdlevad uuringud.

Vt Pljuhhanova 1984, 1987a, 1987b, 1992.

Viimane Suvekool 1986. aastal (minu jaoks esimene) oli natuke antiikne, see toimus pärast väga pikka pausi ja see oli uute inimestega ja Juri Lotmani uute meeleoludega. Ta oli selles koolis väga rõõmsameelne ja korraldas selle koostöös Linnart Mälliga, kes oli juba alustamas suunda, mida te kõik hiljem järgisite. See uus suund, eestipärasem, rahvussemiootika, mis peaks aktsepteerima Tartu-Moskva koolkonna pärandit ja omaks võtma kogu Tartu-Moskva koolkonna väärtuse ja prestiiži. Seetõttu oli Linnart Mäll väga huvitatud sellest, et osaleksid ka silmapaistvamad Moskva semiootikud ja et osalejad oleksid võimalikult prestiižsed. Juri Mihhailovitš oli palju kergemeelsem.

Ta tunnetas, et Tartu-Moskva koolkond oli end ära elanud sellistes vormides, nagu see vanades koolides eksisteeris. Ja ta tahtis seda isiklikumaks muuta. Ta mõistis, et ta oli juba enam-vähem üksi, et ta

läheb oma teed ja et koostöö Moskva ei olnud enam sama. Ja siin olid tema ja Mäll veidi eriarvamusel ja Mäll ei saanud muidugi vastu vaielda, kuid üldiselt oli mingi pinge. Juri Mihhailovitš kutsus neid inimesi, kellega ta sel ajal koostööd tegi, keda Mäll ei saanud semiootikuks nimetada. Aleksander Lvovitš Ospovat on ajaloolane ja Puškini-uuriija, kes sel ajal koos Juri Mihhailovitšiga valmistas ette projekti uue puškinistikaajakirja väljaandmiseks. Juri Mihhailovitš kutsus teda ja Ospovat tõrjus: “Juri Mihhailovitš, halastage, mis semiootik mina olen.” Juri Mihhailovitš vastas: “Mina otsustan, kes on siin semiootik, ja ma tahan, et te oleks.”

Suvekool 1986. Seisavad: Marietta Tšudakova, Linnart Mäll, Vladimir Uspenski (ees seisab Tatjana Vladõševskaja), Grigori Jampolski, Georgi Levinton, Maria Pljuhhanova, Juri Tšivjan, tema ees Larissa Stepanova (Levintoni abikaasa), Aleksander Ospovat, Roman Timentšik, Sergei Nekljudov, Juri Levin (fotoaparaadiga). Ees istub Juri Lotman koos Boriss Dubiniga (?).

Seal oli Ljuba Kisseljova, keda Linnart Mäll ei tahtnud semiootikuks pidada. Siin peame meeles pidama semiootika arengut, mis sel ajal sai teksti semiootikaks. Uuringu objektiks ei olnud mitte niivõrd märgisüsteemid, vaid teksti kirjeldus, teksti mehhanismid, tekstide toimimine ja tekstide kogum. Tekstide, intertekstuaalsuse spetsialistid, näiteks Georgi Levinton ja Roman Timentšik, olid sel perioodil juba selle uue semiootikaga tõesti ühinenud. Juri Mihhailovitš naljatas, kuid nad olid tõesti inimesed, kes kuulusid teksti semiootikasse.

Tegelikult tulin Itaaliasse 1991. aastal Juri Mihhailovitši soovitusel ja nõudmisel. Tal oli Itaalias suur prestiiž. 1970. aastatel jälgiti Itaalias Tartu-Moskva väljaandeid väga tähelepanelikult ja siis, 1970. aastate lõpuks, nihkus see huvi ainult Lotmanile, kes pidevalt keerukustab paradigmasid ja liigub üha enam kultuurifilosoofia poole. 1980. aastal ilmus filosoof Avalor*4* kogumik, milles ta väidab, et Lotmanil õnnestus ületada formalismi ja varajase strukturalismi reduktsionism ning ehitada sild keerukamate kultuurikontseptsioonide ja kultuuri nägemuse juurde üldiselt. 1980ndate alguses vaatasin Eco semiootikaõpikuid. Tartu-Moskva koolkonna kohta öeldakse, et see ei ole üldiselt väga semiootika, vaid pigem kultuuriantropoloogia. Tema ja eurooplaste, itaallaste jaoks üldiselt, on semiootika märgiteadus. Aga Tartu-Moskva koolkond pigem ei muretsenud märgi üldiste probleemide pärast, nii et see pole päris semiootiline, vaid pigem ajalooline ja kultuuriline. Itaallased tegid Lotmani avaldamisel ära suure töö ja tihti ilmusid need tõlked enne kui vene või inglise keeles.

* * *

Mihhail Meilakh (1944) on vene kirjandus-teadlane, luuletaja ja tõlkija, prantsuse filoloogia ja kaasaegse vene kirjanduse spetsialist. 1983. aastal arreteeriti ta nõukogudevastase kirjanduse levitamise eest ja mõisteti 7 aastaks vangi. Vabastati Perestroika alguses 1987. aastal. Alates 1990. aastate algusest on ta elanud peamiselt välismaal. Alates 2002. aastast on ta Strasbourgi ülikooli professor.

Vt Meilakh 1973.

Käisin tudengina Tartu üliõpilaskonverentsidel ja sel ajal olid juba suvekoolid ja muidugi olin neist kuulnud, kuid õpilasena oli see kättesaamatu paradiis ja ei julgenud sinna ennast pakkuda. See oli kui Olümpos, jumalate kogunemine. Aga kui ma kraadiõppesse astusin, otsustasin, et võin juba proovida. Helistasin kõigepealt Zara Grigorjev-nale, kes ütles mulle alguses, et see on nii kitsas ring, kuid Juri

⁴ Avalor D'Arco Silvio. Introduzione. Il problema della cultura nella filologia e linguistica russe del XIX e XX secolo // *La cultura nella tradizione russa del XIX e XX secolo*, 6–66.

Mihhailovitš lubas kohe.

Võib tunduda kummaline, et siis ma ei tundnud Toporovi. Nägin teda esimest korda Tartus ja see oli minu jaoks märgiline kohtumine, sest leidsime kohe ühise keele. Ja kohe pärast naasmist hakkasime kirjutama artiklit teemal, mille kallal me mõlemad töötasime – Ahmatova ja Dante. Kirjutasime seda artiklit kuus kuud, vahetasime kirju peaaegu iga päev jne. Ja kui ma Moskvasse tulin ja helistasin, küsis ta alati väga viisakalt: “Mihhail Borissovitsš, kas teil on natuke aega minuga kohtuda?”

Mida seal ei olnud, oli hierarhia. Ja Vjatšeslav Vsevolodovitš kohtles mind väga hästi. Aga enne, kui ma räägin isiksustest, tahtsin öelda paar sõna selle kohta, mis Eesti üldse meie jaoks oli. See oli selline Lääne asendaja. Me ei saanud ju kuhugi välismaale minna. Kõik need konverentsid olid teaduse triumf selle parimal kujul, sinna kogunesid kõige andekamad inimesed. Käisin igal üritusel ja siis hakkas kuidagi kõik hääbuma. Isegi kui minust ei saanud mingit semiootikut, kuigi ma proovisin, siis samas andis see inimestega suhtlemine mulle tohutult juurde, tohutu baasi. Kõik inimesed olid vaimukad, tehti palju nalja. See oli veel strukturalismi ja semiootika rivaalitsemise periood. Oli selline nali. Koer haugub: “Strukturalism! Strukturalism!”, ja kass näüb: “Semiootika! Semiootika!”

* * *

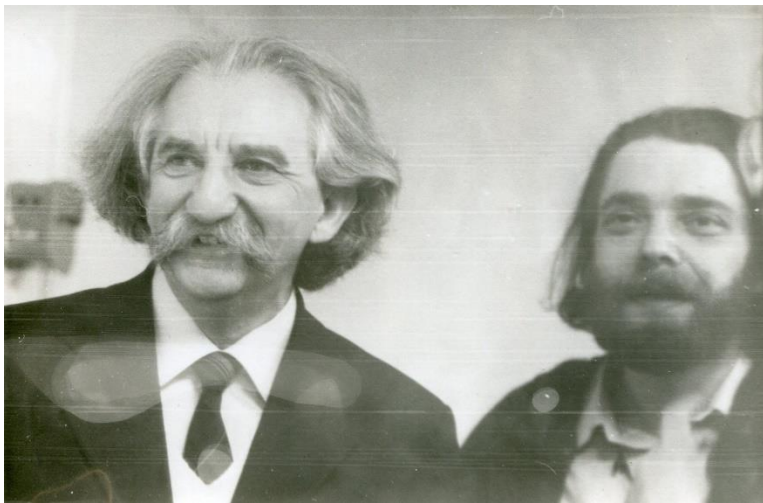
Georgi Levinton (1948) on vene kirjandusteadlane ja folklorist. 1989. aastal asus ta tööle NSVL Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituuti (Leningradi osa), Alates 1996. aastast on ta olnud Peterburi Euroopa Ülikooli etnoloogiateaduskonna (nüüd antropoloogia) professor.

Vt Levinton 1975.

Esimest korda tulin Tartusse 1969. aastal. Oli folkloorikonverents, kus tegin ettekande, ja siis oli tavaline tudengikonverents. 1970. aastal tegin ettekande pulmade kohta ja Juri Mihhailovitš kiitis seda. Aga just 1970. aastal, kas ma jäin teeside esitamisega hiljaks või ei ilmunud need üldse. Konverentsi lõpus tegi Igor Tšernov ettepaneku, et avaldaksin suvekoolis kokkuvõtte. See oli tegelikult minu esimene trükkis ilmunud tekst.

Strukturalismi ja semiootika erinevusest kuulsin esimest korda Pjatigorski ettekandes, kes andis strukturalismi üldise kirjelduse ja tõi selles välja eraldi semiootilise idee, justkui millegi, mis ei ole identne strukturalismiga, mis oli mulle uudiseks. Mõistsin semiootikat strukturalismi sünonüümina, mis on muidugi vale. Hiljem, kui nad hakkasid rääkima strukturalismi lõpust, kuulsin sellest esimest korda Boriss

Uspenskilt 1970ndate keskel. Ta ütles, et strukturalism lõpeb ühel päeval kirjandusteaduses, nii nagu see lõppes keeleteaduses.

Juri Lotman ja Georgi Levinton, 1970ndate keskpaik.

Humanitaarteadused muutusid pärast strukturalismi teistsuguseks. Loomulikult on kõige olulisem teenäitaja Jakobson. 1970. aastatel oli moes uskuda, et Toporov on tõeline teadus ja Ivanov on lobisemine ja populariseerimine. Kuulsin kord Moskvast Toporovi ettekannet, mida ta luges väga vastumeelselt. Pärast, kui sai võimalikuks reisida erinevatesse riikidesse, kurtis ta, et on vaja loenguid pidada, kuid kui ainult oleks võimalik midagi kirjutada!

Muidugi oli suvekoolides sellina kaitseala efekt. Kolmandat semiootikakogumikku⁵ lugedes oli suur avastustunne, see oli nii erinev filoloogilisest kirjandusest, mida olin varem lugenud, isegi formalistid olid erinevad. Tõeline Klondike.

1986. aastal oli tore lugu, kui olime Käärikul, kus oli üldiselt keelatud juua⁶. Jõime seda, mis meil oli, ja otsustasime, et peame pudelid kuhugi

⁵ Труды по знаковым системам III. Tartu 1967.

⁶ Viimane suvekool toimus nn Gorbatšovi "kuiva seaduse" ajal. NLKP Keskkomitee otsus "Abinõudest joomarlusest ja alkoholismist jagusaamiseks" võeti vastu 16. mail 1985 ja jõustus 1. juunil. Muuhulgas keelati müüa ja pruukida alkohoolseid jooke sanatooriumides, turismibaasides, turismimatkadadel, töötajate kollektiivsete väljasõitude ajal ja igat liiki ühistranspordis.

peitma. Uputasime järve ja hommikul tulime järve äärde ja nägime, et põhjas lebab pudelite rida.

Kirjandus

- Levinton 1975 = Левинтон Г. А. Замечания к проблеме «литература и фольклор». *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 7: 76–87.
- Meilahn 1973 = Мейлах М. Б. К вопросу о структуре «куртуазного универсума» трубадуров. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 6: 244–254.
- Meletinski jt 1969 = Мелетинский Е. М., Неклюдов С. Ю., Новик Е. С., Сегал Д. М. Проблемы структурного описания волшебной сказки. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 4: 86–136.
- Nekljudov 1969 = Неклюдов С. Ю. Чудо в бытине. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 4: 146–158.
- Nekljudov 1973 = Неклюдов С. Ю. Заметки об эпической временной системе. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 6: 151–165.
- Nekljudov 1975 = Неклюдов С. Ю. Душа убиваемая и мстящая. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 7: 65–75.
- Pljuhhanova 1984 = Плюханова М. Б. Петербургский трон в фольклоре. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 18: 56–71.
- Pljuhhanova 1987a = Плюханова М. Б. Витийство и русская историческая мысль XVI–XVIII вв. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 20: 73–84.
- Pljuhhanova 1987b = Плюханова М. Б. Риторический стиль Авраамия Палицына (Символизация грамматических категорий). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 21: 42–56.
- Pljuhhanova 1992 = Плюханова М. Б. Житие Меркурия Смоленского как памятник исторической мысли периода московской государственности. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 25: 35–56.
- Revzina, Olga 1972. The Fourth Summer School on Secondary Modeling Systems (Tartu, 17–24 August 1970). *Semiotica* 6(3): 222–243.
- Revzina 1977 = Ревзина О. Г. Из наблюдений над семантической структурой «Поэмы конца» М. Цветаевой. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 9: 62–84.
- Revzina 1982 = Ревзина О. Г. Тема деревьев в поэзии М. Цветаевой. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 15: 141–148.
- Revzina, Revzin 1971 = Ревзина О. Г., Ревзин, И. И. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 5: 232–254.
- Segal 1965a = Сегал Д. М. Заметки об одном типе семиотических моделирующих систем. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 2: 160–163.

- Segal 1965b = Сегал Д. М. Опыт структурного описания мифа. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 2: 150–158.
- Segal, Tsivjan 1965 = Сегал Д. М., Цивьян Т. В. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 2: 320–329.
- Tsivjan 1984a = Цивьян Ю. Г. К метасемиотическому описанию повествования в кинематографе. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 17: 109–121.
- Tsivjan 1984b = Цивьян Ю. Г. К происхождению некоторых мотивов «Петербурга» Андрея Белого. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 18: 106–116.
- Tsivjan 1986 = Цивьян Ю. Г. К проблеме ранней эволюции киноязыка. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 19: 145–154.
- Tsivjan 1987 = Цивьян Ю. Г. К символике поезда в раннем кино. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 21: 119–134.
- Tsivjan 1988 = Цивьян Ю. Г. К семиотике надписей в немом кино. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 22: 143–154.
- Tsivjan 1992 = Цивьян Ю. Г. Рентген, хирургия, микроскоп в семиотике раннего кино. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 25: 137–143.
- Zoljan 1988 = Золян С. Т. «Свет мой, зеркальце, скажи...» (К семиотике волшебного зеркала). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 22: 32–44.
- Zoljan, Suren 2015. Language and political reality: George Orwell reconsidered. *Sign Systems Studies* 43: 151–163.
- Zoljan, Suren 2019. General sociolinguistics, social semiotics and semiotics of culture – *ex pluribus unum*? Forty years after *Language and Social Semiotic*. *Sign Systems Studies* 47(3/4): 400–419.
- Zoljan, Chernov 1977 = Золян С. Т., Чернов И. А. О структуре языка описания поведения. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 8: 151–163.

Suvekoolidest ja semiootikast: intervjuu Boriss Gasparoviga

Silvi Salupere

Boriss Gasparov (1940) on Columbia Ülikooli Harrimani Instituudi Venemaa ja Ida-Euroopa uuringute emeritprofessor. Tema huvide hulka kuuluvad slaavi keeleteadus, vene ja Euroopa romantism, 20. sajandi vene kirjandus ja kultuur ning muusika. Emigreerus 1981. aastal Ameerika Ühendriikidesse ja õpetas Berkeleys 11 aastat, enne kui tuli Columbiasse.

Kõigepealt küsiks, milline on teie seos suvekoolidega?

Kohtusin Juri Mihhailovitš Lotmaniga 1966. aasta kevadel ja see kohtumine sai otsustavaks, et ma tuln Tartusse tööle vene keele oskonda. Muidugi olin ma juba lugenud Tartu väljaandeid ja selles vestluses arutasime ka strukturalismi probleeme. Boriss Uspenski ja Juri Lekomtsevi artiklid olid kõik mulle hästi teada, kuid ei olnud mingeid isiklikke kontakte.

1966. aastal jõudsin Tartusse augustis⁷. Mul ei olnud võimalust suvekooli minna, võib-olla polnud ma sellest siis isegi kuulnud. Aga edasi olin juba igati informeeritud ja muidugi osalesin 1968. aastal aktiivselt III Suvekoolis.

Teil on kaks kõrgharidust, lingvistikas ja muusikateaduses. Aga kogumikes *Töid märgisüsteemide alalt avaldasite peamiselt muusikateaduslikke artikleid, ainult kaks on keeleteaduse kohta*⁸. Miks?

Muusikalise keele idee ja tagajärjed, mida see võib avaldada muusikateoste analüüsile, osutasid paljutöötavamaks. Nüüd olen kaotanud huvi asja selle külje vastu ja muusika on minu jaoks huvitav kui ajalooline ja kultuuriline nähtus. Aga kõikide muusikakeelega seotud struktuurikäsimuste suhtes olen täiesti ükskõikne.

⁷ Teine suvekool toimus 16.-26. augustini.

⁸ Vt Gasparov 1969, 1971, 1973, 1975, 1977, 1978, 1979, 1981.

Kas midagi sellest, mis te tol ajal kirjutasite, on jäänud püsima kaasaegsesse muusikateadusesse?

Noh, see on minu jaoks nüüd raskem küsimus. Loomulikult on jäänud see üldine põhimõte ja see on semiootika kardinaalne filosoofiline põhimõte, kui asju selgitatakse teiste asjade kaudu. Muusikat selgitatakse keele kaudu või näiteks kirjandusteost selgitatakse muusikaliste leitmotiivide struktuuri kaudu. Ka keeles on leitav muusikaline aspekt: foneetikas osutub lisaks selle struktuursele fonoloogilisele aspektile väga oluliseks meloodiline aspekt, mida ma olen nimetanud suulise kõne meloodiaks. Kõiki asju selgitatakse nende omistamise kaudu teistele. Ja selles suhtes olid muidugi minu tolleaegsed muusikauurimused just selline harjutus. Minu muusikaline haridus mõjutas seda, kuidas ma hakkasin keelest mõtlema.

See on jälg semiootilistest probleemidest ja meie elust selles semiootilises sfääris, Tartus, ajast, mis mul on jäänud. Kuid tegelikult ei huvita mind praegu need tekstid, mida ma siis kirjutasin.

Samal ajal ütlete, et need mõjutasid teie keelekäsitlust. Ilma muusika, muusika keele tundmiseta ei oleks teistsugust arusaamist loomulikust keelest.

Jah, minu jaoks seisneb semiootika ajalooline tähtsus nüüd selles, et see rõhutas väga tugevalt seda märkide ülekandmise põhimõtet ühest sfäärist teise ja asjade tunnetamist mitte otsese vaatluse ja illusiooni kaudu, et me võime seda asja vaadelda ja kirjeldada nii, nagu see on, vaid viidates teisele asjale. Ja see kehtib kõigi oluliste probleemide kohta. Semiootika on tunnetuse üldpõhimõte. Kant oli juba oma varajastes töödes, enne *Puhta mõistuse kriitikat*, öelnud, et objekti määratletakse ainult läbi viitamise teisele objektile. Me ei saa objekti kui sellist määratleda.

Kui ma loen teie kohta Vikipeediast, siis on erinevates keeltes kirjutatud, et te olete keelelise eksistentsi mõiste autor.

Ma ei leidnud head tõlget inglise keelde. Mul on selle algselt venekeelse raamatu tõlge inglise keeles, kuid selle pealkiri on *Speech, Memory, and Meaning: Intertextuality in Everyday Language* (Gasparov 2010). Millegipärast ei julgenud ma kasutada sõna “eksistents”.

Kuid see, mida semiootika selle üldise, universaalse tunnetuse ja keelelise mõtlemise põhimõtte raames tegi, oli märgi meelevaldsuse ja kokkuleppelisuse rõhutamine. See, et märk on kokkuleppe küsimus

nende vahel, kes seda märki kasutavad. Ja see on väga väärtuslik põhimõte, sest see võimaldab meil mõelda nn teaduslikele teadmistele, mis põhinevad sageli ideel, et me kirjeldame asju väga rangete reeglite järgi. Just sellele on semiootika tähelepanu pööranud, kuigi nii radikaalselt seda ei määratlenud.

Boriss Gasparov Tartus 1960ndatel.

Kas tunnetasite siis strukturalismi ja semiootika erinevust? Ma märkasin, et te kasutasite sarnaselt Juri Mihhailovitšiga mõistet struktureaal-semiootiline meetod.

See on väga huvitav küsimus, mille te esitasite. Siin saame seda ajalooliselt vaadata, sest selle loomisel, alguses, sõltus semiootika väga palju lingvistilisest strukturalismist. Tundus, et keeleteadus oli välja töötanud kirjelduse, terminoloogia ja kategooriate aparadi, mis olid valmis semiootikaga töötama.

Saussure'i väide keelemärgi arbitraarsuse kohta sai semiootika

keskseks teesiks. Märk on kokkuleppeline, see ei ole ontoloogiline, vaid arbitraarne. Muidugi, väga kiiresti ja Juri Mihhailovitš oli üks esimesi, hakati nägema lingvistilise strukturalismi poolt kehtestatud struktuursete raamistike piiranguid, võimatust neid otseselt rakendada kultuuriprotsessidele, mis on kvalitatiivselt palju keerukamad. Ja nii püüdis Juri Mihhailovitš, nagu mulle näib, 1970. ja 1980. aastatel kogu aeg n-ö säilitada struktuuralse lingvistikaga kokkulepet semiootika ja strukturalismi vahel: ta laiendas ja keerukustas ja pluraliseeris struktuurimudeleid igal võimalikul viisil, kuid ei loobunud neist siiski. Ta ütleb, et struktuure on palju, nad segavad üksteist, astuvad dialoogi. Ühe struktuuri raames ei ole võimalik järjepidevalt kirjeldada ühte kultuurinähtust, sest selles toimivad erinevad segavad struktuurimudelid. Siis oli idee, see oli juba 1989. aastal, et struktuurse lepingulise kapitali kogunemise perioodid asendati plahvatus perioodidega ja sellest kaosest algas uus protsess.

See tähendab, mitte loobuda struktuuri põhimõttest, vaid laiendada seda, ümbritseda pluralismiga, näidata üksteist segavaid jõude, kuid need jõud ise juhinduvad põhimõttest, et nad tegutsevad teatud semiootilise mudeli, teatud semiootilise lepingu nimel.

Kas toetate seda ideed ka oma töödes?

Alguses olin ma väga noor mees, liiga noor, et selliste raskete küsimustega tegeleda. See ei ole teie jaoks matemaatika. Siin on vaja kogemusi, peate elama, peate lugema erinevaid asju, mõtlema... Kulub aastakümneid, kuni hakkate midagi mõistma. Seetõttu olin õnnelik inimene. Seda vähest, mida ma teadsin, sai rakendada väga kiiresti ja lihtsalt, kasutades mõningast kujutlusvõimet ja mõistuse manipuleerimisvõimet. Oli võimalik saada huvitavaid tulemusi väga tõhusalt.

Kuid hiljem läksid asjad keerulisemaks. Hakkasin mõtlema Saussure'ile, ta mängis minu elus väga olulist rolli. Lugesin *Üldkeeleteaduse kursust* üliõpilasena provintsiülikoolis, kus ei teatud 1950. aastate keskel midagi strukturalismist. Arutelu strukturalismi üle ajakirjas *Voprosõ jazõkoznanija* oli alanud just 1956. aastal. Sel ajal olin ma esimesel kursusel ülikoolis, Doni-äärses Rostovis. Tugev ülikool, hea traditsioonilise programmiga, kuid loomulikult ei räägitud seal teaduslikust modernismist.

Ja NSVL oli minu jaoks selle idee kehastus, et kogu empiirilise nõukogude maailma kaose, selle loosungite jõleda mõttetuse taga seisab see struktuur, need vaikivad kokkulepped, mille alusel inimesed tegutsevad, ja isegi kui nad tegutsevad neid lepinguid rikkudes, kinnitab juba rikkumise fakt nende vaikivat kohalolekut meie elus. Kui te nii kokku

leppisite, siis on see nii. Ärge otsige selgitust, miks sellist ja sellist objekti nimetatakse sellise ja sellise sõnaga.

Ma ei mäleta, mis aasta see oli, millalgi 1980ndatel, kui tulite Ameerikast Eestisse ja pidasite Tartus ettekande. Te rääkisite seal, kuidas inimesed õpivad uusi sõnu või väljendeid, et see juhtub kontekstis. Ja töite näiteks “käte metsa” – kuidas seda nimetatakse, kui see mets on tõesti sinu silme ees...

Tõepoolest, oma 1990. aastate töös keele ja mälu kohta laiendasin seda põhimõtet, tegelikult rakendasin seda mitte ainult sõnadele, vaid üldiselt, et kogu keel seisneb selles, et me manipuleerime valmis väljenditega, ühendame neid omavahel ja tunneme kohe ära terved väljendid – nimetasin seda kommunikatiivseks fragmendiks. Ja meil on mälus suur hulk neid väljendeid, mida me lihtsalt mäletame.

Ja kas ei võib olla, et kui see esimene kasutamine konkreetse olukorras on vale, kas ei saa juhtuda, et ma mäletan seda ja kasutan ka valesti?

Täpselt. Ühel ajal läksime ühes suunas, see tähendab selle absoluutse meelevaldsuse suunas. Nüüd läheme vastupidises. Kui loete hoolikalt, mida öeldakse *Üldkeeleteaduse kursuses*, ei loe valmis tsitaate, loosungeid, mida lõputult, tuhandeid kordi korratakse: on ainult erinevusi; kõnelejal kästakse valida, kuid te valite selle ja mitte teise jne. Kui loete hoolikalt, aeglaselt, kogu raamatut ja eriti kui loete Saussure'i märkmeid, mis ta kirjutas 10 aastat enne, kui ta oli sunnitud seda üldkeeleteaduse kursust Genfi ülikoolis õpetama. Ja ta ei tahtnud, sest ta vaatas seda meelevaldse märgi sügavust ja nägi, et just sellepärast, et märk on meelevaldne, on see täiesti kaitsetu.

See tähendab, et sellel puudub ontoloogiline sisuline toetus, et igaüks võib vabalt seda märki liigutada ja lükata, painutada mis tahes suunas, vastavalt olukorrale kõnes. Ja märgil pole kaitset. Saussure ütleb, et keel, *la langue*, on laev, mis on dokitud. Kuid kasutuses keel on keel, mis visati merre. Ta ei ütle seda otse, kuid võib aru saada aru, et see on laev, millel ei ole meeskonda, mida keegi ei kontrolli, teda lihtsalt kantakse mööda laineid kõigis suundades.

Just see meelevaldsus, märgi kaitsetus, mis muudab selle absoluutselt avatuks igasugustele muutustele, muudab iga järjepideva süsteemi põhimõtteliselt võimatuks. Mitte sellepärast, et neid on palju ja nad suhtlevad, vaid sellepärast, et süsteemi ei saa üldse olla. See on n-ö selle

semiootilise probleemi teine külg, mis muutus minu jaoks elu teises pooles olulisemaks.

Kas te ei arva, et see konkreetne probleem on praegu eriti asjakohane? Kui sõnadele pööratakse nii palju tähelepanu ja püütakse sõnu muutes muuta reaalsust. Olukord on praegu väga semiootiline.

Muidugi, muidugi. Noh, see on lihtsalt väga visuaalne protsess, sest interneti, tehisintellekti ja nii edasi sekkumine koos võimega luua neid lõpmatuid veenvaid simulaaakrumeid on selle probleemi paljastanud. Keele ja üldiselt kõigi konventsioonide täieliku kaitsetuse probleem. Jah, tõepoolest, olete seda väga hästi märganud ja nüüd näib see probleem olevat muutumas ilmseks.

Tehisintellekt on paljastanud probleemi, tal pole seda mälu, rakenduse konteksti, ta pole kunagi näinud seda käte metsa, AI eksisteerib ainult sõnade maailmas.

Absoluutselt. Kui ma peaksin oma raamatu keelest ja mälust praegu ümber kirjutama, siis ma räägiksin sellest.

Mul on nüüd käsil järgmine projekt, kirjutan raamatut Kantist. Projekti nimetatakse “Kant and His Interlocutors”. Ma ei tea, kuidas seda vene keeles öelda, pole kindel, et “Kant ja tema vestluskaaslased” kõlab arusaadavalt.

Mõte on selles, et ma tahan rääkida Kanti filosoofiast mitte kui filosoofilisest süsteemist, vaid kui dialoogidest tõukuvast intellektuaalsest konglomeraadist. Ta vastab mõnele inimesele, kirjutab neile, nad kirjutavad talle, loevad mõningaid teoseid, kirjutavad nendest. Nii on see dialoogiline struktuur pidevalt muutumises kui reaktiivne, ettearvatult muutuv vaadete, reaktsioonide ja perspektiivide süsteem.

Loodan, et suudan seda teha, ma pole veel kindel, et mul õnnestub, kuid proovin igal juhul. Nii öelda praktikas testida oma teooriat keelelisest eksistentsist.

Kuidas Te praegu suhtute semiootikasse, mida see Teie jaoks tähendab?

Muidugi on olemas teatav järjepidevus, vanemaks saades kerkib üha enam esile küsimus inimese vaimse kultuurimaailma ettearvamatuses ja määramatuses. Minnes tagasi 1960ndate, isegi 1970ndate semiootika juurde, näen paradoksaalsel kombel seda ajaloolise nähtusena, mis

peegeldas oma aja vaimu. Tundub, et just 1960ndad olid kriitilised selles liikumises. Me teame, mis toimus Prantsusmaal, mis juhtus Ameerikas sel ajal. Ja siin on nõukogude analoog, omamoodi Tartu-Moskva analoog sellele liikumisele. See on süsteem, mis kinnitas kultuuri suure tähega ja selline superkord, mis seisab kõigi elus toimuvate kaootiliste, empiiriliste sündmuste taustal. Mis on vaikimisi olemas kui Kanti imperatiiv. Võiks öelda, et semiootilise korra imperatiiv.

Minu jaoks on see väga elav peegeldus ajast, mil me elasime. Sest me elasime tegelikult olukorras, kus valitses täielik kaos ning puudusid igasugused reeglid ja seadused.

Pariisi üliõpilane, üliõpilane Berkeleys, Californias, elab üldises korrastatud ühiskonnas, mis on parem või halvem, kuid mida korrastavad reeglid ja seadused. Ja ta vihkab neid seadusi, ta paljastab neid, ta toob need esile semiootilise mudeli abil (dekonstruktsioon). Paljastab nende intentsionaalsuse, et nad töötavad teatud sotsiaalsete rühmade huvides.

Samal ajal istuvad inimesed Moskvast, Leningradis, Saraatovis, Jerevanis, selles kohutavas augus. Ja siis tekib idee semiootilisest sfäärist, kultuurikeskkonnast, mis võimaldab elada. See on meie ümber nagu kaitsevöö, mis kaitseb meid selle kohutava kaose ja entroopia eest.

See on see utoopia ja põgenemise idee, millest rääkisite oma artiklis⁹...

Jah, muidugi. Kui ma 1980ndatel sellesse elamisväärsesse inimmaailma sattusin, oli kontrast väga tugev. Minu jaoks sai selgeks see semiootilise teooria kaitsev terapeutiline pool, nagu see positsioneeris end 1960ndatel ja 1970ndatel.

Muide, selles artiklis ütlete, et kasutati sellist esoteerilist “linnukeelt” ja toote näiteid erinevatest artiklitest. Ma lugesin neid näiteid ja ma ei näinud seal midagi arusaamatut, esoteerilist. Võib-olla sellepärast, et ma juba teadsin ja olin lugenud neid tekste, harjunud sellise keelega.

Muidugi, ka minu jaoks ei ole see mitte ainult esoteeriline keel, vaid keel, mida ma ise rääkisin. Tsiteerin ka ennast seal. Te olete sellega harjunud, muidugi olete seda õppinud, aga selles ongi asi ja see ongi semiootika ülesanne: avastada konventsionaalsus, kokkulepe selles, mis tundub teile

⁹ Gasparov 1994.

enesestmõistetav. Ja samuti need huvid, mis on ühe või teise *contrat sémiotique* taga.

Aga siis ei olnud see üldse enesestmõistetav. Mul oli võimalus rääkida inimestega Moskvast, Leningradist, kes tulid Tartusse kui palverännakule. Nad tulid vaatama, mis siin toimub. Kuid nad ei mõistnud seda. Keeleteaduses oli see väga nähtav, sest sel ajal oli arenenud terminoloogiaga strukturaallingvistika, generatiivne grammatika. Ja vägagi kvalifitseeritud lingvistid, keda ei olnud kasvatatud selles terminoloogilises süsteemis, ei suutnud neid tekste lugeda, ei saanud neist aru.

Mulle tundub, et see on endiselt nii. Nüüd kohtume sama asjaga oma osakonnas, juhtub, et meid süüdistatakse lihtsatest asjadest rääkimises arusaamatute sõnadega ja see on kummaline, sest meile endile tundub, et kõik on selge.

Ma arvan, et neil, kes teid süüdistavad, on õigus. See tähendab, et peab olema eneserefleksioon. Ma ise keeldusin rääkimast ühtegi sellist erilist keelt. Mulle tundub, et kui ma ei suuda selgitada oma mõtet kõige lihtsamal keeles, lihtsale inimesele, kes on võimeline mõtlema ja on teemast huvitatud – kui ma ei saa seda teha, siis see, mida ma mõtlen, ei ole midagi väärt.

Kas te kasutate praegu üldse sõna semiootika?

Ei, minu jaoks on semiootika väärtus see, et see on väga oluline episood teaduse ajaloos. Nagu retoorika omal ajal, mis on sajandeid olnud humanitaarteaduste üks peamisi distsipliine. Mäletan, et olin Berkeleysse tulles väga üllatunud, et seal oli retoorikaosakond, mis lihtsalt oli jäänud vanast ajast, aga varsti saadeti laiali. Kõik tegelevad retoorikaga. On ütlematagi selge, et kasutate tekstide lugemisel retoorilist aparati. Kuid pole mõtet käsitleda retoorikat kui eraldi teadust, millel on oma kontseptuaalne aparatuur. Ja sama juhtub ka semiootikaga. Selle tähtsus seisneb just selles, et nagu ma juba ütlesin, rõhutas see väga tugevalt ideed märgi lepingulisest iseloomust ja totaalset semiootilisest ülekandest, märgilisest ülekandest ühest intellektuaalsest sfäärist teise. Sellest ülekande faktist moodustub teatud tähendus. Ja see on väga oluline saavutus. Kuid püüdlused seda kirjeldada mingi erilise aparatuuri abil, taotlus olla mingi eraldi distsipliin – see tundub mulle praegu ebaproduktiivne.

Kirjandus

- Gasparov 1969 = Гаспаров Б. М. Некоторые вопросы структурного анализа музыкального языка. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 4: 174–203.
- Gasparov 1971 = Гаспаров Б. М. Несколько замечаний о понятии языковой правильности. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 4: 174–203.
- Gasparov 1973 = Гаспаров Б. М. Статья Ф. Гершковича и проблемы структурно-семиотического изучения музыкального текста. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 6: 341–343.
- Gasparov 1975 = Гаспаров Б. М. К проблеме изоморфизма уровней музыкального языка (на материале гармонии венского классицизма). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 7: 217–240.
- Gasparov 1977 = Гаспаров Б. М. Некоторые дескриптивные проблемы музыкальной семантики. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 8: 120–137.
- Gasparov 1978 = Гаспаров Б. М. Система языковых ареалов и ее значение для типологии культуры. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 10: 34–64.
- Gasparov 1979 = Гаспаров Б. М. Последняя соната Моцарта. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 11: 71–97.
- Gasparov 1981 = Гаспаров Б. М. Два Пассиона И. С. Баха: структура и семантика. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 12: 43–82.
- Gasparov 1994 = Гаспаров Б. М. Тартуская школа 1960-х годов как семиотический феномен. – Неклюдов, С. Ю. (сост.). *Ю. М. Лотман и Тартуско-московская семиотическая школа*. Москва: Языки русской культуры, 279–294.
- Gasparov, Boris 2010. *Speech, Memory, and Meaning: Intertextuality in Everyday Language*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Kodu “Ukuaru” ruumipoeetikas

Kadri-Ann Väärssi

Kodu kui kontseпти on võimalik mõista ja määratleda mitmel moel. Seda saab defineerida funktsionaalse ruumina, mis annab inimesele füüsilise pelgupaiga. Samuti võib seda mõista mentaalse paigana, mis pakub emotsionaalset turvalisust. Kodu on indiviidispetsiifiline ja dünaamiline mõiste, mis muutub korrelatsioonis teadmiseга minast ehk põhineb identiteedil. Eneseteadvustamisele lisaks hõlmab identiteet olemuslikult ka oma paiga tunnetamist. Mõistmist, et ilma eneseta pole kodukohta ja pole ennast ilma kodukohata (Casey 2001: 406).

Leida Laiuse 1973. aasta mängufilmi “Ukuaru” peategelase Minna arengut tegelaskujuna on võimalik kirjeldada just kodu motiivi kaudu. Neiu on sündinud metsatöölise perekonda. Veetes oma päevad raielangil leiba teenides, on ta jõudnud etappi, kus lapsepõlvkodu turvalised seinad on kitsaks jäämas ja senine elukorraldus hakkab isiklikku arengut takistama. Režissöör, kes vaatavad küllaltki kiiresti noore neiu enesemõtestamise protsessi keerisesse tõmbab, kujutab linateoses viimase identiteediotsinguid elupaikade kaudu. Peategelane elab filmi vältel kolmes kohas – lapsepõlvkodus, abikaasa pere juures ja oma kodus ehk Ukuarul. Järjestikune kolimine näitlikustab filmis peategelase liikumist oma identiteeditrajektoril. Elukohtade vahetuse tingib neiu sees tunglev soov leida oma koht. Laius ise on “Ukuaru” kohta öelnud järgmist: “Oma Ukuaru – see tähendab oma kohta elus, oma mõtte ja kätetöö vaevaga loodud kohta.”¹⁰

Olulist rolli mängib linateoses ka filmimuusika, mille on kirjutanud Arvo Pärt. Viimase kultuslik “Ukuaru valss” saadab peategelast kogu filmi vältel. “Ukuaru” helilist kujundust on varasemalt puudutanud ka semiootik ja muusikateadlane Kaire Maimets (2003). Muuhulgas toob ta oma töös välja, et “Ukuaru valss” täidab filmis iseseisvat kontseptuaalset rolli, mis lisab teosele sügavama tähenduskihi, väljendades tegelaste sisemaailma ja filmi üldist atmosfääri. Sedasi toimib see iseseiseva kunstilise elemendina.

Kodu kui füüsilise ja mentaalse ruumi olemust ning seeläbi peategelase identiteediotsingute teekonda aitab töös lahti mõtestada peaaesjalikult Gaston Bachelardi ruumipoeetika mõiste (Bachelard 1999; Casey 1993). Ruumipoeetika aitab mõtestada, kuidas autorid (kirjanikud,

¹⁰ <https://www.efis.ee/et/filmiliigid/film/id/912/huvitavat-lugemist>

režissöörid) maailma liigendavad ja kuidas füüsilised ruumid inimesi inspireerivad ja neis kujutlusi äratavad. See on omakorda aluseks mentaalsete ruumide tekkele ehk sisemistele või kujutletud kohtadele, mis vormuvad füüsilise ruumi kogemuste, mälestuste ja emotsioonide mõjul. Antud protsess aitab mõista inimese psüühikat ja annab ülevaate ta emotsionaalsest seisundist. Bachelard (1999: 31) selgitab, et tema uuringud võiksid kanda topofiilia nime. Ta lähtub soovist uurida sügavat emotsionaalset sidet, mis inimestel teatud kohtadega kokkupuutel tekkida võib. Autor on seda ise kirjeldanud kujutletud olemise rikkusena. Et inimesed annavad erinevatele paikadele emotsionaalseid tähendusi, võimaldab ruumpoeetika semiootilisest vaatepunktist ehk avada rohkem teatud isiklikke ja tajumuslikke mõõtmeid, mille kaudu on võimalik mõista ruumi kogemise sügavust.¹¹ Lisaks tulevad appi veel teised teoreetikud, kes on moel või teisel mõtestanud inimese ja ruumi (füüsilise ja mentaalse) vahelisi suhteid.

Lapsepõlvkodu

Esimene paik, mis funktsioneerib peategelase koduna, kannab filmis Tondilossi nime. See on suur, mitmekorruseline kortermaja, mis majutab mitmeid töölisperesid ja on sotsiaalselt väga elav keskkond. Minna elab seal koos oma vanematega, kuid neiu tihkab juba oma elule. Aja möödudes ja minapildi kujunedes muutub ka kodu mõiste, see protsess on inimese eluajal pidevas arengus. Lapse esimene kodu on ta ema, kuid kasvades suureneb võrdselt ka uudishimu maailma vastu (Terkenli 1995: 330). Soov laiendada oma maailmavaadet sunnib teda looma oma kodu (samas). Filmis näeme, kuidas Minna kasutab igat võimalust, et majas toimuvast osa saada. See on tema jaoks põnev paik, sotsialiseerumiseks sobiv keskkond. Bachelard (1999: 48) tsiteerib George Sandi sõnu: “Mis võiks olla kaunim kui tee? See on aktiivse ja mitmekesise elu sümbol ja kujund” ning lisab, et igaüks meist peaks kogema oma teid, ristteid ja pinke. Ema manitsuste tõttu ei ole Minnal seda võimalik saavutada. Enne, kui ta pole edasi liikunud oma vanematekodust, ei ole tal ka võimalust oma teedele, ristteedele ja pinkidele – avastustele, kogemustele, arengule, mida need kujutavad. Filmis esindab seda Tondiloss: inimestest, nende lugudest ja kogemustest tulvil keskkond, mida

¹¹ Semiootilisest vaatenurgast on ruumiga tegelenud Anti Randviir, kelle sulest on ilmunud “Ruumisemiootika: tähendusliku maailma kaardistamine” (Randviir 2010). Samuti on ruumisemiootika termini arendamisega tegelenud Tiit Remm (2011; 2012), kes on uurinud peamiselt linnaruumi.

avastada ja millest osa olla.

Ema, kes parajasti kodus kartuleid koorib, manitseb peale Minna järjekordset katset korterist väljapoole toimetama minna, et jäägu viimane tuppa, kulutab muidu veel uksehinged läbi. Ta lisab, et seni, kuni tütre jalad tema laua all on, tuleb tüdrukul tema sõna kuulata. Filmis on kasutatud võimusuhte demonstreerimiseks toitja ja toidetava kujundit. “Naiste positsioon toitjana ei ole pelgalt midagi, mida nad täidavad soorollide tõttu, see annab neile teatud võimu nii perekonnas kui ka laiemas kogukonnas” (D’Sylva & Beagan 2011: 285). Visuaalne ja verbaalne tasand omavahel põimunud, annab ema kartulikooremise Minnale üle (Joonis 1).

Joonis 1. Kaader filmist. Ema Minnale kartulikooremist üle andmas (0:07:53)

See stseen ilmestab koduseid hierarhiaid – kõigepealt ema, seejärel Minna. Vaadates ema rolli filmis kui toitja oma, mis viitab naise autonoomsusele ja agentsusele, on loomulik, et ka Minna selleks saada soovib. See on viljakas pinnas konfliktile, mis ajendab peategelast filmis oma lapsepõlvkodust edasi liikuma.

Kodu on koht, kus inimene õpib tunnetama oma piire ja identiteeti – see on üheaegselt ohutu ja ohtlik ning igavene ja arenev (Bowlby jt 1997: 347). Oma piiride ning identiteedi tunnetamiseks on kõige ohutum koht lapsepõlvkodu tänu sellega kaasnevale turvatundele. Hetkel, mil see paik muutub tajumuslikult kitsaks, momendil, mil areng enam toimuda ei saa, tekib vajadus uue, suurema ruumi järele. Isiksuse kujunemine algab lapsepõlves, kus samastatakse end oma vanemate väärtuste ja põhimõtetega. Noorukieas aga sellest enam ei piisa ja hakatakse kujundama oma identiteeti ise. Selles kujunemisprotsessis ühenduvad omavahel samastumised lapsepõlvega ning indiviidi hetkevajadused ja

enesekuvand (Wängqvist 2013: 12–13). Filmis näidatakse meile peategelast ta lapsepõlvekodus just selles etapis, kus ta vajab oma identiteedi edasiseks kujundamiseks uut keskkonda. Ema võimu alt pääsemiseks, mille üheks peamiseks teguriks on võimalus ja vahendid endale ise toitu teenida, otsustab Minna abielluda.

Seoses paikadega, kus peategelane filmi jooksul elab ja nendest johtuvate identiteediotsingutega, muutub filmis oluliseks elemendiks tulekolle: “Kolde või pliidi tähendus kodutundele on iseenesest-mõistetav. Tuli ühendab arhailise kaasaegsusega. Kolde sümboolika jõud põhineb selle võimel liita arhailised kujundid ürgse elu toetavast tulest, isikliku mugavuse kogemused ning ühtekuuluvus ja sotsiaalse staatuse sümbolid” (Pallasmaa 1992: 15). Filmi seisukohast on siinkohal oluline ära märkida ka koldekütja roll ning staatus, mis sellega kaasneb.

Esimene kaader, mida meile Minna vanematekodust näidatakse, kujutab Minna ema tuld tegemas. Et tuli tehakse puupliidi alla, on tegevuse eesmärgiks toidutegu. Viimane on aga filmis tugevalt seotud võimupositsiooniga, millest saab järeltada, et tuletegu on iseloomulik karakterile, kellel on kodus võimupositsiooni. Seda näitlikustab ka eelpool mainitud verbaalne tasand, kus Minna peab alluma ema piiravatele manitsustele.

Abikaasa vanemate kodu

Minna, olles äsja abiellunud lõbusa lõõtsamehe Akseliga, kolib seejärel viimase vanematekoju. Esimestes kaadrites näeme, kuidas noorpaar koos mehe vanematega ühise söögilaua taga istub. Näeme, kuidas ka selles majapidamises kujutatakse toitu kui perekondliku hierarhia määrajat. Võim kuulub sellele, kes varustab perekonda toiduga. Minnale antakse kohe alguses mõista, et ta peab oma koha ja usalduse selles peres välja teenima. Akseli pere juures elamist kujutatakse ebaseaduslikult mõlemale osapoolle. Vaatajale edastatakse seda teadet nii verbaalselt kui visuaalselt.

Verbaalsel tasandil peatume vestlusel, mis söögilaua taga leiab. Akseli isa sõnab kohe alguses, esimestel sekunditel, mis juhatavad filmis sisse noorte uue elupaiga, et nende peres pole varem riidu olnud, kui see nüüd aga algama peaks, on see väljast tulnud. Õhkkond muutub automaatselt pinevaks. Stseen on tähenduslik, vaatajale antakse juba alguses mõista, kui kaalukas on isa sõna selles peres, mis hakkab oluliselt pärssima noorpere autonoomsust. See tekitab omakorda rahutust peategelases, kelle identiteedi arengut see takistab. Visuaalsel tasandil

näeme, kuidas kasuema ulatab miniale ühe kollase kartuli, kuid see kukub laualt maha. Seejärel näidatakse suurt plaani sellest, kuidas Minna kartuli maast üles korjab. Nõnda antakse meile mõista, kuidas Minnasse selles peres suhtutakse. Teda ei võetagi lõpuni omaks, ta peab olema taas kellegi võimu all, kellegi poolt toidetud. Kui vanematekodus oli see loogiline, siis abielunaisena tekib teatav vastuolu, kus ta peaks end ise suutma toita. Viimast ei öelda talle välja, kuid antakse seda mõista.

Minna ja Aksel on saanud oma esimese lapse, soov oma kodu järele on kasvanud, kuid võlg ei luba suuri väljaminekuid teha. Lugeses juturaamatut, imetab Minna vastsündinud tütar, kui järsku tormab tupppe Akseli isa, kes maruvihasena käratab oma kaasale, et maja on terveid naisi täis, aga tema peab kartulipõllul üksi töötama. Minna tunneb taas pinget, tajudes, et oma koha jaoks perekonnas peab ta imikust hoolimata ka raskemate toimetustega kaasa aitama. Juturaamatu padja alla peitnud, asetab peategelane lapse hälli ja seab end tööle. See märgib selget vastandust kodu põhiväärtusega, millest on rääkinud Bachelard:

Niisiis, kui meilt küsitaks, mis on maja suurim väärtus, vastaksime: maja varjab unelust, maja kaitseb unelejat, maja lubab meil rahus uneleda. [...] Uneluse juurde kuulub väärtusi, mis kaardistavad inimese sügavusi. Unelusele kuulub isegi eneseväärtustamise privileeg. Ta naudib otseselt oma olemasolu. (Bachelard 1999: 42)

Näeme, kuidas see maja ei paku peategelasele võimalust kirjeldatud uneluseks. Inimestel on vajadus seostada end kontekstiga, mis kuulub vaieldamatult neile, seeläbi tunnevad nad ennast keskkonna, ühiskonna ja aja muutudes turvaliselt (Terkenli 1995: 331). Minna elus on toimunud suured muutused, ämma ja äia võimu all, samal ajal vastutades emana lapse eest, on neiu identiteet lõhestunud. Bachelard (1999: 42) kirjutab, et maja on miski, mis hoiab inimesi keset taeva ja elu torme. Selles majas ei teki Minnal kindlus- või turvatunnet, mis on üks kodu alustalasid, kuid igatsus sellise paiga järele võtab ta hinges üha rohkem ruumi. Leida oma koht, kus kehtestada omad reeglid, luua oma turvaline ruum ja keskkond lastele – see ajendab Minnat otsima päris oma kodu. Soovist leida päris oma kodu kõneleb ka stseen, kus Minna ja Aksel, tööst lõunapausi tehes, metsas kartuleid küpsetavad. Elades Akseli vanemate juures, on lõke keset metsa kõnekas just noorte autonoomsuse tasandil.

Soov saada iseseisvaks on tugevam kui kunagi varem, sellest annab märku nii filmi verbaalne kui visuaalne tasand. Et filmis märgib koldekütja motiiv võimupositsiooni, näitlikustab metsastseen hästi seda, kuidas noored on endale metsa justkui fiktiivse kodu loonud (vt Joonis 2 ja Joonis 3). See kujutab endast ruumi, kus värske abielupaar võib

pingeta talitada ja end vabalt tunda. Mets on kogu filmi vältel peategelasele tähenduslik just mentaalse kodu aspektist: “kodu on multimodaalne ja sügavalt sümboolne termin, mida ei saa kaardistada ainult ruumilise kontseptsioonina, pigem kujutada seda kui inimese emotsionaalse territooriumi üht aspekti” (Terkenli 1995: 327). Kuna metsatöölise peres kasvades on ta juba lapsepõlvest harjunud aega veetma propsiplatsil, tajub neiu metsa kui turvalist emotsionaalset territooriumi. Sealsamas väljendab Minna Akselile, kuidas ta ihaleb omaette olla. Oma kodu, kus oleks oma pann, pada ja lusikas. Probleem seisneb aga võlas, mis Aksel pulmade tarvis võtnud oli. See piirab noorte võimalusi kodukoha valikul, mistõttu kaalukauss Ukuaru kasuks langeb.

Joonis 2. Kaader filmist. Lõke metsas (00:19:30)

Joonis 3. Kaader filmist. Minna ja Aksel metsas (00:19:43)

Ukuaru

Ukuaru mainitakse esimest korda päris filmi alguses, kui peategelase ema teatab perekonnale, et Ukuarul on töökoht koos elupaigaga vabaks jäänud. Minnale mõte kolimisest ei meeldi, tuues põhjenduseks, et kohas, kus nad parasjagu elavad, on vähemalt inimesi, kuid Ukuarul on ainult mets ja soo. Nagu eelnevast selgus, olid neiu jaoks vanematekodus elades olulisel kohal sotsiaalsed suhted. Ema, kes tütre vastuse peale lausus: “mis need inimesed sulle on andnud”, ei jaganud tüdruku vaimustust neid ümbrievast kogukonnast.

Mõnda aega Akseli juures elanud, kohtub Minna isaga propsiplatsil. Seal tuleb taaskord jutuks Ukuarule kolimine. Muutunud olukord uute tingimuste ja soovidega paneb naise aga paigale teise pilguga vaatama. Kui neiuna ei osanud Minna head töökohta ja oma maja kõrgelt hinnata, siis nüüd, abikaasa ja lapsevanemana, asub ta pakkumist uuesti kaaluma. Kodu tähendus seisneb pigem selles, mille poole me teel oleme, kui kohas, kust me tuleme (Mallett 2004: 77). Ukuarule jõudes tunneb Minna, et on lõpuks koju jõudnud. Tähelepanuväärne on aga asjaolu, et visuaalsel tasandil kujutatakse uut kodukohta esialgu lagunenu ning mahajäetuna. Adudes oma perenaise rolli, asub Minna kõigepealt tulematerjali koguma, millega pliiti kütta. Sellest mõistame (pidades silmas, et tulekolde omamine tähistab ka võimupositsiooni), et Minna tunnetab Ukuaru koduna. Samuti tekib lapse sünniga ka toitjarollile lisatasand, mida näitlikustab imetamine, muutes lapse otseselt emast sõltuvaks.

Et Ukuarule tulemiseks said noored metsahärralt laenuks hobuse, tuli see ka samal õhtul tagasi viia. Aksel aga sõnas, et tema seda teha ei soovi, mistõttu pidi õhtuhämaruses teekonna ette võtma Minna. Pimedas metsas, veel võõras piirkonnas tagasiteed otsides, eksis aga naine ära. Stseen, mis filmis kujutab naise teelt kõrvale kaldumist, iseloomustab viimase suhestumist ja kohtumist uue kodukohaga. See, mis Minnaga metsa eksides toimus, oli tema kodu ja identiteedi territorialiseerimiseks oluline komponent: “See [identiteet] ei ole koht, kust me tuleme, vaid paik, kus me oleme.. [...] Kodu ja identiteet ei ole üks ja seesama. Need on tingimata teineteisega lahutamatult seotud, aga need mõlemad on territorialiseerimise saaduseks” (Wise 2010: 297). Et tajuda paika mentaalsel tasandil kui enda oma ja tunnetada, olles nüüd ka võimupositsioonil, piirkonda, mis hakkab ta pere ja kodu kaitsma, oli vajalik läbida teekond, mis ühtaegu hirmutav, kuid samal ajal eneseotsingute perspektiivist vältimatu. Filmis portreteerib see teekond peategelase kange iseloomu, mis ei vannu alla ebasoodsatele tingimustele, pikale teekonnale, pimedale metsale ja käänakutele, vaid on tugev neist hoolimata. Minna, jõudes lõpuks tee, mis teda koju viib, istub enne

tuppa minekut veel mõne hetke ukسلävel, kuniks toast kõlab lapse nutt. See moment illustreerib murdepunkti, mil naine mõistab esimest korda oma uut rolli.

Kõigist kodudest, kus peategelane on varasemalt elanud, on ta kaasa saanud olulisi identiteeti kujundavaid kilde, mis Ukuarule jõudes kindla vormi saab. Lapsepõlvkodust kaasa tulnud ema range kasvatus ning ämma ja äia juures lihvitud vastupidavus olid kõik oluline ettevalmistus selleks, kuhu naine jõudma pidi. Seda seisundit peegeldab hästi Bachelardi mõte: “Me tunneme, et me elame orus asuva maja kaitsvas keskmes ja et me oleme “mähitud” talve vaipadesse. Ja meil on soe sellepärast, et väljas on külm” (Bachelard 1999: 82). Kujundi abil saab seletada Minna kasvavat kiindumust Ukuaru vastu. Naisel oli viimaks soe, ta tundis ennast Ukuarul hästi tänu mõistmisele, et mujal on külm, kuigi oli alguses kategooriliselt sinna kolimise vastu. See protsess ilmestab ka naise identiteeditrajektooril edasi liikumist.

Oluline arengumarker on ka maja füüsiline muutmine koduks. Noored, kolinud Ukuarule, peavad selle elamiskõlblikuks muutmiseks palju vaeva nägema: “Tundub, et elamiseks on kõigepealt vaja ehitada” (Heidegger 2006: 66). Selleks, et pere end Ukuarul nii füüsiliselt kui vaimselt hästi tunneks, on oluline vormida majast kodu. Heidegger (2006) ei määratle elamist lihtsalt kui füüsiliselt mingis paigas viibimist. Ta mõtestab seda pigem kui eksistentsiaalset seisundit, mis on tugevalt seotud selle ruumiga, kus inimene viibib. Ehitamine ei ole seega mitte elamise vahend, vaid ehitamine juba ise ongi eluase. Ehitades Ukuarust kodu, loob Minna samal ajal ka midagi suuremat – perekonda, oma identiteeti, mis lubab tal enda minapilti üha tugevamalt tunnetada. Protsessist tulenevalt tekib tal Ukuaruga aina tugevam emotsionaalne side, mis viib omakorda kodutundeni.

Visuaalsel tasandil iseloomustab säärast progressi lagunenu korrastamine. Stseenis, kus Minna esimest korda Ukuarul koldesse tule teeb, on kaader, mis kujutab tossamas katkist korstent (Joonis 4). Ühes perekonna suurenemisega on filmi vältel võimalik märgata ka maja korrastamist ja parandamist. Peale Akseli surma kaotas Minna täielikult oma seni vankumatuna näiva elujõu. Nelja väikese lapse emana ei suutnud Minna oma rolliga enam kontakti leida. Seda iseloomustab stseen, kus pisipoeg tühja kõhtu kannatab, kuid rinnapiima imeda ei saa, mispärast peab Minna talle seda pudelist andma. Näeme, kuidas toitmise ajal kogunevad peategelase ümber ka ta kolm tütart. Kaader iseloomustab järgmist olulist murdepunkti naise identiteedi leidmise protsessis, kus viimane oma rolli taasmõtestab. Kaotanud abikaasa staatuse, saab naine nüüd aru oma perepea positsioonist ja kaalust. Sellele järgneb visuaalsel

tasandil aga veel omakorda tähenduslik kaader parandatud ja parasjagu tossavast korstnast (Joonis 5). See võtab ühtaegu kokku nii Ukuaru kodukohaks muutumise kui ka peategelase eneseotsingu protsessi.

Joonis 4. Kaader filmist. Ukuaru katkine korsten (00:34:55)

Joonis 5. Kaader filmist. Ukuaru terve korsten (1:24:38)

Ukuaru valss kui mentaalne paik

Linateosele on filmimuusika kirjutanud Arvo Pärt. Viimase kultuslik “Ukuaru valss” mängib filmis olulist rolli just peategelase mentaalse eksistentsi tasandil. Esialgu on Pärdi teos tähenduslik Minna ja Aksli armastuse tärkamise perspektiivist, kuid hakkab filmi kulgedes toetama ka sündmustikku, muutudes omamoodi metatasandiks, mis erinevaid olukordi ilmestab. Palast kujuneb filmi edenedes dünaamiline sümbol, mille tähendus vastavalt peategelase eluolule ja arengule rikastub.

“Ukuaru valssi” kuuleme filmis kõlamas esimest korda hetkel, mil

vaatajale tutvustatakse Tondilossi. Pala on ette kandmas Aksel, kes sõpradega peale tööpäeva lustimas on. Minna liigub Tondilossis ringi käies helile aina lähemale, jõudes lõpuks toa ukسلävele, kust see pärineb. Seejärel näidatakse meile suures plaanis lõõtsa, kuid esialgu mängijat ei näidata. Filmi edenedes aga mõistame, et pill seostub otseselt Akseli karakteriga. Järgmine kord kuuleme “Ukuaru valssi” kõlamas suurel jaanipeol, millest Minna on otsustanud eemale jääda oma peatse mehelemineku tõttu. Näeme, kuidas peategelane, vaadates aknast piduliste rõõmu, ihaleb nendega ühineda. Teisele mehele antud lubadus aga juhib neiu sisemisse konflikti, mida näitlikustab abielusõrmusega kõhklevalt mängimine ja lõpuks ülepea kaela teki alla minek. “Ukuaru valsi” motiiv neis kahes stseenis iseloomustab Minna järkjärgulist armumist Akselisse, kuivõrd see konkreetne lõõtsapala on filmis Akseli tunnuseks.

“Ukuaru valsi” motiiv on filmis dünaamiline ja omandab linateose jooksul sujuvalt uusi tähenduskihte. Muutumisprotsessis õpetab ta vaatajat ka seda tähele panema ja vastu võtma. Hetkel, mil peategelane pärast metsa eksimist uuesti kodutee leiab, kõlab toast tuttav lõõtsamäng – Aksel on taaskord valssi esitamas. See iseloomustab nii mentaalsel kui füüsilisel tasandil peategelase jaoks koju jõudmist, mille lisaelemendiks on turvatunne. Pala tugevale seosele mehega lisandub nüüd ka tähenduslik seos turvalisusega, mida iseloomustab kodutunne. Metatasandil markeerib “Ukuaru valss” teatud piiri kodu ja mitte-kodu vahel. Kõigist kolmest kodust, kus peategelane filmi vältel elab, ei kuulnud me “Ukuaru valssi” kõlamas ainsana ämma ja äia juures. See asjaolu kõneleb ilmekalt sellest, et nende elamisest ei saanud Minna jaoks kunagi kodu.

Pala toetab sündmustiku arengut filmis. Kui Aksel on üldmobilisatsiooni korras sõjaväkke läinud, tunneb Minna ebakindlust. Näeme, kuidas naine kuuleb õues kartuleid koorides metsa tagant sõjakära. Visuaalsel tasandil on Ukuarut kujutatud metsaga ümbritsetuna, vaatamata ärevale ajale näidatakse kohta kui turvalist pelgupaika. Auditiiivsel tasandil kinnistavad mõtet ka jõe äärest kõlavad lõõtsahelid. Lapsed on üles leidnud isa pilli ja katsetavad nüüd “Ukuaru valssi”, mis neile viimast meenutab. Arvestades rahutut aega, näeme, kuidas see peategelast trööstib ja talle edasiseks jõudu annab: “Ta [kaasaegne film] lülitab sõnalised teated, muusikalised teated tekstiväliste teadete aktiveerimisse, mis lisavad filmile erinevaid tähenduste struktuure. Kõik need semiootilised kihid monteervad omavahel keeruliselt ning ka nende vahetõrje loob tähenduslikke efekte” (Lotman 2004: 155). Sellist nähtust nimetatakse filmi polüfooniliseks või sünteetiliseks iseloomuks. Sündmuste arenedes on palast aina enam vormumas kujund, näitlikustamiseks Minna elujaatust ja südikust.

Analoogilise näite toob Bachelard: “Henry David Thoreau näiteks kuuleb “jahisarve hüüdu metsasügavustes”. See [...] helikujund, mis täidab öist loodust, kutsub temas esile rahu- ja kindlustunnet. [...] Kuidas on kujunditel, mis elus on niivõrd haruldased, meie kujutlusvõime üle selline võim?” (Bachelard 1999: 71). Filmis kujutatakse peategelast kuulmas jõe äärest tulevat lõõtspillimängu, mis on esmalt sõnumiks vaatajale, et ta seostaks pala selle varasemate esinemiskordadega. Nõnda on võimalik mõista emotsionaalset seotust selle viisi ja peategelase vahel. Tänu sellele kujundile oleme vaatajatena alati vastu võtma ka üldistavat tõlgendust rahu- ja kindlustundest, mida see esile kutsub:

Suurtel kujunditel on ühtaegu ajalugu ja eelajalugu. Nad on alati segu mälestusest ja legendist. Me ei ela kujundit kunagi läbi otseselt. Igal suurel kujundil on mõõtmatu oneiriline sügavus, kuhu meie isiklik minevik lisab erilisi värve. Seetõttu tekib meis tõeline austus kujundi vastu alles hilisel eluperioodil, kui me avastame, et tema juured asuvad teispooll mälus fikseerunud ajalugu. (samas)

“Ukuaru valss”, omandanud järgmise tähendusliku lisakihi, kulmineerub filmi lõpukaadris.

Minna, kes on pärast abikaasa surma masendusse langenud, on kontakti iseendaga kaotanud. Sellest aitab peategelast välja ta ema, kelle manitsustest tõukununa naine taas jalule proovib saada. Ümber Minna, kes pisipoega lutipudelil toidab, kogunevad ka tema kolm tütart (Joonis 6). Neid vaadates saab peategelane lõplikult aru oma rollist.

Joonis 6. Kaader filmist. Minna ja ta lapsed (1:24:29)

Sellele sõnumile kirjutab alla ka “Ukuaru valss”, mis lõpus taaskord kõlama hakkab. Tähelepanuväärne on aga fakt, et see on ainus kord, kui

kuuleme Pärdi teost mittediegeetilisena ehk ainult vaatajale mõelduna. Rõhutades ja kinnitades Ukuaru kui kodukohta ning naise identiteedi taasmõtestamist, juhatab pala meid filmi lõppu.

Kokkuvõtteks

Leida Laiuse 1973. aasta filmis “Ukuaru” kujutatakse peategelase Minna identiteediotsinguid peaasjalikult viimase elupaikade kaudu. Lapsepõlvekodu, omades küll neiu naiseks kujunemise protsessis kaalukat rolli, jääb kiiresti noorele kitsaks. Tajunud selle piiratud, otsustab Minna abielluda Akseliga. See viib peategelase vanematekodu väikeste, ent turvaliste seinte vahelt ämma ja äia katuse alla. Miniat ei võeta perekonnas soojalt vastu, mis tingib seal valitseva tajumusliku pinge. Bachelard (1999) on märkinud, et kodus peab olema võimaldatud tunda rahu- ja kindlustunnet. Viimast aga abikaasa vanemate kodu ei pakkunud. Ärevast õhkkonnast ning tütre sünnist tingituna tunneb peategelane vajadust oma kodu järele rohkem kui kunagi varem. Ukuaru, mis tundus Minna jaoks varem kui karistus, sest asub kaugel inimestest, muutub nüüd justkui pääseteeks.

Peategelase enesemõtestamisprotsessis kolme elupaiga vahel saavad filmis juhtmotiividena tähenduslikuks toit ja tulekolle, mis on seotud võimupositsiooniga. Toitja ja toidetava roll muutub filmis vastavalt peategelase staatusele. See, kes omab toitja rolli, valdab ka võimupositsiooni. Ka tulekolle on miski, mis markeerib ilmekalt nii kodukohta kui võimupositsioonil olijat. Tuli, olles filmis kodu tunnuseks, kujutab paiga stabiilsust. Lapsepõlvekodus vastutab toidu ja kolde eest ema, märkides seega viimase kõrget positsiooni. Abikaasa pere juures kuulub toitja roll äiale, kuid kollet majas ei kõeta, see kujutab Akseli kodu ajutisust peatuspaigana. Peategelase identiteediotsingud kulmineeruvad Ukuarule kolides, kus viimane omandab võimu nii toitja kui kütja rollis. Kogu protsessi toetab auditiivsel tasandil “Ukuaru valss” kui mentaalne paik, mis seob loo ühtseks tervikuks. Kokkuvõttes võib öelda, et Laiuse ruumipoetika eripäraks ongi ruumi kaudu tegelaste kujunemise näitamine ning elupaikade näol filmi tervikliku kunstilise maailma loomine.

Kuna käesolev uurimus keskendus peamiselt filmi sisulisele poolele, oleks edasi huvitav analüüsida kodu ruumipoetika kujutamist “Ukuarus” ka vormilisel tasandil. See võimaldaks näiteks filmisemiootilist analüüsi sellest, kuidas tehniliste võtete abil on filmis loodud ruumid, mis peategelase jaoks erinevatel tasanditel tähenduslikuks muutuvad.

Kirjandus

- Bachelard, Gaston 1999. *Ruumipoeetika*. Tlk Kaia Sisask. Tallinn: Vagabund.
- Bowlby, Sophie.; Gregory, Susan.; McKie, Linda 1997. "Doing home": Patriarchy, caring, and space. *Women's Studies International Forum* 20(3): 343–350.
- Casey, Edward S. 2001. Body, self, and landscape. – P. C. Adams; S. Hielscher; K. E. Till (eds.). *Textures of Place: Exploring Humanist Geographies*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 403–425.
- D'Sylva, Andrea; Beagan, Brenda L. 2011. 'Food is culture, but it's also power': the role of food in ethnic and gender identity construction among Goan Canadian women. *Journal of Gender Studies* 20(3): 279–289.
- Heidegger, Martin 2006. Building dwelling thinking. – J. Morra; M. Smith (eds.). *Visual Culture: Spaces of Visual Culture*. London: Routledge, 66–76.
- Lotman, Juri 2004. *Filmisemiootika*. Tallinn: Varrak.
- Mallett, Shelley 2004. Understanding home: A critical review of the literature. *The Sociological Review* 52(1): 62–89.
- Pallasmaa, Juhani 1994. Identity, intimacy and domicile. *Finnish Architectural Review* 1: 1–23.
- Terkenli, Theano S. 1995. Home as a region. *Geographical Review* 85(3): 324–334.
- Wängqvist, Maria 2013. *That's How People Grow Up. Identity Formation in Emerging Adulthood*. Doktoritöö. Göteborgi Ülikool.
- Wise, J. Macgregor 2010. Home: Territory and identity. *Cultural studies*: 14(2): 295–310.

Õpilasest õpetajaks

Eleni Alexandri

Vahemaa klassiruumi tagumiste ridade ja selle esise vahel on võrdlemisi väike. Ent kui sul tuleb endal toolist tõusta ja klassi ette seista, paistab see järsku märksa suurem. Olen neljanda aasta semiootika doktorant Tartu Ülikoolis ja allpool mõtisklen ma omaenda kursuse loomise ja lugemise kogemuse üle.

Eelmisel kevadsemestril, 2023/24 õppeaastal, avanes mul võimalus koostada kõikidele õppeastmetele mõeldus kursus popkultuuri semiootikast. Õigupoolest peavad õppekava raames õpetama kõik doktorandid, tavaliselt võtavad nad lihtsalt üle mõne olemasoleva õppeaine või asuvad õppeassistendiks. Idee popkultuuri semiootika kursusest tärkas minus juba magistriõpingute ajal. Mäletan, kuidas kirjutasin kunagi oma (oh kui paljude) märkmete vahele “eesmärk: õpetada kursust popkultuurist”. Lisaks sellele unistusele oli ajendiks ka välismaiste kolleegidega peetud vestlus 15. Semiootika Maailmakongressil, kus nad rääkisid mulle, et omaenda kursuse loomine on küll vaearikas, aga tänuväärne ettevõtmine, mis näeb lisaks ka CV-s hea välja. Seega otsustasin osakonnale oma idee välja käia ja nemad võtsid selle igati soojalt vastu.

Esimene samm oli küllaltki lihtne – vähemalt kaks semestrit enne kursuse algust pidin kinnitama selle nime ja lühikese ülevaate. Järgmisena tuli mul pikemalt lahti kirjutada aineprogramm, õpieesmärgid, kursuse bibliograafia ja muu selline. Selles oli mulle suureks abiks professor James Edward Groccia “Õpetamise, õppimise ja juhendamise” aine, mis andis mulle vajalikud tööriistad ja enesekindluse, et viia kursus vastavusse õppekavaga ning panna paika hindelised ülesanded, kodused tööd ja kohustusliku kirjanduse, lähtudes sealjuures eeskätt õpilastest ja nende soovidest-vajadustest. Soovitan seda ainet kindlasti kõigile.

Lisaks arvan, et omajagu abi oli ka minu enda motiveeritusest. Esiteks tahtsin ma panustada popkultuuri destigmatiseerimisse akadeemilistes ringkondades. Kultuur, alates Sophoklesest ja Shakespeare’ist, kuni kaasaegsete autoriteni, kes uudsust ja innovaatsilisust taotleavad, saab sageli alguse popkultuurist. Liialt kaua on seda aga sarjatud kui midagi pinnapealset, millel pole sügavamat tähendust ega tähtsust. Ometigi usun ma, et popkultuuri saaks ja tasuks teadustöös rakendada mitte ainult uurimisobjekti või allikana, aga ka eeskujuna, mille kaudu seletada lahti keerulisi teooriaid ja teemasid. Mina lähtusin sellest näiteks oma magistriõpingutes, et uutest mõistetest ise paremini aru saada ja neid ka

oma klassikaaslastele seletada. Kursust ette valmistades ja hullumeelse teadlase kombel märkmeid kogudes leidsin ma ka teise põhjuse kursuse loomiseks. Nimelt valitseb popkultuuri ja selle definitsioone käsitlevas kirjanduses kohutav terminoloogiline tohuvapohu.

Järgmisena pidin mõtlema kursuse kondikava peale. Arvestades oma tulevaste õpilaste erinevate tasemete ja taustadega, ehitasin kursuse üles natuke ebatavaliselt. Kuidas see siis välja nägi? Neljateistkümnest õppenädalast olid esimesed kuus pühendatud loengutele, mis käsitlesid popkultuuri teooriat. Mõte oli selles, et tutvustan tudengitele kõigepealt tähtsamaid teoreetilisi lähtepunkte ja popkultuuri mõtestamise viise, enne kui asume nende rakendamise ja analüüsi enda kallale. Seejärel viisin läbi vaheeksami edasijõudmise hindamiseks, kus tudengid pidid vastama viiele aruteluküsimusele, selgitamaks välja, kas nad on käsitletud teooriatest ja mõistetest aru saanud ja oskavad neis orienteeruda. Kui nüüd aus olla, ei osanud ma vahehindamist kavandades ette näha, kui palju aega läheb mul tudengite vastuste läbi töötamise, hindamise ja tagasisidestamise peale. Järgnevad kuus kohtumist olid pühendatud konkreetsematele popkultuuri ilmingutele ja aspektidele. Seminari formaadis arutlesime näiteks videomängude, moe, kino ja muusika üle ning proovisime popkultuuri kohta õpitut nende raames rakendada. Viimased kaks nädalat olid eraldatud lõpphindamisele, mis kujutas endast tudengite ettekandeid nende enda valitud teemadel.

Kui mu kursus viimaks õppeinfosüsteemis registreerimiseks avati, tundsin ma ühtaegu elevust ja õnne, aga ka närvilisust ja ärevust. Patsutasin endale õlale, kujutades ette, kuidas noorem mina oleks ennast tundnud, nähes oma unistust teostumas. Samas hakkasin muretsema, kas mul ikka õnnestub vajalikud huvilised kokku saada, et kursus üldse toimuda saaks. Õnneks olid paari päeva pärast kõik 24 kohta täis (kuigi semestri keskepaigaks jäi tudengeid alles 17, sekka mõned vabakuulajad). Koos sellega hakkas kerkima ka stressitase ja vastutustunne tõstis minus pead. Eesootav tundus aina tõelisem ja hetk, mil ma pidin klassi ette seisma ja tudengeid tervitama, jõudis aina lähemale.

Õöl vastu esimest loengut sain ma vaid mõned tunnid magada ja sisenessin ruumi 306 kofeiinist täis pumbatuna. Istusin arvuti taha, avasin slaidid ja jäin tudengeid ootama. Õpilased hakkasidki saabuma ja ma vaatasin kannatamatult kella, oodates, et see näitaks juba numbreid 16:15, et saaksin alustada. Tunne oli võrreldav hambaarsti kabineti ees ootamisega. Sa tahad, et see jõuaks juba kätte ja kuuled oma peas juba puurimise häält, aga ainult sellepärast, et see kiiremini läbi saaks. Vaatasin taas kella ja aeg oligi käes! Mäletan, et tundsin paari minuti järel midagi kehavälise kogemuse sarnast, justkui ma vaataks kõrvalt, kuidas

ma klassi ees räägin ja kursuse struktuuri seletan, kuid mul pole selle üle mingit kontrolli. Otsustasin olla avameelne ja tunnistasin kõigile, et õpetan tervet kursust esimest korda, olen väga närvis ja algus võib olla pisut konarlik, aga me saame sellest koos üle ja ajaga läheb kõik paremaks. Kõik naersid tunnustavalt.¹²

Järgnevate nädalate jooksul avastasin, et vahet pole, kui põhjalikult õpetamiseks ette valmistuda – sellest ei piisa kunagi. Nii tihti tundsin, et pean oma slaide ümber tegema, mõnda mõistet põhjalikumalt puudutama ja mõned üldse kõrvale jätma, kuna minu õpilased olid erinevatelt õppeastmetelt ja erinevatest valdkondadest. Seetõttu lisasin kursusele veel jooksvalt uusi teemasid, et see tudengite huvidega paremini haakuks. Hea õpetamise poole püüeldes on kõige olulisem olla aktiivne kuulaja ja jääda paindlikuks, hõlgustamata samas omaenda ideid. Samuti rõhutasin igal võimalusel, et tudengid võivad minuga alati ühendust võtta, et kerkivaid muresid või küsimusi arutada ja lugemist juurde küsida, nagu minu enda õppejõud Eestis olid seda teinud. Andsin endast parima, et pidada kursust kujundades ja läbi viies silmas tudengeid ja nende soove, kuna mul olid omaenda magistriõpingud veel värskest meelest. Seda alates enne mainitud kondikavast kuni slaidide kujunduseni välja. Näiteks proovisin kogu asjakohase informatsiooni alati ühe slaidi peale ära mahutada, et tudengitele oleks lihtsam kõikide tsitaatide ja viidete üle järke pidada. Proovisin kaasata ja ära kasutada kõike, mida ma ise tudengina hindasin, lisades sellele omalt poolt ka natuke isikupära. Näiteks lõpetasin iga kohtumise mõne muusikapalaga. See haalus ühest küljest hästi popkultuuri uurimise põhimõttega ja lõi teisest küljest hubase ja kaasava atmosfääri, mis võimaldas meil kõigil pika päeva lõpuks muusika abil natuke stressi maandada ja ühist keelt leida. Lõpulaulud valisin ma juhuslikult tudengite lemmiklaulude nimekirjast, mille palusin neil esimeses loengus koostada.

Hiljuti käisin ma kuulamas oma kollegi Epp Adleri ettekannet 2024. aasta Tartu semiootika suvekoolis Viljandis. Epp rääkis õpetamise dünaamikast ning subjektiivsusest ja agentsusest klassiruumi kontekstis. Mind kõnetas eriti see, kuidas ta iseloomustas õpetamist kui “isiksuse ründamist”. Tõepoolest, õppimine, kasvamine, kohanemine ja arenemine panevad proovile nii vaimselt kui ka füüsiliselt. See on protsess, mis võib olla ebamugav, teinekord isegi valus. Ma arvan, et õpilasest õpetajaks suundumine (ainult üheks semestriks, aga siiski) on samuti omal moel isiksuse ründamine ja kätkeb endas ohtu kaotada ennast kõigi uute kohustuste ja ootuste keskel, unustades õpilase endas. Vahest on instituut-

¹² Olen päris kindel, et Eleni kinnitas ka kõigile, kui väga ta neid armastab. Eleni seda ise ei mäleta. – *Tõlkija Daniel Tamme märkus.*

dile raporteerimisega kaasnev stress, hirm olla (halvaks) eeskujuks, oht tudengeid eksiteele juhatada, neile probleeme või ebamugavust põhjustada ja häbi, mis sellega kaasneks, ja veel tuhat muremõtet põhjuseks, miks õppejõud ei suuda silmas pidada seda, mida nad kord ise oma õpetajatelt eeldasid. Seda teooriat edasi arendades võib küsida, kas need hirmud ja “rännak isiksusele” on põhjuseks, miks õppejõud võtavad sageli sisse kaitsepositsiooni ja ehitavad enda ümber paksud müürid. Ohutut distantssi hoides ei pea sa muretsema, et kaotad õpilaste üle kontrolli, kas pole? Võib-olla on sellisel lähenemisel omad eelised, võib-olla kujuneb see välja aastatega, kui sul on raske (ehk isegi valus?) oma õpilastesse kiinduda, sest peagi lähevad nad niikuinii ära... Mulle tundus igatahes võimatu sellist hoiakut võtta. Esiteks paistis mulle, et kõik näevad mind läbi, seega tunnistasin etteruttavalt oma närvilisuse ja hirmud üles. Teiseks huvitasid mind sellise meetodi tulemused. Minu kogemuses tasus ausus end ära!

Kursuse tipphetkeks olid minu jaoks kahtlemata tudengite ettekanded viimasel kahel nädalal, kus nad pidid semestri jooksul õpitut ise rakendama. Oli nõnda tänuväärne näha inimesi, kes ei teadnud popkultuurist või semiootikast varem mitte midagi, esitlemas oma uurimusi neile huvipakkumatel teemadel. See oli tõesti südantliigutav! Kõrghetkede hulka kuuluvad ka mu kallite kolleegide etteasted, kui ma sain oma tudengitele tutvustada Andrew Mark Creightoni, Karl Joosep Pihelit ja Daniel Tamme, kes loovutasid osa oma väärtuslikust ajast, et jagada oma kogemusi ja teadmisi vastavalt lummuse ja mcdonaldiseerumise semiootikast, muusika(semiootika)st, ja internetist ning sotsiaalmeediast. Lisaks sellele üllatas, erutas ja kütkestas mind pidevalt tudengite iganädalaste kodutööde lugemine, nende küsimuste kuulamine ja neid huvitavate uurimisteede üle arutlemine. Ma tean, et see võib kõlada liialt pateetiliselt, aga ütlus, et õpetajana õpid sa alati oma õpilastelt, vastab kahtlemata tõele ja ma ei jõua ära oodata, mil minust saab täiskohaga õpetaja.

Kokkuvõttes oli enda loodud kursuse lugemine hämmastav kogemus, mis pakkus mulle omaenda uurimistöö jätkamiseks palju ideid ja andis ka enesekindluse, et suudan edasi anda seda, mida olen ise aastate jooksul õppinud. Rääkimata millegi saavutamise ja lõpule viimise rõõmust. Kindlasti saaksin ma mingeid asju tulevikus paremini teha, aga ma andsin endast kõik ja ei kahetse midagi. Kõigile, kes kaaluvad õpetamist, ja eriti nendele, kes mõtlevad samuti oma kursuse koostamisest, ütlen ma – andke minna! See saab olema hirmuäratav ja väsitav, aga lõpuks jäävad teid saatma ainult head mälestused, uus kirg oma eriala vastu ja süvenenud lugupidamine õpetamise ees.

Hirmu kui suveräänse kultuuri eripalgelisus ja hirmukultuuri teke indiviidi subjektiivkultuuris

Liis Lõhmus

Selles essees koondun ümber indiviidi subjektiivse kultuuri sisemise kihistuse, täpsemalt kaevun sügavamale enda püüdes väljutada hirmu palgeid liitva lõimumise lõikes. Toon indiviidi ja hirmu küll lahatud ja koost võetud, ent minu silmis täielikult mudeldamata struktuuri kui hääle otsingus meediumi näol välja, minnes indiviidi süsteemse kultuuri enda mudeldatavasse sügavusse ning seon paralleelselt lotmanliku kultuuri-käsitluse tuumsete joontega.

Taolise konteksti haardes uurin indiviidi teadvuse loomulikku magnetiseerimist hirmu polaarsel määramatuse-turvalisuse suunal ning selle nii healoomulist kui ka avalduva tagurlikkuse halvavat esinemist subjektiivkultuuri psüühilises maastikus ja liginen sellele enesekesksest vaatenurgast ilma ühessegi kontseptuaalsesse püüdisse kinnijäämata.

Esiteks avan põgusalt kasutatavate põhimõistete tagamaid. Indiviidi subjektiivkultuuri all pean silmas inimese siseilma, ehk teisisõnu (ja antud käsitluse jaoks sobivalt) tema sise-kultuuri. Ja ühtlasi on see minu jaoks kui subjektiivne semiosfäär; siinkohal semiosfäär kui “semiootiline isiksus” (Lotman 2022d [1984]: 153).

Hirmukultuur tähendab minu jaoks indiviidi ja hirmu kultuuride ühildumist, tekkides indiviidis hirmu kogemise hetkel või, nagu ma siin väljendan, “hirmu poolt vallutatud saamisel”. Paradoksaalselt on siis üks kultuur teise kultuuri sees, kahe liidust on sündinud üks tervikkultuur, nende mõlema sünnitis.

Kui semiosfääri struktuurse ehituse põhiline tunnus on (lisaks piiritletusele) iga osakese tervikuks olemine ning suletus oma struktuur-sesse iseseisvusesse (samas, 159), siis hirmukultuuris – mida võiks vabalt nimetada ka hirmusemiosfääriks – avaldub see nii hirmu kui hirmu kogeva indiviidi subjektiivses-teadmatus panustamises selle säilimisse. Veel hirmuga seotud mõisteteks on siin hea- ja halvaloomuline hirmu pale, mis tähendavad vastavalt indiviidi tajutava hirmu pigem positiivset või negatiivset mõju tema käekäigule. Hirmu ülekantava identiteedi all olen silmas pidanud teatavat silda, mis võimaldab ühe kultuuri ülekannet teisele ehk see on moment enne subjektiivse hirmukultuuri tekkimist.

Niisiis fookus on nii indiviidil, hirmul kui nende ühisloomel, hirmukultuuril. Alustan väikese sissejuhatuse ja teema valiku põhjendu-

sega. Kui üldmõistes kultuuri fookuskese, tsepter on teadagi ühtsuse ümber koondunud, peaks minu meelest vaatama ka iga detaili sügavusse, mis panustavad omamoodi ja sageli “nähtamatult” ühtsuse funktsioneerimisse ehk millised on allosised, looritatud “tumedus”, mis on vaiba alla lükatud ja silme eest ära peidetud. Neid vaatlengi selles käsitluses kui varjutatud indiiviidi subjektiivkultuuri hirmukihte, kus see tajumata emotsioon kasvab sügavamale kaevudes vaid tugevamaks, mistõttu nende retseptsioon muutub talumatuks.

Ning kui kultuuri ala on ühtlasi pidevalt vältavate ja eritandrilliste võitluste, kokkupõrgete ja konfliktide ala (Lotman 2010a: 29), ei saa nägemata jätta läbitöötlemata ja käsitlemata osiste rolli nende põrgete süvendamisel. See võib viia kultuuri, antud juhul siis indiviidi subjektiivse kultuuri hägustuvasse ja enesesummutavasse deliiriumilaadseesse seisundisse, kus teadvus on nõjatunud endast ärakärbitu (siinkohal hirmu) tunnistamata külgedele, mis tuleb ja tekib ometigi ning tegutseb sellegipoolest.

Hirmu siseilmlik denotatiivsus ei ilmuta ennast koheses, indiividile paljastuvaks eksplitsiitsuses, mis oleks vahetult kättesaadav; selle peidetus on salapärase, isetekkeline – või selle vastand –, ning kurjakuulutatavalt ligimeelitav. Tema diskursuslik struktureeritus on jäänud hallolluseks inimeadvuse jalamil, kus ei olda valmis teda kuigi meelsalt kui üht põhilist, pakitsevat tundekeelt ilma ühegi psüühilise turviseta vastu võtma. Siinkohal üks tarvilik käik on koost võtta ja lahti komplekteerida hirmu allmotiivi dominantne roll subjektiivkultuuri mastaapselt üldistataval platvormil, selle hõlmatus ja mõjutatus, ühe emotsiooniüksuse kultuuriloomuline osakaal indiviidi subjektiivses kultuuris.

Seega tuleks siia inkorporeerida hirmu olemuse üle arutlev käsitlus, mida spetsiifilise indiviidi subjektiivkultuuri implitsiitsuses peetakse teinekord kui mitte laiduväärseks, siis vähemalt külmavärinaid – ja ometi õigusega! – tekitavaks tundeiks, ning kaasata see lotmanlikult aegumatu “oma-võõra” vastandpoolusesse ehk iga kultuuri, k.a kõnealuse indiviidi olemuslikku alusmudelisse toimima. Ühtlasi võimendub panus indiviidi subjektiivkultuuri ausamasse ja filtriteta lahkamisse – kuidas need sildistatud “tumedused” (hirm ja tema eri palged) annavad oma panuse ühtsusesse ning introspektsioonilise siiruse käsitlemisesse.

Hirm oma täiuses, hirmu esmapilgul õõva tekitav loomus imbib sügavalt valuliku lööbena läbi kogeja psüühilise marrasnaha, söövitades enda teel nähtavaks kõik nähtamatu ja irdudes subjektipõhises eneseteadlikkuses ohtlikult kiiva. Tema maskeering näib mulle salapärasem, kinnisem ja sulgunum. Ometi immitseb teda läbi mina-keskse indiviidi subjektiivkultuuri raamiva aediku, eritab hulganisti märke enda

aistingust kui indiviidi poolt tajutud “teisest”, neutraliseerides teda (hirmu) niisiis indiviidi minasusele lähemale.

Hirm minu jaoks ongi adutav ühelt poolt nii “mina” kui “teisena”, tema roll indiviidi vaates ilmneb koheselt ärapõlatu, kõrvalevisatu kehatuses; ta on kutsumata võõras, sissetunginud, ent ometi isehakatanud külastaja maskis üüratu soovimatus. Indiviidis on soov võtta teda selle “võõrana”; hirmu edastatav teave ei ole talle kui võrdväärsele adressaadile saadetud. Ent samas väline vaatleja, vastava indiviidi hirmu aduv teine indiid võib seda määratleda autokommunikatsioonina, ent kogeja mitte, tema tunnistab näilist hirmunud ennast ja hirmu endas “võõrana” ja seega mina-tema vahelise suhtlusena.

Kui aga muidu jäävad mina-tema süsteemis vaid edastatav teade ja informatsioon püsivaks ning vahetub vaid informatsiooni kandja, (Lotman 2010d: 129), siis selles hirmu käsitluses avan mõttekäigu, mis kujuneb suunaviidaks hoopiski mina-mina põhisele suhtlustüübile, kus teade just formuleeritakse kommunikatsiooniprotsessis ümber ja see omandab uue tähenduse (samas). Ja seda kõike endiselt individuaalses kultuuriruumis, aga ma sõnastaksin seda siinkohal niiviisi, et hirm mõnes mõttes *saab* indiviidi minaks, mis viib hoopiski indiviidi-hirmu seongu ümberformuleerimisele ja individualiseerimisele ehk teade (kui momentaalne hirmu pale) saab indiidiks ning selle käigus formuleerib indiid (nüüd kui iseenda teade, teatega hirmuidentiteet) ennast ümber.

Hirm võib teatud mõttes – ja eelkõige indiviidi subjektiivvaates – saboteerida indiviidi minasust, kui hirmult kiirgavad märgid undavad algul tasakesi ligi hiilides, aga lõpuks kontrollimatu alarmeeritusena indiviidi teadvuses ja kehas. See võtab kõike, haarab kõike, tahab kõike ja igat osakest temast ning lõpuks, ajutiselt või krooniliselt saabki indiidiks ja tema subjektiivkultuuriks ehk tekibki hirmukultuur. Ent sellest kõigest ja hirmukultuurist endast juba peatselt lähemalt.

Ennist mainitud elujanu ja kõikjalepürgimise valgusesse asetatuna on hirm olnud ilmselt alati mõõndusteta “elus”, alati teatava intellektina opereerinud ja seeläbi korduvalt ja korduvalt end inimeste identiteedi maastikule ligi pressinud. Hirmu targutav eneseteadlikkus eendub enda mina-põhisusest subjekti meelevalda; abstraktsusena pressib ta enda tulisuse indiidile liigraske kandamina õlule, mis viimast “seestades” viib indiviidi tihti peale hirmu äratõukamiseni.

Hirmu minasus hirmu enda silmis näib kulgevat indiidiga üheselt, kõrvuti koos kui koevolutsoonilise jadaühenduse rakkes. Selle pinnalt, tekke hetkelt omistab hirm enda kütkes oleva indiid iseendale, st hirmu mina-identiteet astub indiid kingadesse. Vastav indiid saab hirmu poolt temakesksest semioosist subjektiveeritud – hirm on nüüd indiid,

ja hirm ei omista enam vaid endale subjektiivset minasust. Ja kui hirm ning sundus määravad meie suhtumise “teistesse” (Lotman 2022e [1970]: 263), siis on indiviid niikuinii vastaval ajahetkel mõjutatud, tema suhtumine välismaailma kui endavälise semiosfääri interpreteerimine pole enam puhtalt temast endast tuletatud. Ning hirmuga tundub kaasnevat sundus, olgu see siis hea- või halvavõimuline.

Kui taoline teise siserealsuse lõhkumine ja enda omasuse “võõrale” kui nn ohver-indiviidile selga rüütamine kombib teravalt kahevahelisi piirdeid ning kummagi personifikatsiooni juba olemasolevat haaret, siis kuidas avalduksid neis lotmanlikud alguse-lõpu markeerituse tunnused, lähenedes eeldusega, et hirm on iseenese subjektiveerituse algus ja lõpp ähmastub peatses indiviidi psüühika ülevõtmises, enda identiteedi pealesunnitud ladestamises ja omanikuks asumises?

Ühe võimalusena võin neid vaadelda mõlema kogetud tunnetena – hirmu enesepõhine interpreteerimine leiab oma “lõpu” hoopis uue alguse näol vangistatava subjekti seestamises (ja seejuures endiselt lõplikkuse kui identiteedi osise säilitades), ja vangistatu jaoks kuhjub seni tema poolt vallatud ja konstrueeritud identiteet lõpu mademele, alates sealt paradoksaalselt teisena, võõrana, saades “hirmuks, keda ta ei soovi” ning spiraalipidi intensiivistub värske “alguse” pahaendeline lõpp (niisiis taaskordselt alguse-lõpu lahutamatu seotus).

Siin on ilmselgelt nähtav kummagi lahtihargnev võimalikkus; mõlemad kategooriad on nagu algpunktid, millest võivad areneda nii ruumilised kui ka ajalised konstruktsioonid. Kummagi (nii indiviidi kui hirmu) puhul on algus ja lõpp üksteisest läbipõimunud ja kaosesse paisatud, või täpsustades – hirmu kogetav kaos peegeldub vaid viivuks minasuse dekonstrueerimisel ja ümbermudeldamisel, peatne korrastatus suretab varase üürikese korrastamatuse säilmed.

Seega üldistavalt võin kummagi seisukohast markeerida alguse ja lõpuga nii hirmu kui indiviidi, tunnistada binaarsuse kestvust mõlema puhul määramatus lakkamatuses, või vähemalt kuni valitava hetkeni.

Kõneldes hirmu vaates tema “subjektist” (mõtteselgituseks jutumärkides, kuna inimpsüühika polaarse sooveraldatuse vaates on ta eikellegi poolt omastatav indiviid, ei eales hirmu subjektiveeritav), avastame potentsiaalselt semiotsiidi häirivad ilmingud, mil võõra piirideta ja takistamatu ligipääs raputab valusalt indiviidi seni ülalhoitud struktureerituse ohje, paiskab põhiplaanis väldanud semioosi kontrollimatuse kätte. Seda muidugi senikaua, kuni hirm verivärske monarhina uue käibelevõetava korra ehk korrastatuse sätestab, panustades ometi vastava ajavahemiku indiviidi mitmetahulise rikkalikkuse säilimisele ja kasvule; võttes siinkohal aluseks, et igasuguse intellektuaalse struktuuri hädavaja-

likuks tingimuseks on sisemine semiootiline eripalgelisus ja tõlkimatute-erikeelsete semiootiliste moodustiste sisaldus (Lotman 2022a: 40).

Siinkohal mõistangi hirmu semiosfääri ehk tema kultuuri vastandlikkuse “häirivat” rolli kui indiviidi mõnes mõttes stimuleeriva ning ühel või teisel moel rikastava jõuna (muidugi vaid ühena paljude teiste variatiivsuste seas). Ühe vitaalse üksusena lisandub hirmu edastatud semantika kohatine tõlkimatus ja erikeelsus ning isegi indiviidi kogetav vastuolulisus viimase toimimise ja edasiviivuse tingimuste juurde. Ja ühtlasi muudab võõraste elementide pidev ja põhimõtteline sisestamine süsteemi liikumise nii lineaarseks kui ennustamatuks; seega indiviidi subjektiivkultuuri vaates võib hirm “võõrana” anda lisanüansi muidu soiku vajunud individuaalse süsteemi äratamiseks (olles kui healoomuline hirm, selle üks pale), ent selles essee käsitlen ka hirmu pahaloolumisuse ühte palet, mis on hoopis kitsendav ja piirav. Viimase puhul loon siin seose indiviidi lineaarse raja peal hoidmisega ja healoomulist, sütitavat hirmu näen rohkem ennustamatuse poole suunavana, kuigi kummagi variandi puhul saab märgata eri varjundeid; puhas must-valget minu meelest ei olegi, täpselt nagu hirmu hea- ja halvaloomulisusel on omad palged.

Lotmani korrastuse-korrastamatuse tingimusest (Lotman jt 2013 [1973]) tulenedes võin nentida, et kahe omavaheline suhestumine ei pruugi tingimata välispidise kõigutava tulemuseni viia, ehk teineteisele vastandumine võib isegi harmooniat suurendavaks teguriks kujuneda. Lõpuks võib see sündinud vastuolulisus üheks neutraalseks tervikuks sulanduda, olles kui liitev lüli nende vahel ja mõlemad vastandused jooksevad selle poole, sisimas janunedes polaarsuse järele, mis viiks terviklikkuseni. Hirmu ja indiviidi käsitluses leian hetkest hetke liikudes, ühe või teise ajamomendi saabumisel vastava sulandumise kui teatava nõusoleku, alistumise, leppimise – indiviid omastab tahes-tahtmata hirmu kui temaga nüüdsest identse entiteedi, hirm kohaneb enda subjektiveeritud biootilise mateeria kui järjekordse anastatud liitega. Kehtestub esmalt vastuoluline, ent lõpuks tõhus, uus sümbioosne kultuur, mil tunnistame järk-järgulist klammerdumist kummaltki poolt, sõltuvuslikkuse kujunemist nii personifitseeritud hirmu kui sellesse mähitud indiviidi poolt, kes on vähemalt momendiks eraldunud oma suveräänsest ja puutumast kultuurist.

Kahevaheline polariseerimine kummutatakse, toimub teatud alistumine teineteisesse, korrastamatu ja korrastatuse segunemine, mis paradoksaalselt ei anna isegi esmapilgulise hävingu mõõtu välja.

Tekib hirmukultuur, mis segunemise teel ja näiliselt sobimatute opositsioonide kui hirmu ja indiviidi ühtimisel initsieeritud saab. Igaks

juhuks lisan juurde, et loodud termini, personifitseeritud hirmukultuuri kasutamine ei välista teisi taolisi mõisteid. Võiks rääkida ka diakroonilisest ja subjektiivsest häälikultuurist, kurbusekultuurist jne. Tulles aga konkreetsetl hirmukultuuri juurde, sisaldub selle vastuolulise terviklikkuse sügavaimas immanentsuses paratamatult alati bipolaarsus ehk vastandite süsteemsus, mis vastavas momentaalses/permanentsses kontekstis loob indiviidi maailma semiootilisele mudeldamisele meediumi ning kujutab endast seega üht põhilist ja suunavat vundamenti, mida antud aeg-ruumilisus parasjagu nõuab. Ja kui sobimatult ja kuuldut annuleerivalt see ka ei kõlaks, välistab minu silmis hirmu kui patoloogilist ühtsust külvav kohalolek isoleerituse eksistentsi. Siit järeldub indiviidi suutmatust täielikult hirmu kui opositsioneerivalt positsioonilt nii tagantlukkava-innustava kui ka ahistav-sandistava olekuta toimetulek; täpselt sarnane vastandite baasvundament, nagu juba teadaolevalt nõuab iga kultuuriks nimetatud süsteem.

Ühtlasi tingimusel, et igasugune kultuur on kui kõige täiuslikum mehhanism, mis muudab entroopia informatsiooniks (Lotman 2010c [1973]: 122), tõlgendan ma indiviidis oleva hirmukultuuri tarvilikkust *käesoleval* hetkel, ehk hirmu vajalikult vältimatu roll dūnaamilise “kaose” loomisel antud ajaaknas. Ning kui kultuur üldiselt peab üheaegselt olema ja mitte olema struktuur (samas), on hirmukultuur minu meelest ideaalne näide nii korrastatuse kui korrastamatuse loomisel. Viimased luuakse seega indiviidi enda subjektiivkultuuris, mis mõjutavadki lõpuks otseselt ikkagi teda ja tema subjektiivkultuuri, mitte vastandlikus koosloomes sündinud hirmukultuuri, aga hirmukultuur on vähemalt hirmu kohalolu kestuseni indiviidi kui enda subjekti “käsutaja” ning vastavate mõjutuste käivitaja. Kõik sõltuvalt ikka tema hea- ja halvaloomulisest pooldumisest ja kummagi mitmetahulistest jagunemistest.

Taoline vastandumisprotsess on hirmukultuuri vältamiseks tingimulik – tema entroopia võimendumine ja ekstaasi süüvimine käib kaasas korrastatuse ja korrastamatuse, lennutava ja maandava jt vastandite esinemisega, kus kaos hetkeks õhkabki muidu läbiva diskreetsuse, võimaldades samas aga dūnaamilisust ja mandumatust. Elu-surma opositsiooniski on ta võimeline hüppeks nii ühte kui teise, nii võttes kui andes, äratades (elususe ihale) ja summutades (hoiab elusust tagasi, taandub isikus hirmu ülekuhjamisele ja vegeteeriva seisundi süvendamisele) ning seda korduvalt ja korduvalt.

Viivuks aga hirmukultuurist välja, indiviidi suveräänsesse subjektiivkultuuri põigates tunnistan isegi mainitud põhjakiskuvatel hirmuhetkedel ääretut sitkust ja püüdlikkust, isegi halvaloomulise hirmu kasutamist

individuaalseks hüvanguks ja enese edasikannustamiseks, mis igas indiviidis potentsiaalina peitub. Ühildades selle väitega, et üks kultuuri püsivuse viise avaldub tema regeneratsioonis ja võimes välised korratused sisemise struktuuri faktoriteks kujundada (Lotman 2010c: 123), tunnistan taaskord hirmu paratamatut ning tahtelist-tahtmatut massiivset mõju indiviidi joondamisel pidevale enesearengule ja dünaamilisusele – näiteks saabki indiviid ühe võimalusena hirmukultuuri seongus olles ilmutada siiski erakordset tarmukust ja oskust korrastamatus korrastuseks pöörata. Niisiis vähemalt momentaalselt saab ta võimuohjad taas enda kätte, tõeline suveräänne indiviid ja tema kultuur tõuseb troonile, aga see sõltub minu meelest siiski täielikult konkreetsest indiviidist ning on jällegi ühe variandina (paljustest) õhus.

Indiviidi kui subjektiivset semiootilist struktuuri vaadeldes tasub ka meelde tuletada, et täielikult stabiilseid ja muutumatuid semiootilisi struktuure arvatavasti polegi, muidu võib vähemalt teoreetiliselt tasandil nende võimalike kombinatsioonide lõplikust tunnistada (Lotman 2001: 123). Minu tähenduses kehtib see nii indiviidi kui hirmu kultuuri puhul – kumbki manduks vaid ühe polaarsuse ehk pelgalt enese juurde jäädes. Teatud kontekstide raamistikus võib indiviidi hirmukultuuri lätteks saada hoopiski selle korrastamata sfäär – läbi vahetuvate modaalsuste põimuvadki need kaks vastandlikkust teineteise sisse ja teisest läbi, olles ometigi vältimatu stimulatsioon edasipürgimiseks ja innovaatiliseks, vähemalt sellel kujul, mis tingib muutuste tekke ja isegi individuaalse arengu, nagu juba eelnevalt avasin. See polaarne pidevus annabki talle tõelise elususe, indiviidi subjektiivkultuurile kui semiosfäärile dualistlikus tajuilmas funktsioneerimise eeldusainese ja seega võib hirmu polüglostiliku loomuse korrastamata üksuse sissetungimine ilmnedat teatud hetkedel sihistava ja balanseeriva joonena.

Konkreetselt kõneledes võib minu silmis hirm nn healoomulise käivitaja-korrastaja rolli võtta näiteks situatsioonides, mis on ääristatud masenduse ja eesmärgi puudumisega ja kus hirm võib toimida elususe äratajana, motivatsiooni ja tahte virgutajana. Nimetatu võib avalduda eriti ohuga või surmaga vastamisi sattudes, aidates indiviidil sisemiselt ja väliselt manifesteeruvast mannetust seisakust vabaneda ning taaskord elu järele januneda (ja omakorda surma kui vastava duaalsuse oponendist pääseda).

Hirmu halvaloomuline, korrastamatuse looja pale tundub mulle hoopis vastandmaiguline, kibe ja kitsas kui elajalikud kombitsad, mis indiviidi püüdlusi, tema avaruselendu igatsevat hinge kammitsasse sulguvad ja järjekordselt kas teatud üürikeseks ajahetkeks või venitatud vahemikuks määramata distantse hallustele. Kui korrastaja rüüs, selles

identiteedi kihistuses liginev hirm tundub mulle indiviidi vaates nii somaatilisel kui psüühilisel mademel vabastava ja avardava toimega, elutahet kannustav ja metafüüsiliselt rakutasandil initsieeriv, siis talle oponeeriv hirmu identiteedikihist lajab elususele kihutava kõrvakiilu, reterritorialiseerib indiviidi senikehtinud suhestatuse reaalsusega. Isegi tajumuslikult näib indiviidi psüühiline energia lahestuvat, kokku tõmbuvat ja sumbuvat ning ennistine püüdlevuse-elujanususe emantsipatsioon takerdub selles ettenägematult ahelraskes, talle kaelaviskunud koogus.

Kui ennist hirm justkui andis enda identiteeti asundatud subjektile suveräänsuse ja väe kannustavad tiivad (olgugi hirmu puudutusega seotud, ei allu indiviid talle ennast sandistaval moel ehk sümbiondina on hirm temast “madalamal”, hirmu ülekantud identiteet aga indiviidi ülendav-avardav), siis nüüd toimib ta (endiselt indiviidi kui enda subjekti ühe mitmepalgelise hirmu identiteediga märgistades) hegemoonilise ahistajana ja on meediumina enam arbitraarne kui eelmine. Isegi makroskoopilisele siirdumata oleksid minu meelest mõned kohased halvaloomulise hirmu näited kasvõi kõik taolised, kus indiviid kogeb enda argitoimetustes ootamatut katkestust, sulgseisu vajumist, mil tema toimetusi halvab kas äkiline hirmutav-õõvastav mõtteväljatõrjumine või meenutus või pahaendelise teate tahtmatu retseptsioon, sundides teda kulgenud voost ja avarusest (mitte tingimata ülevoolav, ka neutraalne-rahulik olemine) väljuma ja võimu haaranud hirmuosise identiteeti süvenema. Süveneminegi võib toimuda nii meeletasandil mõtteriagastikesse kinni jäämisega – mil vältav mõte grupeerub üha rohkemate ja rohkemate vastava hirmu identiteedi teesidega –, ent väljenduda teo tasandil vajaliku aktsiooni võtmisega.

Mõtte puhul võin samuti tähistada teatud suhtelisust, valge lõuendi metafoori, millele hirm ligineb oma pehmete või praegusel juhul vangistavate kommetega; niisiis mõte kui selline on enne hirmu liginemist “tühi” ja täidetavuse ootuses. Just nagu indiviid on erinevate emotsioonide implitsiitsete hierarhiate vallas ja nende poolt – hierarhiline märgistus indiviidi vaates – pidevalt de- ja reterritorialiseeritud, nii toimub hirmukultuuri puhul kahe peremees-identiteedi ehk hirmu ja indiviidi pidev sisse- ja väljalülitumine; täpselt nagu igas teises kahe oponendi poolt võimalikuks loodud kultuuris. Seda täheldasin ka varasemalt, kui märkisin näiteks indiviidi väekat suveräänsust ja julgust kogetav hirm enda kasuks pöörata. Hirm ja hirmu kogev indiviid on minu jaoks igal juhul teatud ajavahemikuks (ehk indiviidi hirmu kogemise ajaks) tervikuks ühildunud ehk hirmukultuuri loonud. Ning kui indiviidi muutumine aina keerukamaks individualiseeritud tervikuks, ent samas ka

terviku aina kildjamaks osaks kulgevad paralleelselt (Lotman 2022c: 141), siis oleks esimese näiteks hirmu soodustav roll indiviidi suveräänses enesearengus ehk lõpuks hirmu kui dominandi varjust väljumine ja teise näiteks indiviidi paratamatu seotus hirmuga ja isegi vastutus hirmukultuuri kui kummagi ühisloomingu eest. Ühtviisi nii indiviidiatsiooni kui generalisatsiooni protsessi (samas) täheldan siin toimuvat.

Loodav hirmukultuur näib niisiis kui abstraktne teisend, omavoliline ja eneseteadlik korra kehtestaja, isegi kui tema väline manifesteering näitab seda vallutatud indiviidile teinekord just segipaiskaja, korrastamatuse kandja rollis. Korra loojana kehtatab ta tegudele, on suuteline olema nii impulsiivse kui pikaldase loomuga, mil isik jõuab vaikselt kütvas hirmutundes kaalukale-läbimõeldud teo sooritamiseni ja paradoksaalselt kehtib see ka hirmu vastasloomusel ehk korra hävitaja puhul, mil just segipaiskaja rollis olles loob minu käsitluses subjektiveeritud hirm enda mõistes hoopis korrastamatuses korra.

Kogejale, indiviidile kui hirmu subjektile see muidugi tol hetkel nii ei tundu, seega jõuan tõdemuseni, et indiviidis kuvatav hirmu nägu võib olla teinekord pöördelise tähendusega, kus “halb” võib olla implitsiitne ja indiidipõhine hea ja isegi “heas” võib peituda kihistatud ja peegeldamata halba. Esimese puhul tooksin välja näiteks olukorra, kus indiviid kogeb kas ajutist või pikemaajalist hirmu üdini halvana ning vähimagi säilinud korra hävitajana, aga alles hiljem, pärast vaibumist näeb hirmu hoopis kui vajaliku korra loojana, mis pidigi esmalt juba indiviidi enesesaboteerivas reaalsuses veel suurema kaose tekitama, et asjad nii-öelda üldse paika sättida. Ehk metonüümiliselt väljendudes ilmneb taolistel hetkel alles hiljem hirmu vajalikkus kui mudasest põhjast hägususe üleskeerutajana ning seadmise järgselt korra võimaldajana.

Teise juures, korrastaja kui healoomulise hirmu puhul tundub eelnevat arvestades uskumatu, et isegi temas peitub muidu eeldatavalt heasoovliku kihi all vähemalt võimalikkus “halvaks” (taaskord indiviidi vaatenurgast), aga omapoolse näitena lisaksin taolise hetke, mil robotlikust eluviisist väljalükkav hirm lükkab küll jah, suurema elususe suunas, aga selle hirmu ajal tehtud otsuste impulsiivsus võib mõnel juhul ka enama lendlevuse suunas liigutada. Lendlevus siinkohal on minu mõistes kui maandatuse puudumine, milles olles võib näiteks hirmus mingist kogemusest ilma jääda ning sattuda olukordadesse, mis tekitavad halvaloomulist korrastamatuse looja hirmu – ise adumata ollakse järsku tõsiselt enda psüühika stabiilsust või isegi elu ohustavasse olukorda sattunud, sest puudu jäi teatud ratsionaalsusest, tasakaalust.

Seega võib selle healoomulise hirmu tekitatud “halba” tulla päästma halvaloomulisena identifitseeritud hirm, mis kummaliselt võib vastavas

situatsioonis pärast esmast korrastamatust just korrastatuse kui indiviidi kogetava “hea” suunas viia. Näiteks tulebki appi hirmu kainestav pale, andes oma identiteedi seda vajavale indiviidile ehk indiviid, saades momentaalselt selleks hirmuks, on suuteline eluohtlikust olukorrast väljuma ning uuesti ratsionaalselt opereerima. Vähemalt on see minu mõistes üks võimalikkus, kuidas hirm end planeerimatult ilmutada saab ja tulevast hetke ei saa indiviid niikuinii lõpuni kontrollida ega kavandada – kui olevik on veel avaldumata mõttelise ruumi sähvatus, siis tulevik ilmneb võimalike seisundite ruumina (Lotman 2001: 25).

Hirm indiviidi teadvuses, tema isiklik bipolaarne hirmukultuur toimib niisiis kahes näiliselt kokkusulamatus tähenduses, kumbki luues vastandlikud, ent teineteist ideaalselt täiendavad ja täitvad poolused, mis ihalevad ja janunevad üksteise järele, täpselt sama põletava intensiivsusega, nagu hirmu poolt kas momentaalselt vallutatud või permanentselt (re)identifitseeritud indiviid enda tajutavas abituses ja suutmatuses. Kultuuri universaalseks omaduseks on aga pöörata oma kollektiivi poole selline pale, mis on antud hetkel kõige tähenduslikum (Lotman 2010c: 123), sedasama näen ka hirmu ja indiviidi ühildunud hirmukultuuris. Momentaalse sisemise piirmääraks on viivu vältava häiringu kui harmoonilisuse näiv lõhkuja – paslikus olukorras ilmutab hirm ennast kui indiviidile äärmiselt vajaliku ja vältimatult omastatavana, hirm saab “võõrast” koheselt “omaks” kui tol hetkel näivalt ainus kohane emotsioonilaeng. Tegemist oleks rohkem kas impulsiivsemat laadi või muul viisil hirmu kui aktiveeriva sütiku ootel eluohtlike olukordadega, kus selle mitte-kogemine, hirmu väljaarvatus tunduks isegi mõeldamatu ja veel jubedamana kui hirm ise. Päästikuna vallandab see vastava reaktsiooni kohaseks käitumiseks/situatsiooni optimaalseks haldamiseks, olgu siis nõutud aktsioonile lükkaja või taanduja rollis.

Niisiis kontekstipõhiselt hirm lükkab ja tõmbab, avardab ja ahendab indiviidi kompevälja vahetu reaalsusega ja asetleidva situatsiooniga, identifitseerimine ja enda kehastatavas hirmus olemine võib tunduda nii joovastav kui õõvastav, mil hirm (nagu tema ja indiviidi sünnitis, subjektiivselt implitsiitne hirmukultuur ise) võtab kummaski binaarsuses kõikudes ühtsuse looja ja alalhoidja rolli.

Siit eelneva juurde naastes võib selles kahe kultuuri – “oma” ja “võõra” – tihedas läbipõimituses tekkiv raamistatud semiosfäär toimida nii harmoonilises ideaalsuses, ent samuti kokkupõrkavas plahvatuses, ehk ilmnedagi juba mainitud korrastamatu ja korrastatu paradoksaalses pöördelisuses kui kummagi kultuuri ilmtingimatus binaarsuses.

Võin nentida, kuidas isegi indiviidi-hirmu ühildunud semiosfäärilisus kui uus piiritletud kultuur pole indiviidi enda tegelikku autonoomsust

kõigutav – kumbki sõneleb üksteise püsivuse pärast, on mõnel juhul üksteisest kinnihoidmisel krampis, aga ometi lõpp-vaatuses on püsiv ja kinnistunud vaid indiviid ise ning vastava hirmu identiteediga identifiitseeritus on hõlpsalt illusioonina purustatav. Õigemini tõlgendan seda kui “võõra” väljatõrjumist ning tõelise sõltumatuse tagasivõtmist, mil “oma” piir saab liigendatud turvalisuses indiviidi reterritorialisereida.

Ja ometi Lotmani järgi ongi üheks kultuuri eksisteerimise tingimuseks bipolaarsus kui teatud vastandite pidev ja hehtiline mäng, siinkohal siis “oma” ja “võõra” intentsionaalne inkorporeerimine kultuuri toime-mehhanismi, tehes viimase üldse võimalikuks (Lotman jt 2013[1973]).

Niisiis jõuan kergendava järelduseni, et hirmu subjektiveeriv indiviid ning ajaliselt dateeritud hirmukultuur pole inimesest lõplikult üle; ta ei oma peale indiviidi väljenduslülina funktsioneerimise (korrastamatuse või korrastajana kui lisaks allosistele põhiline binaarsus) ulatuslikumat võimu. Minu vaates on hirmu ja indiviidi põimumine keerukas struktuurne semiosfäär, mis jääbki piiritletuks konkreetse indiviidi immanentsuses; kui üldse, saab just konkreetse indiviidi hirmu lõpuni kogeda tema ise, aga kogetava hirmu loodavad mõjutused-muudatused võivad mõistagi väljaspoole kanduda.

Kusjuures siingi interpreteerin kumbagi, nii hirmu kui indiviidi, subjektiivses teadvustatud vaates, ehk terminid “oma” ja “võõras” pole determineeritud üks ühele, vaid nõuavad enda jao vastavalt tajutavale kontekstipõhisele võimustruktuurile – näiteks “oma” olen ühtlasi mina kirjutajana, kui hetkel hirmu kõikehõlmavast identiteedist puutumatusena, ent pole välistatud mõni järgnev moment, mil hirmust üleküllastununa muutun iseendale enam “võõraks” ning hirmu haarde hoomamatus minus näib konventsionaalse hierarhia tagurpidi keeravat.

Hirmgi võib olla “võõrana” kulisside taga ootel, ent tunda end äkitsi “omana”, sünkroniseerides enda identiteedi indiviidiga kuni hirmukultuuri loomiseni ja väljendudes kas siis mutualistlikult või indiviidi tahtevastaselt.

Igatahes on kummagi olemasolu tingimuseks läbipõimitus teisega, kui väljendada sellest liidust struktueeritavat binaarmudelit – luueski subjektiivse hirmukultuuri, identifitseerimist ellukutsuva mehhanismi ehk võimaldades sirutumist “teise” järele, mille kaudu võin markeerida nii hirmu kui indiviidi sõltuvusliku enesekuvandi täpse punktuereeritud alguse.

Hoolimata hirmukultuuri ehitumisest bipolaarsele mudelile kui tema tuumolemusele, toimib ta struktuuris, kus suhestumine indiviidi hirmukultuuri sisemises-välises süsteemsuses võimaldab võrdlemist nii iseenda immanentsuses kui kokkupuudetes teiste indiviidide hirmukul-

tuuride kui “võõraste, teistega”. Nende põrkumiste sagedusest mastaap-ses pildis järeldeb Lotman enama ühtsuse tekkimist kultuurides ehk minu käsitluses subjektiivsetes hirmukultuurides, mida saan näha kui ühe monoliitse hirmu-identiteedi heterogeenselt hajutatud osiste subjektiiv-set permutatsiooni.

Hirmukultuuri epistemoloogilis-empiriiline seotus indiviidi imma-nentsuses võib minu nägemuses avalduda näiteks korral, mil indiviidi introspektiivne analüüs viib teda enda hirmu eripalgeliste manifes-teeringute epiloogilise ja monoloogilise lahkamiseni, kasvõi pärast hirmust ajendatud teo sooritamist, mis juhib ta seda kunagiste, hoopis teiste hirmupõhiste, ent erinevate juhtumitega kõrvutama.

Tulles aga teiste indiviidide homogeennsete, ent täielikult subjektiiv-sete hirmukultuuride juurde, siis mitte iga nähtus-situatsioon pole siiski iga indiviidi sisesele hirmukultuurile märgilist ja intrigeerivat emotsioonilaengut käivitav. Interpreteeritavast semiosfäärist tulenedes ei oma teatud objektid mitte mingit tähendust ehk seda mitte-evivad elemendid pole hirmukultuurile (enam) sisuka ja sümboolse tuumaga. Indiviidi-hirmu põiming ehk hirmukultuur paiskab endast kui märkama-tuid signaaliite välja, toimides nagu radar, mis süstemaatiliselt “läbi kompides” – isegi kui protsess ise kestab minu vaates vaid murdosa sekundid, mil indiviidi psüühika kaudu tema semiosfääri sisenevaid objekte kontrollitakse – sorteerib hirmukultuurile vastavad märgid ja mittemärgid.

Kontinuaalses sisse-välja harunemises kehistub protsessi püsimatus ja metamorfilisus – ühed väljutatakse hirmukultuuri semiosfäärist, teised ja uued või “uued” vanad kehistatakse tõesena, sätitakse kohaseks vastava hirmu vallatud subjekti siseselt. Lisaks sellele talletamisvää-rilisele punktile on ühe õige kultuuri ehk antud indiviidi-hirmu lõimimisel evolutsioneerunud hirmukultuuri tähendust loova künnise mudeldamisel tarvilik meenutada, et kultuuri kui juba märgilisusest täitunud välja “legitiimseks” ehk täieõiguslikuks liikmeks saab sisenev teade tekstiks (tervikliku tähenduse kandjaks) alles vahetus kultuuris käibelolevatele reeglitele vastamise järgi (Lotman jt 2013 [1973]).

Ühest subjektiivsusest teise astudes pole süsteemipärasus muidugi invariantne, ehk ühe indiviidi hirm ei pürgi teise indiviidi hirmukultuuri alglävendile; lotmanlikult väljendudes võib ühe kultuuri tekst olla teise jaoks hoopis mittetekst (samas). Näen taolist “kodustavat”, ennatlikkuses tehtavat sõelumist veel varjatuma, möödaminnes ja hiilides kihistatud hirmu pale modifitseeringuna, mis linnulennult tundubki hirmukultuuri kõikjal kehtiva universaalse omaduse manifesteering, kui omadus otsida seda “oma”, mida enda süsteemi sisse lasta.

Kui hirmu järjekordne pale, mis mõnel juhul avaldumata ehk veel enesele tunnistamata (vähemalt ühe) ajendina on selles soikumises lade- stunud, indiviidi teadvusesse integreerimata ning nähtavuse kätte toomata. Ja ometi on selles siseheitleuseski – hirmukultuuri toodavate teadete dilemmas – omajagu dünaamilisust, arengu lakkamatu voog on alati kohal. Elu kulg ja selle möödapääsmatu muutlikkus on kui indiviidi endassemähkiv stiihiline jõud, mis lükkab teda arenemise ja kasvamise paljutöotavas suunas, sisaldades senikehtinu pidevat ümbersõnastamist ning sulgunud põhitõdede koost lahtihaakimist.

Seega pole ükski hirmukultuur lõpuni sissepoole koondunud ega immanentses kookonis kinni. Kui mitte tema ise, siis see sama elus lükkab teda konstantselt ja vahelduva käänulisusega tundmatu poole, eesavanev teekond näitab indiviidile endas peituvaid potenciaale igavese nähtusena, kus horisondi täielikku lõpule ja algusele on raske sõrme peale panna, raske vähemalt hirmu omastavale haardele, mis ihkaks arvatavasti kõigele struktuuri päitseid kinnitada.

Ühtlasi kehastuks see minu silmis juba eelkäsitletud hirmu halvaloomulise palge kui ühe tuumikust väljuva erinäolise tahuna, mõjudes niisiis ahendava ja kärpiva jõuna, mis indiviidi voolujoonelise, dünaamilise arengutee rõngassilmusesse seoks. Ja pärssides mitte vaid hirmukultuurist eraldi vaadeldava – ent antud hetkel teemavälise – indiviidi enda tõelise, suveräänselt vaba siseilma kui subjektiivset kultuuri ehk semiosfääri, vaid vastuoluliselt tõkestaks vanade maneeride põhjal juba stagneerunust kinni hoidmine ka hirmukultuuri enda vertikaalselt ülespoole liikuvat, aina laienevat eneserealisatsiooni.

Dünaamilisuseks on paratamatult vaja peatamatust, selekteerimis- protsesside vältamist ja sisse-välja liikumise sujuvust ning pidevust. Mitte et Lotmani järgi argitähenduse kultuuris “uued” ja “vanad” tekstid kõrvuti ei saaks kulgeda, need ei takista ometigi dünaamilisust ja uudsuse läbipääsu, aga tema mõistes võib toimuda “vanade” pidev taasesitamine, aktualiseerimine. Hirmukultuuri võtmes näen aga probleemi just juba aegunud hirmude kontseptsioonide stampideks tekstualiseerimises, mis ei toeta tegelikult ei indiviidi, kellel antud olukorras hirmukultuur käivitub ega ka hirmu ennast, kes ei suuda enda tähtajalisust tajumata iseenda eri külgi realiseerida (mis suunab taaskord seotuseni indiviidiga ehk tema psüühika takerdumisesse ühte reaktsiooni).

Sellisel juhul ei näe ma aktualiseerimist ega taasesitamist, kui vahetus hetkes näideldakse iganenud hirmu stsenaariumi kohaselt, mis juhatab halvamaigulise tulemini. Positiivse, avardava mõõtmekorral on taasesitamise ning aktualiseerimise mõju isegi “vana” puhul alati värske ja hoopis “vana uus”, kui niiviisi väljenduda. Stagnatsioonist, ühte sompu

täielikust kinnivajumisest ei saa niisiis juttu olla, kui olemasolevad “vanad” hirmusüvendid ja -kontseptsioonid ei ahelda indiviidi, vaid oma paindlikkuses sulanduvad vahetu kogemuse sisse ideaalselt. Ja siis täheldan ka “vana” ja “uue” mõistete liigsust ja ebavajalikkust.

Juba lõpu poole liikudes – tuletades meelde, et ilma lõputa pole ka tähendust (Lotman 2001: 181) – sooviksin veel peatuda mõtisklusel, millal toimuks hirmu ja tema subjekti lahknemine; kas saab märgistada ajahetke selles pidevas emotsioonitulvas ja iga erinäolise kultuuri tulemist ja lahkumist, kui teatud korduvaid dünastiaid või isegi antropogeenseid, ühe põlvnemispesa tsivilisatsioone? Mõistagi ei pesitse hirm indiviidis igal momendil; eri ajahetked asetavad teda hoopis helgematele radadele, teiste emotsioonide laia spektrit kogema, mis omakorda mudeldavad ja nihutavad indiviidi (ja praeguses käsitluses ühtlasi hirmu kogemust) minu nägemuses kas eksplitsiitselt pinnavirvenduse made-meil või sügavamates teadvusesoppides, liikudes tektooniliselt psüühika süvakihistustes (ala)teadlike hoovustena.

Hirm saab nii iseenda kui teiste inимtundmuste multidimensionaalseks ühisväljaks, kus need põrkuvad, tõmbuvad ja tõukuvad üksteise poole, põimides kõigist värvikirevatest osistest spiraalipidi ja siirudes läbi, ent eristudes “sobival” momendil siiski autonoomsete diskursustena, mis vahetul hetkel konkretiseeritud indiviidi enda haldusüksuseks territorialiseerivad või territorialiseerib indiviid endale meeldivaid emotsioone. Ühisloome osakaal on minu silmis igasuguse emotsiooni puhul aga alati kohal, lihtsalt hirmu puhul on seda ehk vastuolulisem ja raskem tunnistada.

Hirmgi pole näiteks rõõmu või kurbuse domineerimisel enda indiviidist subjekti areaalis kartograafiliselt pidev ja keskmes; tema palged “lekivad” aga siiski ühte-teise momentaalsesse emotsioonikultuuri sisse, täpselt nagu harunevad risoomid, mis eri suundades laiali väänduvad, ja kusjuures sama leian toimuvat ka teiste emotsioonide sissejooksmises hirmukultuuri, mil ta on dominantse enese-kultuuri keskmes. Diakroonilisel teljel näen seda lakkamatut põimimist kui kimpu erinevatest narratoloogilistest algoritmidest, andes oma panuse indiviidi kaunilt keerulise, mitmetahulise ja bipolaarse subjektiivse kultuuri moodustamisel, kus kronotoobiliselt ühilduvad emotsioonid mudeldavad ja määravad valdava kliima tema välisreaalsuses ja on osa kõigest, mida tajutakse enda isikliku kogemusena ja just ainulaadselt endana.

Kultuur ise ongi Lotmani sõnade kohaselt kui teatud seadeldis, mis genereerib tekste, on kui tekstide summa ja nende funktsioonide kogum ehk mitmetasandiline semiootiliste süsteemide hierarhia (Lotman jt 2013 [1973]) ning siinses käsitluses hõlmab indiviidi subjektiivne kultuur

rikkalikult hoomamatut semiosfääri, kuhu partsiaalselt kuulub emotsionaalsete reaktsioonide käivitamine. Indiviidiga viib Lotman vastavusse ka kultuuri enda olemuse, mis sisaldab nii möödanikku kui olevikku ja tulevikku ning nende teineteisest läbipõimumist, viidates seega minu meelest polükroonilisele teadvusele, mis on juba eos suuteline aegruumilisust igal tasandil haarama.

See käsitlus indiviidi subjektiivsest hirmukultuurist ja hirmukultuurist endast võiks vältida veel ilmselt hulk maad edasi, aga otsi kokku tõmmates saan kõige põhilisemat kokku võttes tõdeda, et nende kahe, indiviidi ja hirmu kummagi suveräänsus ja kultuur on minu silmis vaieldamatu tõesusega kohalolev. Mõlemad positsioneerivad üksteist nii “oma” kui “võõra” lävenditelt, segunedes ja sulandudes moodustavad aga ühise uue kultuuri, mida valisin siin kutsuda hirmukultuuriks ning mille ajaline kestus võib olla kas argiselt momentaalne (hirm kui vajaminev ja mööduv emotsioon) või juba sügavamalt krooniline (hirm kui pikaajaliselt valdav emotsioon). Sellest iselaadsest sümboolsist tekkinud ilminguid sain siin essees avada, kasutades nii lotmanlikku kui enda vaatevinklit. Lõpuks võin aga näha, kuidas indiviidi enda suveräänne subjektiivkultuur pole eales ei hirmu ega ühegi teise emotsiooni poolt lõplikult markeeritud – tema tõeline, puutumatu autonoomsus on kohal üleskerkiva hirmu varjus ning vastavast emotsioonist edasiliikumine ja mitteklammerdumine on minu jaoks üks põhilisemaid märksõnu, kuidas nii iga dominantse emotsiooni kütkest uuesti enda subjektiivse kultuuri peremeheks tõusta.

Kirjandus

- Lotman, Juri 2001[1992]. *Kultuur ja plahvatus*. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Varrak.
- Lotman, Juri 2010a[1970]. Kultuur ja informatsioon. – Lotman, Juri. *Kultuuritüpoloogiast*. Tlk Tanel Pern. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 26–30.
- Lotman, Juri 2010b[1970]. Kultuuri tüpoloogilisest uurimisest. – Lotman, Juri. *Kultuuritüpoloogiast*. Tlk Kaidi Tamm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 106–121.
- Lotman, Juri 2010c[1970]. Mõningaid järeldusi. – Lotman, Juri. *Kultuuritüpoloogiast*. Tlk Kaidi Tamm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 121–123.
- Lotman, Juri 2010d[1973]. Kahest kommunikatsioonimudelist kultuuri süsteemis. – Lotman, Juri. *Kultuuritüpoloogiast*. Tlk Tanel Pern. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 125–148.
- Lotman, Juri 2022a[1967]. Kunst modelleerivate süsteemide reas. – Lotman, Juri. *Mida inimesed õpivad*. Tartu: Ilmamaa, 17–56.

- Lotman, Juri 2022b[1990]. Kunsti loomusest. – Lotman, Juri. *Mida inimesed õpivad*. Tartu: Ilmamaa, 76–82
- Lotman, Juri 2022c[1983]. Kultuuride vastastikuse mõju teooriast (semiootiline aspekt). – Lotman, Juri. *Mida inimesed õpivad*. Tartu: Ilmamaa, 133–148.
- Lotman, Juri 2022d[1984]. Semiosfäärist. – Lotman, Juri. *Mida inimesed õpivad*. Tartu: Ilmamaa, 149–171.
- Lotman, Juri 2022e[1970]. Mõistete “hirm” ja “häbi” semiootikast kultuurimehhanismis. – Lotman, Juri. *Mida inimesed õpivad*. Tartu: Ilmamaa, 263–266.
- Lotman, Juri; Ivanov, Vjatšeslav; Pjatigorski, Aleksander; Toporov, Vladimir; Uspenski, Boriss 2013[1973]. Kultuurisemiootika teesid (slaavi tekstidest lähtuvalt). Tlk Silvi Salupere. – Salupere, Silvi; Kull, Kalevi; Torop, Peeter (toim) 2013. *Beginnings of the Semiotics of Culture*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 105–126.

Kuidas farmiloomad valu ja/või stressi väljendavad?

Laura Sauga-Tilk

Selles essees soovin uuringutele toetudes kirjeldada, kuidas loomad valu ja/või stressi väljendavad. Eesmärgiks on lugejale mõista anda, et loomade stressikäitumine ei sõltu sellest, kas inimene seda tõlgendada taipab.

Josephine Donovan on artiklis “Feminism and the Treatment of Animals” (2017) kirjutanud, kui oluline on kuulata seda, mida loomad meile räägivad. Selleks, et me saaksime nende heaolu parandada ning nende elude eest seista, peaks hoolimine tähendama mitte ainult seda, et me “hoolime nende heaolust, vaid seda, et me hoolime sellest, mida nad meile ütlevad” (Donovan 2017: 44). Ta lisab, et “inimesed peavad ära õppima looduse [*natural world*] keeled” (samas, 45). Siinkohal tõdeksin, et zoosemiootika just seda üritab õpetada – looduse keelt rääkima.

See, et inimloomad tunnevad valu, on vast kõigile selge. Sadu aastaid on nii teadlaste kui ka loomakaitsjate meeli ärgitanud aga küsimus, kas valu tunnevad ka teised loomad? Kuigi küsimused nagu kes, kuidas ja kui palju valu tunnevad või mis on valu funktsioon on ikka veel päevakorral, siis üldine arusaam on see, et aistimisvõimelised olendid tunnevad valu. Tundlikud loomad püüavad valu vältida (Cohen 2017: 22), ja kui olend tunneb valu või kannatab, siis ei ole moraalset õigustust keelduda seda kannatust arvesse võtmast (Singer 2017: 33). Valu- ja naudingukeskused on leitud nii lindude, imetajate kui ka kalade ajudest (samas, 111), kuid teadlased pole kindlad, kas loomadel on just teadlik valutunnetus (Bermond 2017: 126), see tähendab, et nad ei pruugi mõista valutunnetaja iseloomu ega motivatsiooni või näha ette valu kestvust. Me ei saa eeldada, et teised loomad tunnevad valu samamoodi nagu inimesed, nagu me ei saa ka eeldada, et näpistamine on kõikide inimeste jaoks sama valu. Valu on subjektiivne kogemus ja seda saab hinnata ainult indiviid ise. Paljud loomad on aga inimesest sõltuvad ja nii on ka nende heaolu inimesest sõltuv. Seetõttu peaks inimene, kes näeb, et teine loom tunneb valu, teda aitama ning võimalusel valutunnet vähendama. Õhku jääb aga küsimus, kuidas me teame, et mõni loom tunneb valu? Kuidas nad seda väljendavad ja kuidas me neist aru peaksime saama?

Siinses töös keskendun farmiloomadele, sest nemad kannatavad inimeste käte läbi enim.

Valu väljenduse võimalused

Olenevalt valust erineb ka sellele reageerimine. Imetajatel on kirjeldatud arvukalt käitumuslikke valu näitajaid, mis on jagatud viite kategooriasse. Nendeks on:

- valu vältimine ja kaitsekäitumine;
- häälsused;
- valulikele piirkondadele suunatud käitumine;
- asendid valuliku piirkonna stimulatsiooniks;
- üldine käitumise muutus (Prunier jt 2013: 999).

Kõige lihtsamini vaadeldav on esimene kategooria, sest valu vältimine ja sellest taganemine on automaatne ja kiire (samas). Häälsuste kuulmine ja kuulamine on üks asi, kuid nende tõlgendamine konkreetsetes situatsioonides on keerulisem. Sageli suudavad inimesed mõningaid häälsusi eristada, kuid nende tõlgendamine on raske, sest loomade häälsused sõltuvad sisemistest seisunditest (emotsioonid, meeleolu) ja ka kuulajakonnast (Manteuffel jt 2004). Valulikele kohtadele suunatud käitumist on jällegi kergem jälgida, sest see väljendub tavaliselt kas haige koha sügumises või lakkumises. Valu esinemisele viitavad ka asendid või käitumised, mis üritavad seda vähendada, näiteks lonkamine või ebanormaalne ventraalne lamamine. Viimane, viies kategooria, võib ilmneda, kui loom on pärast valulikku protseduuri liikumatu või liigselt erutunud (Prunier jt 2013: 1000).

Francoise Wemelsfelderi (2007) järgi on oluline vaadata looma kui tervikut ja seega rohkemat kui nende käitumist. Kõige tähtsam on vaadelda looma kui agent, kes käitub oma emotsioonile vastavalt. Loomade käitumise tähelepanelik jälgimine võimaldab paremini mõista nende heaolu ja elukvaliteeti, ning semiootika võib pakkuda vahendeid looma ja tema keskkonna vahelise kommunikatsiooni tõlgendamiseks. Semiootika, täpsemalt zoosemiootika käsitleb loomade käitumist ja kehakeelt kui märgisüsteemi, kus iga liigutus, kehahoiak või häälsus kannab tähendust. See lähenemine aitab paremini mõista, kuidas loomad suhestuvad oma keskkonnaga ja väljendavad emotsioone, tundeid või valu. Järgnevalt keskendume kehakeele ja häälsuste äratundmisele liigispetsiifiliselt.

Kanade valu väljendus

Kanade osas levib väärarusaam, nagu puuduks neil enamik psühholoogilisi omadusi, mida teistel intelligentsetel loomadel täheldatakse. Tavaliselt arvatakse, et neil on teiste loomadega võrreldes madal

intelligentsus (Marino 2017: 128). Viimastel aastatel on kanade heaolu eest seismine Eestis aga aina rohkem pildis. Olgu põhjuseks siis kodukanade võtmine koroonaaajal, Nähtamatute Loomade aktsioon puurikanade pidamise lõpetamise nimel või Loomuse artikkel kanade teadvusest¹³, kuid Eesti inimesed on hakanud aru saama, et ka kanad tunnevad valu. Nii need, kes on sunnitud elama puuris, kui ka need, keda nimetatakse õrre- või vabapidamise kanadeks.

Kanad on puudutusele tundlikud, nende nahk sisaldab temperatuuri-, rõhu- ja valu retseptoreid ja seega, sarnaselt imetajatele, ilmneb kanadel võõrutusreaktsioon, kui nende keha on vigastatud (Prunier jt 2013: 1001). Konkreetne näide on kana nokk, mis on paljude närvilõpmetega keeruline meeleorgan (Marino 2017: 129), kuid mida ometigi lõiguvad mitmed kanapidajad. Kanadel, kelle nokka on lõigatud, esineb suurem valu- ja valvekäitumine ning see väljendub just kehakeele kaudu – nokk surutakse tiiva alla ja pärast protseduuri kasutatakse nokka nokitsemiseks ja näksimiseks vähem (Marino 2017: 129).

Munatööstus on äärmisel kurnav nii kanade füüsilisele kui ka vaimsele tervisele. Stress võib tuleneda sellest, et suurpidamise kanad ei näe päevavalgust ning neil puudub võimalus liikuda ja valu eest põgeneda. Viimast ei tee lihtsamaks ka asjaolu, et valu ja stressi ei pruugi põhjustada ainult inimesed, vaid ka teised kanad, kellega pisikest puuri jagatakse. See tähendab, et kanad kitkuvad üksteiselt sulgesid, mis viib tihti veritsuseni ja võib viia ka kannibalismini (Costa jt 2012: 162). Nagu ülal öeldud, siis olukordades, kus kanad ei saa valu eest põgeneda, ilmneb neil kaitsekäitumine või nad kükitavad liikumatult. Kuigi munatööstuse keskkonnas elavad kanad on olnud sellistes tingimustest kogu oma elu ja nende omailmas puudub vabaduse kogemus, siiski näitavad kirjeldatud valureaktsioonide olemasolu ja natuur nende eluolu ebaloomulikust kana kui liigi jaoks.

Peale kehakeele on kanadel, nagu kõikidel lindudel, võime ka häälitseta ja ka häälitsetes valu väljendada. Kanade lausungite repertuaar koosneb vähemalt 24 erinevast häälitusest. Kanade häälitsemine sõltub konkreetse indiviidi tajust ja tema subjektiivselt kogetud sisemisest seisundist. Kanade puhul kehtib ka niinimetatud publikuefekt ehk siis nende suhtluskäitumist mõjutab see, kes on sõnumi vastuvõtmiseks saadaval ning kas seda kuulevad grupi noorukid või hoopis teise liigi liikmed (Marino 2017: 135–136).

Kui kanad üksteist karjas nokivad, tekitavad nad valuhüüdeid. Collias kirjeldab neid kui lühikese kestvuse (0,1–0,2 sekundit) ja kõrge sagedu-

¹³ <https://loomus.ee/kanad-naevad-und-10-ponevad-fakti-kanadest/>

sega (0,8 kHz) kriiskeid, mis on valjemad ja vähem intensiivsed kui hädakisa püüdmise ajal (Collias 1987 – viidates Prunier jt 2013: 1001 kaudu). Kokkuvõtteks võib öelda, et kanad, nagu ka inimesed, reageerivad valule erinevate ja keeruliste käitumismustritega, mis on kohandatud vastavalt olukorrale.

Lehmade valu väljendus

Sarnaselt kanadele kannatavad ka lehmad tänapäevase toidutööstuse tõttu, kuid lisaks füüsilisele valule ja ebamugavusele tunnevad lehmad ka emotsionaalset valu, kui nende vasikad neilt ära võetakse. Loomakasvatustavad soodustavad sotsiaalset eraldatust, mis mõjub lehmade psüühikale laastavalt (Schnaider jt 2021: 29). 2017. aastal levis sotsiaalmeedias video¹⁴ lehmast, kes enda vasikatele järele jooksis, kui viimased minema sõidutati. Nii PETA (*People for the Ethical Treatment of Animals*) ühendus kui ka paljud teised tõlgendavad seda videot ilmselge näitena lehmade stressikäitumisest emotsionaalses olukorras. Schnaider jt väidavad, et häälightsused ja ka muud käitumisnäitajad on lehmade emotsionaalsete seisundite potentsiaalsed näitajad (samas, 29), kuid häälightsusi selle video pealt ei kuule. Kahjuks on vasikate enneaegne võõrutamine piimatööstuses tavapärane ja põhjustab lehmadele kõrget stressi (Weary jt 2008: 25). Kui lehm ja vasikas teineteisest eraldatakse, muutuvad nad püsima tuks ja lehvitavad saba ja kõrvu. Kui nad aga taas kokku viiakse, on tagajärjeks stressikäitumise langus ehk vasikad lehvitavad vähem saba ning häälitsevad madalamalt ja lühemalt (Schnaider jt 2021: 33). Vasikad võõrutatakse lehmadest, et saada rohkem piima, ja kuigi Weary jt artikkel keskendub sellele, mida ja kuidas teha, et tänapäevased toidusüsteemid oleksid kasulikud loomadele ja praktilised tootjatele (Weary jt 2008: 37), siis tegelikult saab kindel olla, et mitte ükski süsteem, kus inimesed teisi loomi söögiks kasvatavad, ei saa loomadele kasulik olla. Loomade toiduks kasvatamine on küsitav eriti siis, kui loomaliha on luksus, mitte vajaduspõhine (Singer 2017: 35).

Vasikate võõrutamine pole aga ainus asi, mis toidutööstuses lehmadele valu ja stressi tekitab. Marino ja Allen (2017) kirjeldavad, kuidas lehmad on nahas ja koonus asuvate retseptorite tõttu puudutusele väga tundlikud. Puudutuse kaudu määravad nad kindlaks toiduainete sobivuse ja tunnevad läbi puudutuse ka valu. Lehmadel on tuvastatud

¹⁴ <https://www.peta.org/blog/mother-helplessly-chases-stolen-calves-heartbreaking-video/>

mitmeid valu ja stressi tunnuseid põllumajandustööstusele tüüpiliste manipulatsioonide ajal (näiteks sarvede eemaldamisel) (Marino, Allen 2017: 476). Marino ja Allen on ka täheldanud, et kuigi lehmad kardavad tavaliselt inimeste puudutusi, siis vahel need ka rahustavad neid, näiteks kui lehmi kõrvade tagant sügada (Moran 1993 – viidatud Marino, Allen 2017: 476 kaudu).

Gleerup jt (2015) aga kirjeldavad kahte uuringut, mille tulemusel kaasati erinevad käitumisparameetrid lehmade valu skaalasse (*Cow Pain Scale*). Need käitumuslikud iseärasused olid muuhulgas: tähelepanu muutus, langetatud pea, langetatud kõrvad, muutunud näoilmed (laienenud ninasõõrmed, pingeline pilk ja pinge silmade kohal), muutunud reaktsioon lähenemisele ja selja kaardumine (samas, 30). Eelnimetatud käitumiste summa moodustab lehmade valuskaala ning peaks aitama loomakasvatajatel lehmade valu hinnata.

Oliveira ja Keeling (2018) jälgisid 2013. aastal lehmade rutiinset käitumist ja kehakeelt. Lehmade käitumist vaadeldi nende harjamisel, söötmisel ja lüpsmisel ning sealjuures täheldati, et kuigi lehmad seisavad nende ajal paigal, siis väljendavad nad ikkagi emotsioone kõrvade, pea ja kaela liigutamise kaudu (Oliveira, Keeling 2018: 7).

Prunier jt (2013: 1000) kirjutavad kokkuvõtlikult, et valulikele piirkondadele suunatud käitumine väljendub lehmadel lakkumise, sügamise ja pea raputamise kaudu. Eelnevatele näidetele toetudes saab väita, et lehmad väljendavad emotsioone nii vokaalselt kui ka kehakeele kaudu ja sealjuures ei pea kehakeel olema kuigi ekspressiivne, vaid võib avalduda ka vaevumärgatava kaela kallutamise või kõrvade liigutamise näol. Oluline on sealjuures jälgida lehmade ning vasikate käitumist tervikuna.

Sigade valu väljendus

Sarnaselt lehmadele võõrutatakse toidutööstuses ka porsad emiste juurest varakult ja järsult. Looduses otsib emis eraldatud poegimiskoha ja jääb seejärel nädalaks porsaste lähedusse, imetades neid peaaegu 30 korda päevas. Kui porsad on 10-päevased, ühinevad nad teistega ja emis veedab üha rohkem aega porsastest eemal, vähendades pidevalt imetamise sagedust (Weary jt 2008: 25). Tööstuses aga toimub võõrutamine järsult ja porsad pannakse kokku võõraste porsastega, millega kaasneb stressikäitumine ja -häälitsemine (samas).

Stressikäitumine ja heaoluprobleemid tekivad siis, kui loomade instinktid ja keskkond ei sobi kokku. Sigadel on loomulik kalduvus närida oma keskkonnas leiduvaid esemeid ning seda võib tõlgendada nii

stressi- kui ka heaolukäitumisena. Stressikäitumisena avaldub see siis, kui sead oma kaaslaste sabasid ja kõrvu näriavad. Seda saab nimetada ka valesti suunatud käitumiseks, mis on tingitud sigala ebasobivast temperatuurist, halvast ventilatsioonist, ülerahvastatusest ja põhu ning muu närimismaterjali puudumisest. Samas näitavad loomade elu rikastamisstrateegiad, et närimiskalduvust saab vaadelda ka tervishoiu kontekstis. Näiteks saab närimisasju kasutada ravimite suukaudseks manustamiseks (Kittawornrat, Zimmerman 2010: 5). Kui ravimeid saab manustada loomi füüsiliselt kinni hoidmata, on see juba samm valu vähendamise poole.

Sigade puhul on täheldatud ka valust tulenevat häälitsemist. Näiteks on Weary jt (1998: 168) kirjutanud, et kui me nõustume postulaadiga, et sigade jaoks on kastreerimine valulik protseduur, siis kõrgete häälituste sagedus on usaldusväärne valu indikaator. Samas uuringud on näidanud, et lokaalselt tuimestatud põrsaste valukarjed on nõrgemad ja lühemad võrreldes sellega kui neid ei tuimestata (Prunier jt 2013: 1000).

Sarnaselt lehmadele sügavad ja lakuvad sead valulikke kohti. Samuti võivad nad valu tundes lamada jalad keha alla tõmmatult või külili, jalad välja sirutatult (samas).

Françoise Wemelsfelder (2007: 29) on väitnud, et õues ja põhupõhistes süsteemides elavatele sigadele on omane pingevaba, rahulolev ja mänguline käitumine, mis muutub ärrituvaks, ärevamaks ja stressimaandamise võimalust otsivaks käitumiseks väikestes tühjades aedikutes. Seega on sigade jaoks äärmiselt oluline, mis keskkonnas neid kasvatakse ja kas nende heaolu eest hoolitsetakse. Tagades sigadele (heaks) eluks vajalikud tingimused nagu ruum liikuda, värske õhk, põhk ning võimalus närida närimiseks mõeldud asju, on ka stressi- ning valukäitumist vähem.

Kuidas mõista teist looma?

Wemelsfelderi (2007: 29) kohaselt on olemas suur hulk uuringuid, mis toetavad farmiloomade kehakeele hindamise teaduslikku paikapidavust. Ta kirjutab, et “kui me võtame aega, et loomi ja nende käitumist tähelepanelikult vaadelda, siis saame parema teadmise nende heaolust ja elukvaliteedist” (samas). Eelnevatele näidetele toetudes saab tõepoolest väita, et käitumisega väljendavad loomad suhestumist väliskeskkonnaga – emotsioone, tundeid, aistinguid. Käitumine võib sealjuures tähendada kehakeelt, aga ka seda, kuidas loomad häälitsevad.

Kui inimene pole piisavalt tuttav konkreetse liigi või isendiga, siis on

võimalik teatud väljendusi valesti mõista või kahe silma vahele jätta. Looma kehakeele tähenduse täpseks hindamiseks on vaja teadmisi liigispetsiifiliste käitumisrepertuaaride kohta ning kogemust indiviidide vaatlemisel ja nendega suhtlemisel. Sellise oskuse arendamisel on eriti oluline vaadata looma kui tervikut ja hinnata alati kehahoiaku ja käitumise üksikasju, võttes arvesse looma suhtlust oma keskkonnaga. Selline vaatenurk on üles ehitatud empaatilisele suhtlusele (samas, 30).

Sellest, et inimesed loomadega suheldes silmad lahti hoiavad, ei piisa. Oluline on õppida käitumist tõlgendama. Nii nagu koeraomanikel soovitataks käia koertetrennis, et koolitada pigem ennast kui koera, on vaja ka teistel loomapidajatel end treenida ja harida.

Semiootikud saaksid sellele kaasa aidata ning kaardistada liigispetsiifilisi ja indiviidile omaseid käitumismustreid. Näiteks võiks semiootilise analüüsi abil koostada loomapidajatele juhendeid, mis aitavad tuvastada valu või stressi märke, nagu teatud kehahoiakud, liigutuste korduvus või häälituste muutus. Semiootiline lähenemine võib aidata loomapidajatel arendada võimet märgata ja tõlgendada loomade signaale.

Kui mõelda konkreetsemalt farmiloomade ja loomatööstuse peale, siis ei piisa sellest, et veterinaarid käivad vahel kohal ja hindavad loomade tervist. Käitumise hindamine ja jälgimine peaks olema igapäevane, pidev protsess, mida saavad teha loomade omanikud, kes peaksid nende füüsilise ja vaimse tervise eest hoolitsema. Prunier jt (2013) on kirja pannud asendite ning kehakeele jälgimise eelised. Esiteks pole see invasiivne ega põhjusta lisavalu, vaid seda saab läbi viia otsese vaatlusena, ilma looma segamata. Teiseks on kehahoiak ja käitumine kohesed ja ilmnevad ägeda valu korral kiiresti. Kolmandaks aitavad paljud valuga seotud käitumismustrid tuvastada valu asukohta, mis omakorda hõlbustab ravi (samas, 1002).

Nagu juba mõistsime, siis lisaks kehakeelele on oluline märgata ja teadvustada ka vokaalset keelt. Häälitsemist on aga raskem tõlgendada, mistõttu ei tohiks see olla ainus, mida valu hinnates jälgitakse. Manteuffel jt (2004) põhjendavad seda sellega, et häälitsemine ei leia alati aset ja sellega ei suudeta igat emotsionaalset seisundit edastada. Samuti ei põhjusta krooniline stress või krooniline valu enamikel loomadel mingit (kauakestvat) häält (samas). Krooniline valu võib aga avalduda kehakeele või käitumismuutuste kaudu.

Lühidalt võib peatuda ka valu ja stressi füsioloogilistel näitajatel. Need näitajad võivad olla muuhulgas hormoonid, põletikulise seisundi plasmamarkerid, valu mediaatorid (Prunier jt 2013: 1002) või paljud muud indikaatorid, millele pääseb ligi ainult spetsiaalsete vahenditega. Nende kättesaamiseks tuleb loomalt võtta verd või uriiniproovi, mõõta

pulssi, vererõhku ja/või temperatuuri (samas), mis tähendab, et indiviidi tuleb kinni hoida, mis võib omakorda põhjustada valu.

Mõnikord piisab valulise koha või stressi tuvastamiseks ühest indikaatorist, tavaliselt käitumisest. Kuid kui kombineerida erinevaid käitumismustreid ja vaadelda käitumist, kehakeelt ja häälitusi korraga, siis suureneb valu tuvastamise ja intensiivsuse hindamise võimalus.

Kokkuvõte

Siinses essees sai kirjeldatud, kuidas kanad, lehmad ja sead valu või stressi väljendavad. Selgus, et kuigi erinevatel liikidel ja erinevatel indiviididel võib olla erinev valulävi ning valu väljendamise viisid, on selles ka mõningaid sarnasusi ja kattuvusi. Valu ning stress väljenduvad eelkõige kehakeele ja häälituste kaudu ning valu hindamisel tuleb olla tähelepanelik ja jälgida looma käitumist tervikuna, mitte ainult mõnd aspekti. Oluline on meeles pidada, et valu on subjektiivne ning kuigi me võime inimestena üritada seda hinnata ja ravida, siis seda, kuidas teised liigid tegelikult valu kogevad, ei saa me ilmselt kunagi teada.

Lõpetan essee loomade valuspetsialistide Ralph Kitchelli ja Michael Guinani tähelepanekuga, et teiste loomade valu võib olla palju hullem kui inimese valu, sest inimesed teavad, mis ja miks valu põhjustab ning neil on lootus, et see tulevikus lõpeb (Kitchell, Guinan 1989 – viidatud Rollin 2017: 350 kaudu). Teised loomad aga ei pruugi valu allikat mõista ning ei oska loota, et see varsti lõpeb (samas).

Kirjandus

- Donovan, Josephine 2017. Feminism and the treatment of animals. – Armstrong, Susan J.; Botzler, Richard G. (eds.). *The Animal Ethics Reader*. New York: Routledge, 42–49.
- Cohen, Carl 2017. Reply to Tom Regan. – Armstrong, Susan J.; Botzler, Richard G. (eds.). *The Animal Ethics Reader*. New York: Routledge, 22–25.
- Costa, Lucas S.; Pereira, Danilo F.; Bueno, Leda G. F.; Pandorfi, Heliton 2012. Some aspects of chicken behavior and welfare. *Brazilian Journal of Poultry Science* 14(3): 159–232.
- Gleerup, Karina Bech; Andersen, Pia Haubro; Munksgaard, Lene; Forkman, Björn 2015. Pain evaluation in dairy cattle. *Applied Animal Behaviour Science* 171: 25–32.

- Kittawornrat, Apisit; Zimmerman, Jeffrey James 2010. Toward a better understanding of pig behavior and pig welfare. *Animal Health Research Reviews* 12(1): 25–32.
- Manteuffel, Gerhard; Puppe, Birger; Schön, Peter C. 2004. Vocalization of farm animals as a measure of welfare. *Applied Animal Behaviour Science* 88(1–2): 163–182.
- Marino, Lori 2017. Thinking chickens: a review of cognition, emotion, and behavior in the domestic chicken. *Animal Cognition* 20: 127–147.
- Marino, Lori; Allen Kristin 2017. The psychology of cows. *Animal Behavior and Cognition* 4(4): 474–498.
- Oliveira, Daiana de; Keeling, Linda J. 2018. Routine activities and emotion in the life of dairy cows: Integrating body language into an affective state framework. *Plos One* 13(5): 1–16.
- Prunier, Armelle; Mounier, Luc; Le Neindre, Pierre; Leterrier, Christine; Mormède, Pierre; Paulmier, Valérie; Prunet, Patrick; Terlouw, Claudia; Guatteo, Raphaël 2013. Identifying and monitoring pain in farm animals: a review. *Animal* 7(6): 998–1010.
- Rollin, Bernard E. 2017. Animal Research: A moral science: Talking point on the use of animals in scientific research. – Armstrong, Susan J.; Botzler, Richard G. (eds.). *The Animal Ethics Reader*. New York: Routledge, 521–525.
- Schnaider, Maria A.; Heidemann, Marina S.; Silva, Adelaide H. P.; Taconeli, César A.; Molento, Carla F. M. 2022. Vocalization and other behaviors as indicators of emotional valence: The case of cow-calf separation and reunion in beef cattle. *Journal of Veterinary Behavior* 49: 28–35.
- Singer, Peter 2017. Practical Ethics. – Armstrong, Susan J.; Botzler, Richard G. (eds.). *The Animal Ethics Reader*. New York: Routledge, 32–41.
- Weary, Daniel M.; Jasper, Jennifer; Hötzel, Maria J. 2008. Understanding weaning distress. *Applied Animal Behaviour Science* 110(1–2): 24–41.
- Weary, Daniel M.; Braithwaite, Leah A.; Fraser, David 1998. Vocal response to pain in piglets. *Applied Animal Behaviour Science* 56(2): 161–172.
- Wemelsfelder, Françoise 2007. How animals communicate quality of life: The qualitative assessment of behaviour. *Animal Welfare* 16: 25–31.

KROONIKA 2023–2024

Põhjamaade Semiootika Assotsiatsiooni 13. konverents ja Soome Semiootika Seltsi 40. aastapäevale pühendatud sümposium 7.–9. juunini 2023

Põhjamaade Semiootika Assotsiatsiooni (*Nordic Association for Semiotic Studies*)¹ järjekorras 13. konverents, “Tunne Oskus Teadmine” (*Feeling Skill Knowledge*) toimus Helsingis ning paralleelselt toimus Soome Semiootika Seltsi 40. aastapäeva sümposium. Kohaks oli Kunstiülikooli (Uniarts Helsinki) ja Sibelius-akadeemia oma “Muusikamaja” (*Musiikkitalo*), uhke ja suht uus ehitis otse kesklinnas parlamendi-maja vastas. Tulenevalt majade arhitektuurilisest vastandusest – modernne vs 1920ndate klassitsistlik stiil – said kohalviibijad tunnetada koha vaimu ja selle muutumist linnaruumis, kui suutsid peatäna teeremonti ignoreerida. Muusikamaja ise on maailmakuulus oma akustika poolt.

Konverentsi korraldasid NASS ja SSS koos, vedajateks Juha Ojala (Uniarts Helsinki), Merja Bauters (Tallinna Ülikool), Lily Díaz-Kommonen (Aalto University) ning Aleksi Haukka (Helsinki Ülikool). Teaduskomiteesse kuulusid Merja Bauters, Øyvind Eide, Paulius Jevsejevas, Sara Lenninger, Lauri Linask, Oscar Miyamoto, Alin Olteanu, Inesa Sahakyan, Aleksei Semenenko ning Morten Tønnessen.

Konverentsil oli umbes sada osalejat, temaatilise huviorbiidi pööreldes tähenduse ümber. Täpsemalt, kuidas erinevad tähenduse teooriad ja uurimused puudutavad teadmist, oskust ning tunnet; ning kuidas märkide ja mõistuse/meele erinevad epistemoloogiad ja ontoloogiad toodavad erinevaid tunnete, oskuste ja teadmiste aspekte. Suuremaks eesmärgiks oli paremini mõista märgitoimet muutuvas maailmas läbi maailma ja subjekti omavahelises süsteemses suhtelisuses leiduvate tegemise ja olemise vaatepunktide analüüsi. Sessioone oli kokku kakskümmend ning nagu mainitud, käis paralleelselt ka SSSi sümposium.

7. juunil peeti avakõned **Jaana Erkkilä-Hilli**, **Morten Tønnesseni**, **Juha Ojala** ning professor **Eero Tarasti** poolt, pärast mida liiguti sessioonidele. Kuigi Muusikamaja oma planeeringult on mitmekihiline ja -korruseline, harjus enamus osalejatest õigetes ruumidesse orientumisega kiiresti. Kaks esimest paralleelsessiooni olid pühendatud

¹ NASS koduleht: <https://nordicsemiotics.org/>

2023 konverents koos abstraktidega:

<https://nordicsemiotics.org/conferences/nass-xiii-the-13th-conference-of-the-nordic-association-for-semiotic-studies/>

tõlgetele (*Translations I*) ning multimodaalsustele ja kunstivahelisustele (*Multimodalities and interarts I*) ning samal ajal toimunud SSSi sümpoosionil keskenduti nii austusavaldustele edasiläinutele kui ka kunstile. Pärast esimest pausi – mille ajal osalejate hämminguks ei paku- tud kohvi – pidas esimese plenaarettekande **Kristiina Ilmonen** (Uniarts/Sibelius-akadeemia), rääkides tänapäeva rahva-/folgimuusikust kui hübriidsest rekonstruktsioonist, kes läbi muusika praktiseerimise ammutab teadmisi minevikust, lülitades sellesse emotsionaalselt- emotiivselt, et nood teadmised jälle kätte saada. Eriti meeldejääv oli kuidas ta laval musitseerides suutis esile manada midagi, mis praktiliselt on unarusse jäänud aga siiski eksisteerib. Kas nii oli kõikide kuulajate puhul või oli tingimuseks ka kultuuriline lähedus, ei oska öelda. Järgnes lõunapaus, aga nagu ka kohvipausi puhul, pidi igaüks ise oma kõhuvarju eest hoolitsema.

Teise paralleelsessiooni teemadeks olid jagatud ühiskonnad (*Societies I*) ja ruumid, keskkonnad ja suhted (*Spaces, environment, relations I*). Esimeses rääkis tänane Tartu doktorant **Tiina Pitkäjärvi** afekteid sotsiosemiootilisest süstematiseerimisest ning Tartus magistra- tuuri lõpetanud **Heidi Campana Piva** modelleeris lamemaad. Kõrval- sessioonis jutustas **Keily Tammaru** 'mitmetoalise' ruumi piiride navigeerimisest, ehk kommunikatiivsetest erinevustest virtuaalsetes ja näost-näku kohtumistes. Samal ajal pajatas Tartu veteran-doktorant ekstern **Herman Tamminen** SSSi sümpoosionil modaalsemiootikast ning lõpuks jõudis kätte kohvipaus, kus kohvi ka anti.

Päeva viimased sessioonid olid jagatud ökosemiootika (*Ecosemio- tics*) ning tehnoloogiate (*Technologies*) vahel, samal kui SSSi sümpoosi- onil arutati mh eksistentsiaalsemiootiliselt luule üle. Ökosemiootika sessioonis rääkis **Timo Maran** väljasuremise kogemisest Uexkülli teooria prisma läbi, ehk kuidas ökoloogilise kriisi põhjustatud erinevate liikide omailmade kokkuvarisemisega kaovad nendel ka tunne, teadmine ja oskus oma omailmas orienteerumiseks. Tehnoloogiate sessioonis rääkis **Alec Kozicki** algoritmi rikkumisest läbi kaardimängu ning **Mattia Thibault** tehisintellekti tähendusloomest. Pärast viimast sessiooni liikusime vastuvõtule Helsingi raekotta mere ääres.

Järgmine päev, 8. juuni, algas juba tuttava jaotusega – esimesed paralleelsessioonid olid omistatud interdünaamilisusele ja interaktsioo- nidele (*Interdynamics, interactions*) ning muusikatele (*Musics*), samas kui SSSi sümpoosioni selle päeva viimaseks jäänud sessioonil räägiti mh kultuurisemiootikast ja *dasein*'ist vaatepunktina *paideia*'sse. Hommiku- sessioonides esindas Tartut **J. Augustus Bacigalupi**, kes rääkis inter- dünaamilistest struktuuridest tundes, oskuses ja teadmises. Ka sel päeval

ei pakutud kohvi esimese pausi ajal, pärast mida pidas **Tim Ingold** plenaarettekande tähendusest ilma märkideta, pöörates ümber semiootika põhiidee sellest, et kõik on märk. Selleks pöördus ta James Gibsoni, Jakob von Uexküllli ning ökoloogilise psühholoogia poole, milles konstateeritakse et meie märkame 'asju' sellistena nagu nad on ning et tõlgendus ainult järgneb märkamisele. Pärast ettekannet, suundus igaüks süüa otsima oma kõhutunde järgi.

Päeva teised paralleelsessioonid olid jagatud jälle tõlgete (*Translations II*) ning multimodaalsuste ja vahekunstide (*Multimodalities and interarts II*) vahel. **Aleksandr Fadeev, Alec Kozicki ja Krista Tomson** rääkisid sisekõnevaatlusest tähenduse tekkel läbi visuaalsete kunstitekstide ning **Irmak Mertens** pidas ettekande muuseumitõlke takso- noomiast. Paralleelselt rääkis **Riin Magnus** seente multimodaalsest äratundmisest ning nt lõhnakirjelduse mittepiisavusest. Pausi ajal pakuti kohvi, kuid tuba oli veidi raskesti ülesleitav nii modernses majas, juhul kui eilset marsruuti samasse tuppa ei suutnud meelde tuletada.

Järgmised sessioonid käsitlesid narratiive ja keeli (*Narratives, languages*) ning mälu, kultuure ja kognitsioone (*Memories, cultures, cognitions*). **Ana Marić** rääkis ettekujutusest kui mälu tädeviivast semioosist ning **Lauri Linask** võrdles narratiivset mälu kultuuri ja kognitsiooni vahel nii Vögotski kui Lotmani perspektiividest. Lisaks, sest SSSI sümposium oli lõppenud, laiusid sessioonid paralleelselt kolmeks, viimane pühendus Peirce'ile.

Päeva viimane sessioon jagunes õppimise (*Learning*), meditsiini (*Medicine*) ja ruumide, keskkondade ning suhete vahele (*Spaces, environments, relations*). **Merja Bouters** rääkis pragmatismi lähenemisest kehastatud õppimisele tööol ning **Eleni Alexandri** ettekanne käsitles spektakli hämarat atmosfääri.

Viimane päev, 9. juuni algas episteemide (*Epistemes*) ja inimkeha- dest mitte-inimmeelte (*Human bodies to non-human minds*) paralleel- sessioonidega ning jätkus ka SSSI sümposium, mis keskendus muusikale, samal kui **Oscar Miyamoto** rääkis vareslaste episoodilisest mälust ning **Siiri Tarrikas** omakorda loomade loovusest, konstateerides tähelepanuprotsessi ja uudishimu olulisust tähenduse tekkel. Pärast niisama pausi pidas plenaarettekande **Dario Martinelli**, küsides kas *cancel*-kultuur ja sellega seostuvad kõrvalnähtused on oht või võimalus, ning kas semiootika saab aidata. Pärast lõunapausi algasid konverentsi viimased sessioonid – ruumid, keskkonnad, suhted (*Spaces, environments, relations III*) ja ühiskonnad (*Societies II*) paralleelselt SSSI viimase sessiooniga. Ühiskondade sessioonis rääkis **Hongjin Song** klatši fenomenist teadmiste ühiskonnas ja **Daniel Tamm** kehastatud poliiti-

kast, modelleerides populistlikku radikaal-parempoolsust.

Siis jõudis kätte kokkuvõtmise hetk koos kohviga. Tagasivaates oli konverents igati hea ning olulise teemaga, mis kajastus paljudes väga huvitavates ettekannetes. Ainus mis pani imestama kohas, kus juuakse kõige rohkem kohvi *per capita*, oli statistilise ebatõenäosuse täidminek.

Herman Tamminen

Tartu semiootika suvekool “Coming Soon” 24.–27. augustini 2023

2023. aasta suve lõpul kogunesid semiootikud Tartusse ülikooli ruumidesse, et arutleda tuleviku ja tulevike üle. Küsiti, kuidas saada teadmisi tuleviku kohta; mis ühendab minevikku, olevikku ja tulevikku; ning millest sõltub tulevike valmistamise võime? Neile ja teistele seonduvatele küsimustele otsisid sealhulgas vastuseid neli plenaarainejat.

Jaak Tomberg Tartu ülikoolist kõneles tänapäevasest teadusulme realiseerumisest ehk sellest, kuidas meie kaasaeg mõjub juba ise ulmena. Kui meie tehnokultuur on juba ulmeline, siis mis ulmekirjandusel veel teha jääb? **Alexandra Robert**, disainer ja turundusekspert Prantsusmaalt, rääkis semiootikast spekulatiivses disainis ehk kuidas (ümber) kujundada tulevikunägemusi andmepõhiseks uuenduseks. Oluliseks rõhuasetuseks oli koosdisain: tulevikke saab ümber kujundada koostöös, mitte üksinda. Jätkusuutlikule disainile keskenduv moekunstnik **Reet Aus** mõtles sellest, kuidas disaini abil maailma muuta. Tampere ülikooli kaasprofessori **Mattia Thibault** ettekanne keskendus spekulatiivsele semiootikale, mille eesmärgiks on semiootika oma mugavuspiiridest välja venitada ja uurida, mis sellega potentsiaalset teha saaks.

Lisaks plenaarainejatele kõlas ohtralt põnevaid ettekandeid, sealhulgas praegustelt ja endistelt Tartu semiootikutelt, nagu **Kalevi Kull**, **Alexandra Milyakina**, **Ott Puumeister**, **Mari-Liis Madisson** ja **Tatjana Menise**, **Israel Chavéz Barreto**, **Tiit Remm**, **Pauline Delahaye**, **Mark Mets**, **Silver Rattasepp**, **Oscar Miyamoto** jt. Kohalike vahele mahtus ka veel paar väliskülast. Välja tasub tuua näiteks **Thierry Mortier**’ uurimuse märgi kujutistest diagrammidena, mille eesmärk oli mõelda, kuidas tuleviku märgimudeleid luua (ettekande põhjal kirjutatud artikkel ilmus ajakirja *Sign Systems Studies* numbris 52(1/2)).

Kuid piirduma ei pidanud ainult ettekannete ja loengute kuulamisega, vaid sai osa võtta ka töötubadest. Tiit Remm viis läbi semiootika

õpetamise tulevikule keskenduva töötoa. **Katre Pärn** juhendas, kuidas teha kultuuriuueenduste semiosfäärilist analüüsi. **Nelly Mäekivi** ja **Riin Magnus** korraldasid jalutuskäigu Tartu kesklinna kohtadesse, mis lähiaastatel radikaalselt muutuvad. Jalutades arutati, kuidas muutused mõjutavad olendite omailmu, ja milliseid olendeid muutused üleüldse mõjutavad.

Ott Puumeister

XXII semiootika sügiskool “Utopia/Düstopia” 4.-5. novembril 2023

XXII semiootika sügiskooli idee sündis arusaamast, et tõelise ja soovitud reaalsuse vahele jääb alati mingisugune pinge, nihestus, mis kujutab endast äärmiselt viljakat pinnast. Täna utoopilise või düstoopilisena tunduv võib homme muutuda reaalsuseks. Kuidas unistada reaalsustaju kaotamata? Kuidas saab utopiast düstopia? Milliseid olemise viise võib ette kujutada, kui isegi reaalsus võtab düstoopilisi vorme? Millised on isiklikud düstopiad? Mis üldse on utopia või düstopia? Mida tähendavad utopia ja düstopia maailmas, kus tähendusi on rohkem kui tähistajaid? Milliseid rolle mängivad isiklikud arusaamad maailma äärmustest? Mis juhtub pärast utopilist või düstoopilist lõpplahendust? Neile ja paljudele teistele küsimustele otsiti Tartu tähetornis sügiskooli raames vastuseid, kuulates asjatundjaid, arutades ühiselt ning mõtiskledes endamisi.

Esimese esinejana andis **Jaak Tomberg** sissejuhatava ja laiahaardelise loengu utopia ja düstopia kontseptsioonidest 19.–21. sajandi kirjanduses, puudutades samaaegselt ka sõnapaari olemust üldisemalt. Kontuurid utopia ja düstopia ümber konkretiseerusid ning jätsid kuulajad ajarännaku lõpuks silmitsi hoiatusega utopia-vastaste hoiatuste eest. **Jaana Davidjants** rääkis seejärel sotsiaalmeedia aktivismist, tuues näiteid erinevatest sõjalistest konfliktidest ja sotsiaalsetest liikumistest, ning käsitles muuhulgas ka katastroofide pidevast vahendatusest tulenevat kaastundeväsimust. Ettekande lõpuks oldi niivõrd inspireerunud, et elav diskussioon liikus kuulajaskonda. Davidjantsi loodud raamistik andis põhjust omaelulistel kogemustel reflekteerimiseks. Tõepoolest: nõrgad sidemed, nõrk aktivism. **Helena Tulve** viis kuulajad muusikasse – ka ühte utopiasse, mitte-kohta. Süüviti helisse kui aegruumi kujundasse, selle pidevusse ja sünesteetilisse olemusse, kujutati ette muusika loodud ruume, mis ei vasta füüsilistele. Kuulati Tatjana Kozlova-Johannese teost “Only Air” (“Ainult õhk”) ja tutvuti uue kompleksuse

kontseptsiooniga. Loengu lõpuks olid kujutlusvõime piirid selgelt avaramad kui alguses. **Jarmo Reha** rong jäi hiljaks. Seetõttu väheseks jäänud ettevalmistusajale vaatamata kirjeldas Reha oma tööd näitleja-lavastaja-dramaturgina haaravalt ja mõjusalt, keskendudes teatri reaalsust nihestavale funktsioonile erinevate intensiivsete vahendite kaudu. Domineeris düstoopia.

Hetk Helena Tulve ettekandest ja kirjutamistööst.

Pärast tubast mõttevahetust tõmbasid osalejad pähe mütsid ja kätte kindad, et asuda **Kalevi Kulliga** jalutuskäigule Toomemäel. Vaheldumisi lambivihust novembripimedusse astudes arutleti erinevate maastike üle ja saadi teada, mitu puud Toomemäel kasvab. Hezeli tänavalt kõrvale põigates jõuti Juhan Liivi mälestusmärgi juurde, kuhu Kalevi asetas küünla. Oli kuulda lehekrabinat ja kellegi madalat häält. Müäl baaris ootasid näljaseid semiootikahuvilisi vaid tunnike hiljem pitad, sponsorjoogid ja kõikvõimalikele tõlgendustele avatud õhtupoolik. Pärast õhtusööki korraldas bakalaureuseõppe kolmas kursus mitmekülgse ja meelde jääva mälumängu. Elegantselt romantiline *darkwave*'i duo **Viktor Kuu** kütkestas kuulajaid sügavate düstoopiliste helimaastikega. **Ott Puumeistri** valitud muusika tõi tantsupõrandale kokku, vestlustel ei tulnud lõppu. Öösse saatsid sügiskoolilisi kaks tuttavat DJ-d.

Järgmisel hommikul kogunes kuulajaskond minipannkookidest kosununa taas tähetorni, kus **Sanna Kartau** viis läbi kirjutamistöötua, tutvustades osalejatele võimsaid ja abistavaid vahendeid, millega pääseda ligi kirjutaja sisemistele liminaalsetele territooriumidele. Töötuba juhtisid paus, keha, kogukond. Oli tajuda sõnatut teineteisemõistmist. **Andreas Ventsel** esitles oma **Mari-Liis Madissoni** ja **Mihhail Lotmaniga** kahasse kirjutatud ning värselt ilmunud raamatu põhjal vandenõuteooriaid kui üht düstopilise/utoopilise mõtlemise vormi. Ettekandes kaardistati vandenõuteooriate tüüpilisi mustreid ning sisemisi mehhanisme. **Timo Maran** kõneles hoopis utoopia vastu – lõputust progressist unistamise asemel võiks **Bruno Latouri** eeskujul kaaluda hoopis *maandumist*, et inimese ja looduse vahelised seosed saaksid jälle taastatud. Maran tõmbas paralleeli **Jaan Kaplinskiga**, kelle poeetilises keeles selline mõtlemine ehk enim silma paistab. Oli au kuulda elavas esituses ka ettekandja enda loomingut. Timo Marani ja viimase (kuid kaugeltki mitte hapupiimase) esineja – **Hasso Krulli** – ettekande vahel kujunes välja omamoodi paeluv dialoog. Krull põimis mõtteid ajaloost (ja selle pahaendelisusest), Prometheusest, regressioonist kui võimalikust lahendusest ning kõige pidevast tagasitulekust. Kõlama jäi üks vägagi tervitav soovitus – naerda välja kõik, mida pole vaja.

Lõpuni vastu pidanud osalejad.

XXII semiootika sügiskooli korraldasid lisaks allakirjutanutele Aleksander Amos Nigelsen, Triinu Liis Tiimus, Mirjam Hiiekivi, Sigrid Riik ja Kirke Kallasmaa. Samuti soovime tänada Daniel Tamme, Elli Marie Tragelit ja Ulvi Urmi, sponsoreid ning muidugi ka kõiki esinejaid ja osalejaid. Kõikvõimalikud utoopiad ja düstoopiad keeles, mees ja kehas, on siit võimalik vaid edasi minna – loodetavasti ikka tasakaalukama ja mõtestatuma tuleviku poole.

Emma Lotta Lõhmus ja Mia Riin Roosalu, pildistas Kadri-Ann Väärsi

XXIII semiootika sügiskool “Teadvuste piiril” 9.-10. novembril 2024

Järjekorras 23. semiootika sügiskool peeti Tartu Saksa Kultuuri Instituudis ja see keerles ümber teadvuse mõiste, lähtudes suuresti **Juri Lotmani** esseest “Unenägu – semiootiline aken” (kogumikust “Kultuur ja plahvatus”). Sügiskooli eesmärk, nagu ikka, oli teemat käsitleda interdistsiplinaarselt ja vabas õhkkonnas ning seda peegeldas ka esinejate valik. Seekordses sügiskoolis astusid üles kümme erineva taustaga esinejat: semiootikud, folklorist, uneterapeut, teoloog ja üliõpilased. Programmist võis leida traditsioonilisi ettekandeid, aga ka arutlusringi ja filmiõhtu. Samuti ei puudunud õhtusest programmist viktoriin ning meeleolukas vabas vormis koosviibimine.

Sügiskoolile andis avapaugu **Valdur Mikita**, kes esitles ülevaatlilikult Eesti päritolu ameerika psühholoogi **Jaak Pankseppa** teadustööd. Samuti segas Mikita ettekandes oma tuntud headuses ja iseloomulikus stiilis põikeid looduskultuuri ning puudutamata ei jäänud ka ülimalt aktuaalne vaimne tervis. Järgmisena esines lühemas vormis üliõpilasettekandega semiootika magistrant **Marianne Raid**, kes rääkis teadvusparadigmadest ja sellest, mida peetakse silmas teadvuse muutunud vormide all. Seejärel tuli kõne alla nende võimalik mõju inimese oma-, taju- ja mõjuilmale.

Teoloog ja Tartu Ülikooli-Jaani koguduse õpetaja **Triin Käpp** kõneles unenägudest piiblis, nende rollist kristlaste elus ja seejärel nende analüüsimisest. Lisaks lasi ta kuulajatel mõtestada mitmeid unenägude ja kristlusega seonduvaid mõisteid, et neid edasi arendada. Esimese päeva esimese poole lõpetas arst ja uneterapeut **Heisl Vaher**, kes keskendus une teaduslikule alusele, seletades lahti, miks meil und vaja on, millised keemilised reaktsioonid sellega kaasnevad ja kuidas need meie igapäeva-

elu mõjutavad. Vaher rääkis ka meetoditest, mida unekvaliteedi parandamiseks kasutatakse ning lõpetas oma ettekande soovitustega, kuidas paremini magada.

Marju Kõivupuu etteaste.

Pärast paaritunnist hingetõmbepausi (mis oli küll korraldajate jaoks kõike muud kui seda) koguneti õhtupoolikul taas, söödi kõhud täis ning hakati üheskoos vaatama **Priit Tenderi** 2015. aasta lühijoonisfilmi “Alateadvuse maja”. Sellele järgnes **Peeter Toropi** analüüs, mis keskendus filmi visuaalsele keelele ning alateadvuse sümbolitele. Analüüsile andsid vunki juurde ootamatult külla tulnud mardisandid, kes esinesid laulu- ja tantsunumbritega. Nende ponnistused said vääriliselt tasustatud ning tuleb tõdeda, et sügiskoolilistel ei peaks sel aastal viljaõnne taha küll midagi jääma. Õhtu jätkus vabas vormis, mil osalistel oli aega päeva jooksul käsitletud teemade üle arutleda. Selle peatas korraks viktoriin, et pärast samas vaimus jätkata ning leidis ka neid, kes ei pidanud paljuks karaoketki laulda!

Sügiskooli teine päev algas **Marju Kõivupuu** ettekandega, mis vaatles surma unenägudes ning erinevate unenägude seletajate rolli selle taustal, lähtudes Kõivupuule hästi tuttavast eesti rahvakultuurist. Huvitava kombel jäi ettekannet saatma gospelilaul, mille esitajatele oli Saksa Kultuuri Instituut unustanud öelda, et nende iganädalast laulukirikut tulevad segama semiootikahuvilised. Ometigi ühtis see hästi valitseva

atmosfääriga. Sellele järgnes semiootika magistrandi **Ingrid Udeküll**i ettekanne, mis käsitles **Madis Kõivu** tekste kogumikust “Uudisjutte tegelikust ning võimalikest maailmadest; nägemused ja uned”. Täpsemalt seda, kuidas need kujutavad võimalikke reaalsuseid läbi unenägude ning kuidas need omakorda teadvustatavat maailma mudeldavad.

Pärast viimast kehakinnitust tüüris sügiskooli kodusadamasse **Katre Pärna** eestvedamisel peetud arutelu **Karl Joosep Piheli** ja **Silver Rattasepaga**. Muuhulgas võeti jutuks, miks teadvuse teispoolisusest üldse räägitakse, kuidas seda erinevatel aegadel tehtud on ning mida erinevad mõtlejad on võtnud vaevaks sellest arvata.

Asjaosalised üheskoos.

Kuigi selleaastane semiootika sügiskool kandis järjekorranumbrit 23, on tähtis mainida, et sellega täitus ühtlasi 25 aastat esimesest sügiskoolist 1999. aastal. Kahele koroonast räsitud aastale vaatamata saab tänavu seega tähistada traditsiooni veerandsajast vanust. Sealjuures on sügiskooli mõtteks alati olnud Juri Lotmani algatatud semiootika suvekoolide vaimu edasi kandmine, et huvitavate asjade üle saaks arutada ka ülikooli seintest väljaspool. Julgen väita, et vähemalt sellega tulime toime ka tänavu. Pikka iga sügiskoolile ja kivi kotti järgmistele korraldajatele!

Märten Hallismaa, fotod Kadri-Ann Väärsi

XVI semiootika maailmakongress “Märgid ja reaalsused” 2.-6. septembrini Varssavis

Esimene september on Poola ajaloos must päev (vihjeks võib öelda, et süüdi on selles 1939. aasta sündmused). Kui Tartu semiootikute ekipaaž täpselt 85 aastat hiljem Varssavi jõudis, võinuks nad aga arvata, et lipud on heisatud just nende auks. Tähistamiseks põhjust oli, kuivõrd ees seisis terve töönädala vältav suursündmus: semiootika maailmakongress. Hereetikud võivad väita, et reaalsus ja märgid on üksteist välistavad kategooriad, ent sedapuhku olid need kongressi teema raames asetatud ühele pulgale, välja selgitamist vajas vaid nende täpsem vahekord. Selle nimel peeti viie päevaga ära 487 ettekannet, mis jaotusid 54 erineva paneeli vahel. Rääkimata uutest teadmisest, mis loodi kohvipauside, lõuna-
söökide või väidetavalt Varssavi kõige odavama õlle saatel.

Illustreeriv ülesvõte rahvarohkusest, tegelikult nii kitsas ei olnud.

Protestiks selle vastu, et koostamata jäi eraldiseisev abstraktide raamat, keeldub siinkirjutaja kokku lugemast esinejate koguarvu. Austusest traditsioonide vastu olgu siiski lisatud, et Tartut esindas 24 osakonna töötajat-kraadiõppurit. Patt oleks kurta, aga saaks ka paremini. Riikide lõikes annab proportsioonidest aimu diagramm kongressi kodulehel, kust selgub, et kõige rohkem laekus abstrakte Itaaliast (16, 9%) ja Poolast

(16,1%), edasi Prantsusmaa (6,5%), Brasiilia (6%) ning Eesti (5,9%). Tartlaste etteastetest väärrib esile tõstmist **Kalevi Kulli** töökus, kes rügas tänavu lausa neljal rindel; pidades maha nii plenaar- (omailma semiootika arendamisest) kui tavaettekande (elurikkuse uurimisest), juhatades paneeli (biosemiootika lahendamata probleemidest) ja olles tunnistajaks ka talle pühendatud vastuvõtule. **Andreas Ventsel** ja **Ott Puumeister** vedasid seevastu poliitilisele ja strateegilisele kommunikatsioonile pühendatud paneeli. Tähtsad muutused toimusid ka kongressi korraldava Rahvusvahelise Semiootika Assotsiatsiooni ladvikus, kui ametid panid maha president **Paul Cobley** ja peasekretär **Kristian Bankov**, et need saaksid üle võtta vastavalt **Jacques Fontanille** ja **Tiziana Migliore**.

Kalevi Kull tööhoos.

Konverents tervikuna ilmestas vähemalt siinse krooniku silmis aga elavalt üht semiootika igihaljast pingepunkti: teelahet lõputu lahustumise ja lõputu kapseldumise vahel. Teisisõnu võis ühest küljest täheldada kommet võtta innukalt ette mõni semiootika võtmemõiste ja tõtata selle najal lahti muukima kõike uut ja huvitavat, unustades samas algupärandi konteksti ja kaastähenduste raja. Parimal juhul oli tulemuseks taasavas-tatud jalgratas, halvimal juhul aga savijalgadel üldistus, milles semioo-tilise nägemine eeldas elavat kujutlusvõimet. Teisest küljest võis kohata

ka puristlikke üleskutseid naasta semiootika juurte juurde, milleks peeti harilikult tüpoloogiate rägastikku ja tugitooliteadust. Peaasi, et päris maailm ei pääseks abstraktse ilu rikkuma. Eks selleks ongi maailmakongressi vaja, et tuua kaks äärmust kord kahe aasta tagant vähemalt üksteise vaatevälja, kui mitte ühte paneeli. See veel puuduks, et semiootika valmis saaks, eksistentsiaalne kriis on osa lõbust. Au ja kiitus aga neile, kes suudavad oma ja võõra (ning teooria ja praktika) vahel tasakaalu hoida.

Endised ja praegused tartlased Ulvit tervitamas.

Vahetu ümbruse osas väärib mainimist, et täpsemalt pakkus kogunemiseks katust Varssavi Ülikooli rakenduslingvistika osakond ja tegi seda suurepäraselt: auditooriumites käis õhk ringi, kohvist võis end lausa lõhki juua ja suupoolis viis kelle alla. Eraldi sooviksin tervitada neid lahkeid inimesi, kes valmistasid kalafileed võrtsikas tomatikastmes. Vestlustes kolleegidega ilmnis aga huvitav Mandela efekt, kui selgus, et ma polnud ainus, kes arvas väljasõiduni välja, et konverents toimub hoopis Krakovis. Natukene kahju sellest oli, sest Varssavi ajalugu on sama traagiline kui see on pikk ja valdava osa füüsilisest kultuurikihist on erinevad vallutajad õhku lasknud. Poola (ja ajastu) vaimuga sai sellegipoolest tutvuda, tähtsamatest tähelepanekutest võib välja tuua, et poola keel on tõepoolest keeruline, vorsti oskavad nad hästi teha,

Ukrainat toetavad vankumatult, ja erilise au sees hoitakse turvamehe ametit – igat sissepääsu ja vähem või rohkem strateegilist objekti valvab mõni onkel, kes on alati valmis isikut tuvastama ja korda hoidma. Kui ta just parasjagu uinakut ei tee. Lõpetuseks aga üks õpetlik mõttetera märkide ja reaalsuste ainetel **Leibnizi** sulest: “Keegi ei tohi karta, et märkide uurimine viib meid asjade juurest eemale, vastupidi, see viib meid asjade olemuse juurde”. Lootust on!

Daniel Tamm

Biosemiootika Lõuna-Aafrikas

XXIV Biosemiootika kogunemine (*Gatherings in Biosemiotics*), igaaastane rahvusvaheline biosemiootika konverents, mida peetakse järjepannu juba aastast 2001, toimus 17.–21. juunini 2024 Bloemfonteinis, Free State'i Ülikoolis Lõuna-Aafrikas. Korraldajateks olid selle ülikooli teadlased Kobus Marais ja Xany Jansen Van Vuuren.

Algas see mu avaliku loenguga “Semafüllid, ja teised liikidevaheliste märgisuhete vahendid”, kus muuhulgas tutvustasin eesti bioloogi Elmar Leppiku (1898–1978) tööd, kes võttis kasutusele mitu biosemiootilist terminit (sealhulgas semafüll, telesemeion ja trofosemeion). Järgnevail päevadel esitati 23 ettekannet (neist 11 veebi vahendusel). Eestist oli peale minu kohal meie värske semiootikamagister Thorolf van Walsum. Meie doktorandid Oscar Miyamoto ja Joshua Bacigalupi esinesid veebi kaudu. Ka Tšehhimaalt oli neli esinejat.

Lõuna-Aafrikas Witwatersrandi Ülikoolis töötas biosemiootika alal palju panustanud entomoloog ja evolutsioonibioloog Hugh Paterson (1926–2019) – liigi tuvastuskontseptsiooni autor. Praeguseni on biosemiootika vallas aktiivne ja osales konverentsil raku kui terviku relatsiooniliste protsessidega tegelev Jan-Hendrik Hofmeyr Stellenboschi Ülikoolist.

Novembris-detsembris 2024 on Kobus Marais Tartus, küalisteadlasena semiootika osakonnas. Tema uurimisvaldkond on tõlkesemiootika, mida ta seostab biosemiootikaga.

Kalevi Kull

Vaimurikkad semiootikasümpoosionid Duke'i Ülikoolis Durhamis

Duke'i Ülikoolis Durhamis, Põhja-Carolina osariigis Ameerika Ühendriikides töötab õppejõuna semiootik, slavist ja neuroteadlane Edna Andrews. Ta on avaldanud monograafia Juri Lotmanist, ning detsembris 2014 oli meil külas Tartus, kus pidas Lotmani-loengu. Tookord lahkudes arvas ta, et peaks midagi koos tegema. Nii saigi. 10.–11. novembrini 2023 korraldas ta Duke'i Ülikoolis sümpoosioni “Semiotics in the 21st Century: Education and Research”, kuhu Eestist said kutsutud ja kohale jõudsid Maarja Ojamaa, Silvi Salupere, Tiit Remm, Peeter Torop, Mihhail Lotman ja Kalevi Kull. Lisaks Tartu rühmale olid välisosalisteks Frederik Stjernfelt Taanist, Paul Cogley Inglismaalt ning Stéphanie Walsh Matthews ja Jamin Pelkey Kanadast, veebi kaudu veel Massimo Leone Itaaliast. Neile esinejatele lisaks osalesid kohalikud Edna Andrews'i rühmaga seotud inimesed (foto 1).

Foto 1. Sümpoosioni osalised 11. novembril 2023.

Ettekanded puudutasid lisaks uusimatele ideedele semiootikas ka semiootika õpetamist. Edna Andrews'i ettekanne sai koos kaasautoritega hiljuti avaldatud ajakirjas *Sign Systems Studies* kd 52(1/2). Sümpoosionil sai alguse arutelu semioosist kui põhimõtteliselt paradoksaalsest. Muuhulgas sündis kolm uut mõistet:

(i) *meaning-mining* – tähendusekaeve; analoog mõistele *data mining*; semiootiku tegevus ulatuslikul tähenduste väljaselgitamisel; see, milleks semiootika meetodid vajalikud on ja mida semiootiline analüüs põhimõtteliselt teeb;

(ii) *umscope* – omamaastik ehk omaväli, sünehhistlik kontraarsuste väli, täis kimbatusi ja valikuid; lisandub omailmaga seotud mõistete ritta, kus varem on *umwelt* (omailm, subjektiivse oleviku ruum kui esmasus) ja *umweb* (omailmavõrgustik);

(iii) *Endarkenment* – pimendusajastu; ökoloogiline ajastu, praegusajal alata võiv, mil energiatarbimist oluliselt vähendatakse; vastand valgustustajastule (*Enlightenment*), mil energiatarbimist aina suurendati.

Aasta hiljem, 9.–11. novembrini 2024 toimus samas paigas teine sümposium, pealkirjaga “Semiotic Interludes: Revealing the space between the notes in the natural sciences, social sciences, humanities and the arts”. Edna Andrews selgitas väljendit “between the notes”: küsinud muusikult nootide tähenduse kohta, kostnud too, et tähendus paikneb pigem nootide vahel. Ürituse vorm oli sarnane eelmisega. Eestist jõudsid kohale Tiit Remm, Ott Puumeister ja Kalevi Kull, teisteks välisosalisteks olid Ludmila Lacková Bennett ja Martin Švantner Tšehhist, eelmisel aastal osalenud Paul Copley, Stéphanie Walsh Matthews, Jamin Pelkey, Massimo Leone (foto 2) ning veebi kaudu Frederik Stjernfelt. Lisaks väike rühm kohalikke uurijaid.

Heatasemelised ettekanded ning piisav aeg aruteludeks tegi sümposiumi sisu poolest põnevaks. Seekord oli küllalt palju juttu neurosemiootikast ja multimodaalsusest, kusjuures enamasti mingis seoses üldsemiootika teooriaga. Üks olulisi arutelusid puudutas representatsiooni, tehes vahet kahesugusel antirepresentatsioonismil: (a) enaktivismi antisemiootiline vaade, mille kohaselt representatsiooni pole, sest taju on kehalisena vahetu, ning (b) deleuze’ilik identiteedipõhise representatsiooni kriitika, mille kohaselt on representatsiooni mootoriks pigem saamine – afekteerimine ehk afektatsioon; see on semiootika-kohane, asendades staatilise, identitaarse representatsiooni põhimõtteliselt dünaamilisega. Algatati ühise teksti koostamine, mis kutsus maailma semiootikuid üles pöörama suuremat tähelepanu üldsemiootikale, selle arendamisele.

Foto 2. Seltskond osalisi 9. novembril 2024. Vasakult: Martin Švantner, Ott Puumeister, Tiit Remm, Jamin Pelkey, Paul Cobley, Stéphanie Walsh Matthews, Ľudmila Lacková Bennett, Massimo Leone (foto: K. Kull).

Hotellist ülikoolilinnakusse oli kaks kilomeetrit, teel kaunis park, kus muuhulgas ka kohalike taimede osakond. Tiit võttis hommikuti sääli tervisejooksu teha, Stéphanie samuti.

Kalevi Kull, Ott Puumeister, Tiit Remm

Semiootikaga korra ja korratuse teelahkmed

Tartu Ülikooli loodusteaduste valdkonna mitme instituudi kultuuriklubide algatusel tekkis 2023. aasta alul mõte kutsuda ellu ürituste sari “Kord ja kaos”. Alustati Kaljo Põllu eesiseisvat 90. sünniaastapäeva tähistava näitusega, mis koosnes üksnes kunstihuviliste inimeste erakogude töödest. Sellest näitusest kantud esimene kõnekoosolek ja arutlusüritus ehk sümposium “Igavene tagasitulek: Kust me tuleme. Kes me oleme. Kuhu läheme” 1. veebruaril 2024 TÜ raamatukogus oli pühendatud soome-ugri teemadele.

Ürituste sarja teine sümposium “Maailma tähendusest” käsitles

semiootika ehk märgiõpetuse tahke, mängides mõttega märgilisest maailmast, vaadelduna semiootiku, bioloogi, filoloogi, balletiartisti ja astrofüüsiku silmade läbi. Sümpoosion toimus 10. aprillil 2024 TÜ raamatukogu konverentsisaalis.

Sümpoosioni peasinejana kõneles TÜ filosoofia ja semiootika instituudi biosemiootika professor **Kalevi Kull** semiootikast kui teadusest, mis uurib tähendusloomet. Tema ettekanne pealkirjaga “**Tähenduse päritolust ja esteetika biosemiootilistest alustest**” algas ülevaatega varasest (Lotmani-eelsest) semiootikast Tartus. Sinna kuulub näiteks 19. sajandi meditsiinisemiootika, mida õpetasid mitmed baltisaksa teadlased (D. G. Balk, Fr. W. Parrot, M. H. Rathke jt). Enam tähelepanu pööras K. Kull Jakob von Uexkülli töödele – tema “funktsiooniringi” ning “omailma” käsitlustele – mis andsid tõuke biosemiootika arengule. Samuti leidsid käsitlemist Jan Baudouin de Courtenay, Balduin Kusbock, Huno Rätsep jt, kel kõigil oli oluline puutumus semiootikasse. Laiemalt tunduks sai kultuurisemiootika, mis kujunes 1960/1970-ndail aastail ning mille põhiliste lähtekohtade väljatöötamisel oli Juri Lotmanil suur roll, nii võib teda pidada Tartu semiootikakoolkonna rajajaks. Lotmani poolt kasutusele võetud semiosfääri ehk tähendusloome välja mõiste võimaldab tervikuks ühendada kõikvõimalikud märgisüsteemid. Ettekandes heideti pilk ka tähenduse loogilise struktuuri valda, näidates, et tähenduse aluseks on loogiline kokkusobimatus: märk on miski, mida see miski pole. Kalevi Kull peatus samuti tähenduse vormidel (ikooniline – äratuntud mustrid, indeksiline – assotsiatiivsed seosed, sümboliline – keelelised ja kunstilised suhted), jõudes oma tõdemuses selleni, et maailma mõistmisel on väga oluline semioosi ehk tõlgendusprotsessi tundmine ning selle mõtestamine ehk arusaamine. Üksnes kaaludes võimalusi, on elusolend võimeline üheltpoolt looma vastuolusid, aga teisalt ka neid lahendama. Nii saab teha otsustusi. Ka Karl Popperi järgi seisneb elu probleemide lahendamises – või kui sellest punktist edasi mõelda – elu on lahenduste otsimine. Ainus viis inimestel hea/uue poole liikumiseks on Kalevi Kulli mõtet jälgides heasoovlikkus. Üksnes head soovides võiks K. Kulli arvates toimuda ka n-ö semiootiline sobitumine, mis on fundamentaalne esteetiline protsess. See saaks viia inimese püsijäämisele koos elurikkusega.

Meie püüe maailma mõista hakkab peale kodust ja emakeelest. Just seepärast esitas **Birute Klaas-Lang**, TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele (võõrkeelena) professor, oma ettekandes “**Kui korras peab olema keel? Tähendusest ja keelekriisist**” kõigi kuulajate jaoks väga olulise küsimuse. Rääkides eesti keele korrast, kirjakeele normidest ning keelestandardist, tõi B. Klaas-Lang välja, et me peaksime

parallelselt korda sama ka terminimaastiku, eelkõige eesti keeleteaduses, aga ka kõigis teistes teadusvaldkondades. Terminiloomel on äärmiselt oluline, sest üksnes ühine terminikasutus võimaldab eri alade inimestel mõtestada maailma ühtemoodi, see on üks osa semiosfääri paljususest. Keel muutub, sest see on protsess ja igas teisenemises muutuvad ka asjade tähendused. Igasugune protsess (keele muutumine) tuleb arengule alati kasuks. On loomulik, et keel (nagu elugi) peab muutuma, sest üldjuhul jääb püsima vaid positiivne muutumine ehk areng. Samas on vaja ka stabiilsust, et kontrollida mõtete mõtestamise ehk tähendusloome õigsust. Väga huvitav oli B. Klaas-Langi eesti keelemaastiku ja leedu keelekorralduse võrdlus, millest selgus, et keelekorraldus ei saa olla mitte üksnes kosmeetiline parandus, vaid pidev ja üldine terve keeleorganismi (ühiskonna) muutumine, kus keel saab kõnetada kõiki – vaid niimoodi on võimalik säilitada väikekeelte elujõulisus. Üksnes mõtestatud tegevus, tähenduste otsimine ja nende leidmise arukas tegevus võimaldab vältida olukorda, kus Tartu Ülikoolist võib saada poliituultes näiteks TartUn (lad Universitas Tartuensis) ...

Triinu Upkin on semiootiku magistrikraadiga (Tallinna Ülikool) elukutseline balletiartist (Eesti Rahvusballett) ja laulukirjutaja ning etenduskunstnik. Ta on lõpetanud Ida Tantsukooli I lennu ja Tallinna Balletikooli. Juba Tartus Ida Tantsukoolis omandatud tarkused ning kogu edasine elu on T. Upkini meelest olnud avastusretk iseenda ja kunsti vahel, mis on ta viinud balleti semiosfääri mõtestamiseni. Balletis õpitavad jalgade positsioonid I–V annavad balletile raamistiku (tugisüsteemi), ilma milleta me ei saaks rääkida klassikalisest balletist. Klassikalise tantsu (balleti) sammude prantsuskeelsed nimetused (*ronde, jeté, plié, chassé*) on ka üks osa balleti semiootilisest süsteemist, mis aitab hoida nii tantsijat kui kunsti nautijat ühes haardes. Triinu Upkin oma ettekandes “**Reeglite täitmise ilu – kord ja kaos klassikalises balletis**” lähtus üheltpoolt iseoma tunnetusest ja määrangutest (individuaalsusest), tuginedes samas balleti kui suure rühma töö eripäradele (kollektiivsusele). Nende kahe poole – individuaalse ja kollektiivse – vahekorra kujunebki balletti kui kunsti kooshoidev side, sest ilma korrata balletikunsti ei sünni, see oleks vaid kakofoonia. Eriti põnev oli Triinu vaade balleti kujunemisloole alates Prantsuse Päikesekuninga Louis XIV aegadest, kui võrd Académie Royale de la Danse loodi juba 1661. aastal.

Toivo Maimets, Tartu Ülikooli loodusteaduste valdkonna rakubioloogia professor – võttis oma teemaks “**Pärilikkuse aine**”. Ettekandes peatus T. Maimets DNA-l, mis määrab tunnuste esinemise võimalikkuse

DNA kaksikheeliksi geneetilises märgiskaalas A, T, G, C (geneetiline pärilikkus). Kuid pärilikkuse ilmnemiseks on olulised ka epigeneetiline pärilikkus (nt DNA erinev modifitseerimine, RNA interferents ja ka valgulised mõjurid), samuti struktuurne pärilikkus (raku sisestruktuuride erinevad omadused eri ajamomentidel, koe piires rakkude paigutusest sõltuv arengumuster, rakkude võime erinevaid arengu- ja funktsionaalseid mustreid põhjustada mitmes ajaskaalas jne) ja sümbiontne pärilikkus (nii peremehe kui ka tema sümbiontsete organismide geeni-pärilikkus – hologenoom ja holobiont; siia lisanduvad ka rakusisesed endosümbiondid – nii plastiidide kui ka mitokondrite genoomid). Lisaks kõigele omab eluslooduse mõtestamisel tähtsust ka kultuuriline taust ja kultuurilised muutused erinevates märgisüsteemides. Lähtuvalt eeltööst, on tänase teaduse mõõdikute järgi võimalik rääkida suhete paljususest biogeneetilisel maastikul, millest rääkis oma töödes juba Conrad Hal Waddington XX sajandi neljakümnendatel aastatel. Kas tänane teadus on epigeneetilise pöörde käsitlemise vägagi mitmekesisel maastikul jõudnud ka biosemiootilise käänakuni!?

Loodusajakirjanik, bioloog, õpetaja, lastekirjanik ja koduloolane **Juhani Püttsepp** alustas oma ettekannet “**Mu hundinahk või koeranahk – tont teab?**” aruteluga hundist ja tema olemusest nii inimese mõtetes kui kirja- ja helikunstis. Legendaarse hundiuurija Ilmar Rootsi helisalvestis hundiulust viis kuulajate mõtte meie olemasolevatele ja kaduvatele (?) loodusmaastikele. Me peame kõik panustama Eesti maastike ja loodushoiu parendamisse, ja mitte üksnes tuginedes “rohepöörde” narratiivile. Kui inimene kaotab sideme ja kooselutunde loodusega, siis kaob meie maastikest ka hundiulg, ja pole vahet, kas meile näidatakse hundi- või koeranahka – vahet me ei oska enam teha, ja isegi kui leiame erinevuse, pole sel meie jaoks tähtsust. Kui inimene nimetab meid ümbritsevaid rohelisi taimi umbrohuks, siis võib meid endid ju kutsuda umb-inimesteks. Nii vaesestub meie mõttemaailm, muutub tundeelu ja kaob võime huvituda meid ümbritsevast ürgsest loodusest. Meil kaob suhe ja seos meid ümbritsevaga ja see “asi iseeneses” pole enam väärt nimetamist “omailmaks”.

Sümposiooni lõpetas astrofüüsik ja teadusfilosoof **Enn Kasak**. Tema mõtisklus “**Kvandilise maailma semiootikast**” keskendus objekti kui semiootilise nähtuse mõtestamisele. Enn Kasak käsitles oma ettekandes Aristotelest, Platonit, Einsteini, Heisenbergi, Schrödingeri, Whiteheadi, Machi, Plancki ja teisi teadlasi-mõtlejaid. Kuna ruum koosneb gravitatsioonikvantidest, aeg aga ruumikvantide keskmistatud protsessidest, ja osakesed ruumis on väljade kvandid, saab öelda, et maailm koosneb täielikult ja ainult kvantväljadest. Selles kontekstis on huvita-

vaks küsimuseks maailma tähenduse mõtestamine! Mõtestamise atribuudid on inimkonna leiutatud mõttevahendid – nii religioosses mõttemustrid, materiaalsed vajaduskirjeldused kui ka füsioloogilise seisundi hindamiseks parim empiiriline vahend – füsiosemiootika. Enn Kasak lõpetas sümposiumi parafraseerides René Descartes'i filosoofiat (“mõtlen, järelikult olen olemas”) – “tegutsen, järelikult olen olemas!” Ehk ongi selle sententsiga tore võtta Semiootika-sümposium kokku.

Võimaluse eest korraldada Tartu Ülikoolis taolist sümposiumisarja tuleb tänada TÜ rektori fondi, TÜ raamatukogu ja “Kord ja kaos” algatusrühma liikmeid (Kärt Summatavet – Delta, Jaak Kikas – Physicum, Krista Aru ja Lilian Mengel – TÜ raamatukogu, Maarja Nõmmik – Philosophicum, Maret Einasto – TÜ Tõravere Observatoorium, Maarja Öpik – Oecologicum ja Sulev Kuuse – TÜ molekulaar- ja rakubioloogia instituut/Omicum).

Sulev Kuuse

Rahvusvaheline konverents “Learning in Transformation” 28.–31. augustini 2024

Seekordne Tartu semiootika suvekool toimus koos XIV Lotmani päevadega. Epitsentriks oli Viljandi Pärimusmuusika Ait, aga 29ndal augustil väisati ka Suvekoolide ajaloolist toimumispaika Kääriku Spordikeskust.

Käesoleval aastal – 2024 – möödus 60 aastat esimesest suvekoolist, mille ajaloolist tähtsust ei saa eirata. Osaliselt too tähtsus peitiski osalejate erinevates taustades ning mitmekülgsedes huvides või isegi vastuoludes, mille ‘kokkusobimatusel’ põhines esimese suvekooli atmosfääri intellektuaalne viljakus. Valearusaamad dialoogipartnerite vahel võivad saada loovuse katalüsaatoriteks ka tänapäeval.

Üldteemaks oli õppimine ning uute teadmiste mnemo-diaakrooniline ja mitmedimensiooniline teke kultuuri(liste) mudelite poolt orienteeritud raamide piires. Nagu teada, on (kultuuri)mälu ja selle(s) genereeritud teadmiste üheselt mõistetav faktuaalsus tänapäeval habrastumas ning sellest johtuvalt ka konverentsi eesmärk – selgemaks teha kuidas kaasajas sellist transformeerumist ja selle protsesse õppimise kontekstis paremini mõista. Konverentsi töökeeleteks olid vene ja inglise keel ja sessioonid olid jagatud vastavalt.

Venekeelses sektsioonis keskenduti esimesel päeval sotsiaalsetele, kultuurilistele, ideoloogilistele ja poliitilistele aspektidele: võõrkeelte

õpetamise erinevate mudelite kultuurilised representatsioonid Vene-
maal 19. ja 20. sajandil (**Kapitolina Fjodorova**), keeleideoloogiatest ja
muukeelse õpetamise praktikatest Eesti ajakirjanduses (**Natalia
Tšuiкина**), heebrea keele õppimise meetodeid ja praktikaid põranda-
alustes keelerühmades (ulpans) hilises NSV Liidus (**Irina Liskovets**),
vene keele õpetamise ideoloogiline kontekst Eesti NSV-s 1970.–1980.
aastatel (**Inna Adamson**), poola keele õppimise kultuurilisi ja poliitilisi
eeldusi Eestis ja eesti keele õppimine Poolas (**Natalia Sindetskaja**).
Arutati ka filosoof Emil Ciorani keelepraktikate ja -teooriate üle, kes läks
täielikult oma rumeenia emakeelelt üle prantsuse keelele (**Ivan
Silobrčić**). Tulise diskussiooni põhjustas ettekanne humanitaarteaduste
keele psühhiaatriasse juurutamise raskustest (**Josef Zislin**).

Venekeelne seksioon tööhoos.

Pärast Käärikul veedetud päeva alustati hommikuses seksioonis
ülevaadetega Zara Mintsi (**Darja Dorving**) ja Juri Lotmani (**Igor
Rozenfeldi**) pedagoogilistest praktikatest, räägiti Boriss Jegorovi rollist
Tartu-Moskva koolkonna ideede kujundamisel ja levitamisel, nende
kaitsmisel nõukogude ametliku kriitika eest, samuti tema panusest Tartu-
Moskva koolkonna autorepresentatiivse teksti loomisel (**Tatjana
Kuzovkina**). Pea igal koolkonna osalisel kujunes välja oma vaade TMK
geneesile ja edasistele arenguteedele. Nende vaadete kirjeldamisele ja
võrdlusele oli pühendatud **Bogusław Żylko** ettekanne.

Läbi ZOOMi liitus konverentsiga **Larissa Naiditch**, kes vaatles
Leningradi fonoloogiliste koolkondade näitel koolkondade kui teadus-
üksuste toimimise üldisi küsimusi ja üksikute silmapaistvate teadlaste
rolli nendes. **Tatjana Smoljarova** tutvustas ajaloolist ja filosoofilist
konteksti, milles ilmusid 1964. aastal Juri Lotmani *Loengud struktuuril-*

poetikast ja R. Barthes'i, R. Mauzi ja J.-P. Séguini *L'Univers de l'Encyclopédie*. Mõlemad projektid olid kantud soovist, et humanitaar-teadused läheneksid täppisteadustele.

Rida ettekandeid olid pühendatud Juri Lotmani ideede rakendamisele erinevate kultuurinähtuste selgitamiseks. Nii näiteks osutus Lotmani mänguteooria sobivaks vahendiks "eksamimeistrite" tegevuse, ja kuidas see mõjutab noorte haridustaset Hiinas, uurimiseks (**Xie Zixuan**). Semiosfääri ja piiri kui kultuuridevahelise tõlke ruumi teooria sai võtmeks poliitiliste, rahvuslike ja kultuuriliste protsesside uurimisel euroregionis Centropa (**Stephan-Immanuel Teichgraeber**). **Mihhail Lotman** vaatles poeetiliste tekstide struktuurielementide rolli tähendusloomes, tõlgendades luulet semiootika koolina.

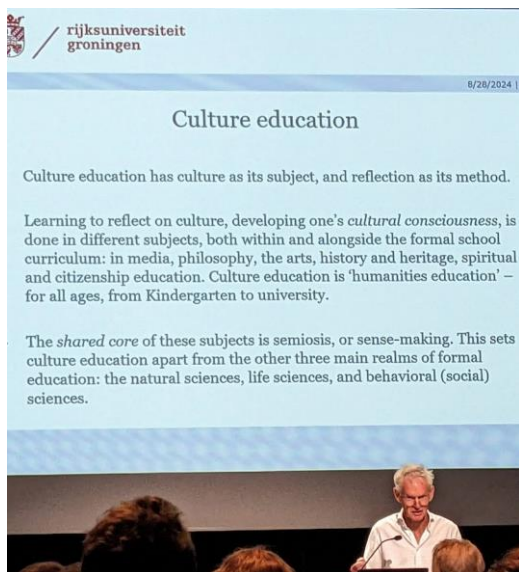
Õhtusel istungil keskenduti taas haridusprobleemidele. Alustati tähelepanekutega Matteuse evangeeliumist kui ainsast tekstist Uues Testamendis, mis esitab Jeesuse üksikasjalikke kõnesid-õpetusi (**Vadim Witkowsky**), seejärel liikusid edasi Vana-Vene ajaloo õpetamise ja uurimise probleemide juurde, mis jagasid ajaloolased kaheks sõdivaks laagriks pärast Venemaa täiemahulist sissetungi Ukrainasse (**Viktorija Legkikh**). Arutleti seksuaalkasvatuse üle vene vaimulikus ajakirjanduses 1908-1914 (**Irina Pärt**) ja arhiivimaterjalide üle igapäevaelust vene koolides Eesti NSV-s, mis ilmekalt illustreerisid ideoloogia mõju haridusele (**Timur Guzairov**).

Konverentsi viimasel päeval käsitleti teadmiste ümberkujundamise probleeme esiteks kirjandusteaduse psühhoanalüüsi koolkonna materjalil (Ljudmila Safronova) ja teiseks konkreetset ajaloolisel ja kirjanduslikul materjalil: näiteks Nikolai Gumiljovi poleemiline "õpipoiisõpe" Aleksander Blokiga (**Timothy Williams**) või kristluse ja patriotismi poleemika Leo Tolstoi ja Poola filosoofi ja slavisti Marian Zdziechowski vahel (**Joanna Piotrowska**). **Leonid Tšertov** rääkis oma isiklikust kogemusest semiootika õpetamisel, kus verbaalsed vahendid teema selgitamiseks ühendati mitmesuguste visuaal-ruumiliste mudelitega. Arutati ka leina ja leinajate kultuuri üle, tuginedes Carlo Cipolla populaarsele klassifikatsioonile raamatus *Inimliku rumaluse põhiseadused* (**Yuliia Khlystun**).

Kokkuvõttes võib öelda, et sektsioonis arutleti väga paljude kultuuri-nähtuste kohta nii Euroopas kui ka Hiinas ning kronoloogiliselt olid haaratud sündmused alates Uue Testamendi tekstide loomisajast kuni tänapäevani. Ka uurimismeetodite valik oli lai – alates traditsioonilisest arhiividokumentide hoolikast lugemisest kuni semiootilise terminoloogia visualiseerimiseni. Õhkkond oli sõbralik ja soodustas igati vaba arutelu, tihti peale oli raskusi päevakavast kinni pidamisega.

Juri Lotman kirjeldas 1960. aastate suvekoolide kohtumiste õhkkonda küllastununa “viljakatest vastuoludest”, mida iseloomustasid “erinevad huvid, “mittesarnanemine kõiges”, “osalejate psühholoogilised ja vanuselised erinevused”, mille tulemusena sündis pidev ja produktiivne dialoog. 2024. aasta konverentsil osalejad kirjeldasid oma muljeid sarnaselt.

Inglisekeelse sektiiooni esimene päev algas **Barend van Heusdeni** (Groningeni ülikool) plenaarettekandega *There is Land in Sight: Semiotics and Culture Education*, mis vaatas kriitiliselt tänapäeva semiootikat, pakkudes ta olevat ängistatud distsipliini, mis on sunnitud liikuma filosoofiliselt lähenemiselt (filosoofia ei ole teadus, see on kontseptuaalne) teaduslikumale. Kuid humanitaarteadustes ei ole kunagi toimunud üleminekut filosoofiast (mõisted) teadusele (struktuurid). Koos Lotmaniga suri suur strukturalist, strukturalistlik mõtlemine pandi humanitaarteaduste kontekstis hermeneutilise praktika – tõlgendamise ja hindamise – teenistusse. Samas inimkultuurist struktuuralselt mõtlemine võeti üles (ja üle!) sotsiaal- ja bioteadustes, kuid neis lähenemistes puudub mõttetöö (või kultuuri) teooria.

Barend van Heusden esinemas.

Pärast lõunapausi käsitlesid ingliskeelsed ettekanded õppimist ning

sellega seotud võimalusi ja probleeme nii akadeemias (täpsemalt, Tartu semiootika kontekstis) kui ka kultuuris üldisemalt (**Ekaterina Velmezova, Kalevi Kull; Tiit Remm; Herman Tamminen**). Järgmine ingliskeelne sessioon oli pühendatud teatrile – draama kui transformaatiivne praktika – religioossuse lugemisoskusele noorte hulgas ning eestikeelses rähp-muusikas leiduvate kultuurikoodide hariduslikule aspektile (**Maria-Kristiina Lotman; Aleksandra Sooniste; Rebekka Lotman**). Järgnes vastuvõtt koos hea söögiga ning lisaks kehakinnitusele pakkus Pärimusmuusika Ait ka üpris ägedat auditiivset hingetoitu.

Teise päeva hommikupoolik kulus bussisõidu peale Käärikule, kus esimese sessiooni ettekannete osas keskenduti Tartu-Moskva koolkonna ja kuu(pealse) robootika kokkupuutele, dialektika ja dialoogi võrdlusele Lotmani mõttetöös ning skeemitamisele koos Lotmani ja Jakobsoniga; lõpetuseks lahati haridussemissioofääri (**Mihhail Trunin; Igor Pilštšikov; Rasmus Rebane**). Pärastlõunane sessioon oli valdavalt muusikasemiootikale pühendatud: läheneti kultuurisemiootiliselt muusika mõistmisele aga lahati ka transgressiooni mõistet Lotmani mõttetöös ning kuidas see manifesteerub muusikas; sidustati komputatiivsed meetodid ja mitmedimensioonilised ruumid (**Sébastien Nabón Hernández; Stacy Olive Jarvis; Mark Mets**). Pärast pausi järgnes vahva ümarlaud Tartu semiootikast, osalejateks **Mihhail Lotman, Silvi Salupere** ja **Peeter Torop** – näidati pilte algupärastest suvekoolidest ning katkendeid toonaste osalejatega tehtud intervjuudest². Päeva lõpetas traditsiooniline saunatamine ja ujumine järves, kus muuhulgas arutleti ka, et kas on veel vees säilinud mingeid molekule, mis olid kokkupuutes esimeses suvekoolis osalejatega. Srrjäreel suundusid rahulolevaid semiootikuid täis bussid tagasi Viljandi poolde.

Kolmas ning samas kõige pikem päev vaimutöö mõttes algas (loomuliku) keele keskse sessiooniga. Ettekannetes käsitleti kaaslaste tagasisidet kirjutamisprotsessis, kultuurilist representeerimist keeleõppes aga ka Poola kirjandusliku kaanonit Vistulamaal ning küsiti filoloogia kui uue *underground*’i kohta AI-ajastul (**Kati Käpp; Seyedeh Maede Mirsonbol; Maria M. Przeciszewska; Antonio Milovina**). Teine sessioon sihtis õppimisel sümptomatoloogilise mudeli poole kuid puudutati ka õppesemiootika ja õppima õppimise teemat ning Lotmani autokommunikatsiooni mõiste paigutati dialoogilise mina teooria konteksti; viimaseks räägiti Peirce’ist, Delignyst ja Maarja küla elanikest (**Benediktas Vachninas; Hugo Armando Brito Rivera, Salvatore Patera; Lauri Linask; Marta Kucza**).

² Katkeid nendest intervjuudest võib lugeda *Märkamiste* sektsioonis.

Plenaarettekannet kuulamas.

Päeva plenaarettekandjaks oli **Grete Arro** (Tallinna ülikool), kelle ettekanne *Conceptual Change – the Bridge between the Past and Future of Learning?* käsitles õppimise muutumist mõistestiku muutumise kaudu – kuidas saame õppida kahe, näiliselt vastuolulisse suunda ehk üha suurema abstraktsiooni koos üha suurema detailsuseni viivate võtete läbi. Seejärel pakuti semiootiline vaade ajaliste muutuste modelleerimiseks õppemeedias ning AI-ga seotud ohtude ja ootuste figuratiivseid representatsioone kaardistati populaarteaduslikus meedias, viimane ettekanne vaatas kväär-kultuuri kui õpetamist, kvääristades kaanonit ja kanoniseerides kväärsust (**Andre Uibos; Marge Käsper, Merje Miliste; Alexandra Milyakina, Mariia Korniietska**).

Neljas päev algas ettekandega, kuidas teha tekste arusaadavateks 21. sajandi tudengitele, liikudes edasi Kaunases leiduvate muraalide õpetamisväärtusele intersemiootilises tõlkes, millele järgnes kultuuripiiride ja militaarõppe raamistikus 'oma' ja 'võõra' dihhotoomia uurimine, lõpuks räägiti sõja nekrosemiootilisest visuaalsusest (**Ilona Tragel, Liisa-Maria Komissarov, Kati Käpp, Nele Karolin Teiva, Eleriin Miilman; Saule Juzeleniene, Skirmante Sarkauskiene; Anna Hainoja, Aarne Ermus; Andrey Makarychev**). Viimane sessioon oli pühendatud

pedagoogikale, paljastades nii õpetamise dünaamika kompleksssuse kui ka uurides mitte-taandatavuse üliolulisust semiootika õppimisel; spekulēeriti ka pedagoogiliste tulevike tehnilisuse üle (**Epp Adler; J. Augustus Bacigalupi; Nataša Lacković**).

Suvekooli viimase plenaarettekande *Jakobson, Lotman, Peirce: The Importance of Semiotics in 21st Century Scientific Inquiry and Research* andis veebi vahendusel **Edna Andrews** (Duke University), konstateerides semiootika tähtsust 21. sajandi teaduslike uuringute jaoks. Tuginedes Jakobsoni, Lotmani ja Peirce'i töödele, näitas ta kuidas nende esmapilgul mitte-nii-hästi-kokkusobivate teooriate vahel on siiski leida tähtsaid sünergiaid, mis üksteist toetavad, kui neid vaadelda läbi igauhe pakutud märgiteooria(te) ja modelleerimis(t)e. Tehti grupifoto ning pärast koogi nosimist hüpati bussi ja mindi koju.

Herman Tamminen, Tatjana Kuzovkina, Silvi Salupere (fotod)

Kaitstud magistri- ja doktoritööd 2023–2024

Magistritööd

2023

Eestikeelne õppekava:

Astra Rihma. Üksildus Eesti üliõpilaste seas: semiootilised mehhanismid ja toimetuleku võtted.

Juhendaja: Nelly Mäekivi.

Oponent: Merle Purre.

Krista Tomson. Romaani “Tõde ja õigus” tegelaste lugejakeskne analüüs.

Juhendajad: Peeter Torop, Aleksandr Fadeev.

Oponent: Maarja Ojamaa.

Ingliskeelne õppekava:

Anastasiia Bondarenko. A Theosemiotic Reading of Hryhorii Skovoroda.

Juhendajad: Silvi Salupere, Thomas-Andreas Pöder.

Oponent: Mihhail Lotman.

Ekaterina Khomutova. Sergei Eisenstein’s Revolutionary Trilogy through the Perspective of Semiotic Studies: Intertextual and Intermedial Aspects.

Juhendaja: Peeter Torop.

Oponent: Alexandra Milyakina.

Heidi Campana Piva. Semiotic Approaches to Understanding Anti-Scientific Conspiratorial Discourse on Social Media.

Juhendaja: Ott Puumeister.

Oponent: Mari-Liis Madisson.

Naira Baghdasaryan. Communicating Environmental Issues on British Mainstream Party Platforms.

Juhendaja: Andreas Ventsel.

Oponent: Ott Puumeister

Nicholas Christian Hemann. Sinnlichkeit and Planmäßigkeit: Jakob von Uexküll's Kantian Biology.

Juhendaja: Kalevi Kull.

Oponent: James Bacigalupi.

William Elwood Derrah IV. Text in Terms of Context.

Juhendaja: Katre Pärn.

Oponent: Aleksandr Fadeev.

2024

Eestikeelne õppekava:

Karmen-Eliise Kiidron. Nikolai Gogoli jutustuse "Sineli" intersemiootiline tõlge visuaalteatri lavastuseks Daniil Zandbergi "Sineli" (Eesti Noorsooteater) näitel.

Juhendaja: Elin Sütiste.

Oponent: Peeter Torop.

Ingliskeelne õppekava:

Bruno Habran. The End of Photography? An Indexical Crisis at the Dawn of the AI Age.

Juhendaja: Peeter Torop.

Oponent: Katre Pärn.

Elvira Avota. Semiotic Analysis of Paradigm Change in Circus Arts: A Case Study of Rīgas Cirks.

Juhendajad: Katre Pärn, Franziska Trapp.

Oponent: Tatjana Menise.

Juan Sebastian Zamudio Gonzalez. The Discourse in the Legitimization of the Anti-Hero in Contemporary TV Series.

Juhendajad: Katre Pärn, Daniel Tamm.

Oponent: Eleni Alexandri.

Nina Kozachynska. An Encounter of Meanings with Enticing "Emptiness" in Ukrainian Family – Household Folk Songs.

Juhendajad: Silvi Salupere, Madis Arukask.

Oponent: Elin Sütiste.

Oleksii Popovich. Representations of Human-Alloanimal Relations in Wartime: A Case Study of a Ukrainian Zoo.

Juhendaja: Nelly Mäekivi.

Oponent: Riin Magnus.

Qin Shu. The functions of intertextuality in LGBTQ+ representation: exemplified by *Word of Honor*.

Juhendajad: Alexandra Milyakina, Eleni Alexandri.

Oponent: Hongjin Song.

Rahul Sandeep Murdeshwar. Nostalgia in Retro Culture: Towards a Hauntological Semiotics.

Juhendajad: Ott Puumeister, Tiit Remm.

Oponent: Daniel Tamm.

Sebastian Andres Nabon Hernández. Counter-Current of Signs: Resistance Through Existential Silences in Minimalist Music.

Juhendajad: Silvi Salupere, Karl Joosep Pihel.

Oponent: Kristina Kõrver.

Shion Yokoo-Ruttas. Anti-Theatricality in Performance Art in Estonia: Semiotic Approach.

Juhendaja: Katre Pärn.

Oponent: Alexandra Milyakina.

Tamara Ovchinnikova. Communicative Constraints in Formal Online Education. A Case Study of “Zoosemiotics: Umwelt and Animal Communication” Course.

Juhendaja: Aleksandr Fadeev.

Oponent: Alexandra Milyakina.

Tatiana Jaramillo Jaramillo. Magic and Power in Ritualistic Activism: Symbolic Revolution of Death Worlds.

Juhendajad: Andreas Ventsel, Ott Puumeister, Andrew Mark Creighton.

Oponent: Elli Marie Tragel.

Thorolf van Walsum. The Biophenomenal Activity of Symbolic Conceived through Lacanian Psychoanalysis and Terrence Deacon.

Juhendaja: Ott Puumeister.

Oponent: Silver Rattasepp.

Ziyi Ye. The Duality of Difference: Traumatic Gap and/or Productive Flux?

Juhendajad: Ott Puumeister, Silvi Salupere.

Oponent: James Bacigalupi.

Doktoritööd:

19. juuni 2023

Katarina Damčević. Semiotics of Hate Speech and Contested Symbols: The “Za dom spremni” Ustaša Salute in Contemporary Croatia.

Juhendajad: Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson.

Oponendid: Magdalena Najbar-Agičić, University North, Horvaatia; Anna Maria Lorusa, Bologna Ülikool, Itaalia.

5. september 2023

Merit Rickberg. Towards Complexity Thinking with Juri Lotman: Modelling Cultural Dynamics in Educational Systems.

Juhendajad: Peeter Torop, Silvi Salupere.

Oponendid: Laura Gherlone, Argentina Katoliiklik Ülikool, Argentina; Dalia Satkauskytė, Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituut, Leedu.

18. detsember 2023

Tuuli Pern. Affective-imaginative Modelling in Semiotic Context: A Vichian Perspective.

Juhendaja: Kalevi Kull.

Oponendid: Jaan Valsiner, Aalborgi Ülikool, Taani; Luca Tateo, Oslo Ülikool, Norra.

Auli Viidalepp. The Expected AI as a Sociocultural Construct and its Impact on the Discourse on Technology.

Juhendaja: Timo Maran.

Oponendid: Kay Lunette O'Halloran, Liverpooli Ülikool, Suurbritannia; Donald Francis Favareau, Singapuri Riiklik Ülikool, Singapur.

17. juuni 2024

Lauri Linask. Autocommunication in the Semiotic Development of the Child.

Juhendaja: Kalevi Kull.

Oponendid: Edna Andrews, Duke'i Ülikool, Ameerika Ühendriigid; Barend Van Heusden, Gröningeni Ülikool, Holland.

3. oktoober 2024

Darja Arkhipova. How Artificial Intelligence Recommendation Systems Impact Human Decision-Making.

Juhendajad: Massimo Leone, Torino Ülikool, Itaalia; Kalevi Kull, Talis Bachmann.

Oponendid: Kristian Bankov, Uus Bulgaaria Ülikool, Bulgaaria; Marjin Janssen, Delfti Tehnikaülikool, Holland.

14. oktoober 2024

Oscar Salvador Miyamoto Gómez. The Forms of Memory: Biosemiotic Modelling of Alloanimal Episodic Semiosis.

Juhendajad: Kalevi Kull, Timo Maran.

Oponent: Jordan Zlatev, Lundi Ülikool, Rootsi.

Andrew Mark Creighton. Wolves as Signs of McDonaldization in Northern Manitoba.

Juhendaja: Nelly Mäekivi.

Oponendid: John Michael Ryan, Peruu Katoliiklik Ülikool, Peruu; Hongbing Yu, Toronto Metropolitan University, Kanada.

16. detsember 2024

Muzayin Nazaruddin. Semiotics of Natural Disasters: The Entanglements of Environmental and Cultural Transformations.

Juhendaja: Riin Magnus.

Oponent: Kati Lindström, KTH Kuninglik Tehnikainstituut, Rootsi.

Martin Oja. Semiotics of Multimodal Conflict: Modes, Modaities and Audio-Visual Incongruence in Feature Film.

Juhendaja: Peeter Torop.

Oponendid: Kay Lunette O'Halloran, Liverpooli Ülikool, Suurbritannia; Pia Tikka, Tallinna Ülikool.

ABSTRACTS

ANDREAS VENTSEL. “The Future is the Past” – Affective Semiosis in Kremlin Strategic Conspiracy Narratives on Ukraine

This article explores the interplay between Russia’s strategic culture and conspiracy theories in the context of the war in Ukraine. A defining characteristic of Russian strategic culture is a perceived sense of encirclement by foreign, particularly Western, adversaries, accompanied by a belief in their efforts to destabilise and destroy Russia. Narratives of external threats are deeply entwined with Russian identity, finding expression in various conspiracy narratives orchestrated by the Kremlin. In these conspiracies, the entities labelled as “enemies” vary, ranging from nations and ideological groups to ethnic communities, yet they are often described through recurring motifs and imagery. This article uses the concepts of cultural-psychological affective semiosis and the cultural semiotic code-text to analyse the logic underlying these conspiracy theories, which constructs associative links between figures from disparate temporal and spatial contexts. The study demonstrates how strategically disseminated conspiracy theories amplify perceptions of external threat and emphasize an antagonistic “us versus them” dichotomy, deeply rooted in Russia’s cultural memory. In doing so, these narratives reinforce broader Russian geopolitical strategic narratives, including the legitimization of the war in Ukraine.

Keywords: *strategic conspiracy narrative, strategic culture, affective semiosis, cultural psychology, war in Ukraine, cultural semiotics*

KALEVI KULL. Semiotics and surrealism

This article provides a review on existing works about relationships between semiotics and surrealism. It also points to some deep links between the two, bringing together incompatibility and contradiction as fundamental features of semiosis and as the focus of surrealist art. The principle of non-contradiction is the basic premise of the scientific description of reality. The creation of meaning, however, is born from a contradiction (something is a sign to the extent that it is not that something). Meaningful reality as an object of semiotics is in this sense a sur-reality. The art movement most devoted to the treatment of contradiction as such is Surrealism. Thus, surrealism and semiotics share

a common centre of interest. It turns out that the surrealist René Magritte's painting has become one of the emblems of semiotics. It is also worth paying attention to the closeness of surrealism to ecological movements.

Keywords: *contradiction, ecological balance, incompatibility, René Magritte, subjective present*

EMMA LOTTA LÕHMUS. Politics of poetics: Towards a minor literature with Julia Kristeva

The article aims to explore the politics of poetics through conceptual analysis. It draws from Julia Kristeva's works and operates with notions such as semiotic, symbolic, jouissance, and laughter. Complementarily, the paper also explores Gilles Deleuze and Félix Guattari's concepts of collective assemblage of enunciation and minor literature, the latter acting as the implied objective the analysis. Defining politics, the article uses Jacques Rancière's concept of politics as the distribution of the sensible, which is itself plural and intervenable. The semiotic process is combined with poetic language's possibilities of reassembling mutual life, creating new communities, and questioning the laws established by the symbolic order. That way, a multiplicity of new positions could emerge. After exploring these concepts as tools for achieving minor literature, the article analyses natalja nekramatnaja's and Tõnis Vilu's texts to illustrate the actualization of the politics of poetics in poetic texts.

Keywords: *poetics, politics, Julia Kristeva, Estonian poetry, minor literature*

AGNES PÕDER. Pleasure and consent in holistic sexuality education

Sexuality is a fundamental aspect of human existence. Yet, dominant perceptions within this realm often fail to foster a sense of security and contentment. In this article, I discuss consent and pleasure in the context of holistic sexuality education. My aim is to illustrate how the traditional definition of consent falls short in the context of sexuality education. The concept of consent fails to account for the complexity of desire, uncertainties, and the influence of social and cultural factors. Instead, I

suggest that a focus on sexual rights and sexual health offers a more clear and inclusive approach. Furthermore, I propose the inclusion of pleasure in sexuality education. This approach aligns more closely with individuals' sexual experiences. It is also essential to critically examine the cultural norms and social scripts surrounding sexuality, which limit the experience of pleasure.

Keywords: *holistic sexuality education, consent, pleasure, sexuality*